

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1984

Koole, Rudolf

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1985

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Koole, R. (editor) (1985). Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1984. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1984

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
HOGE DER A 10
9712 AC GRONINGEN
TEL.: 050 - 115386

Colofon

© 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

eindredactie:	R.A. Kooie
typewerk:	A.H. Rookmaker
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Centrale Reproductiedienst Rijksuniversiteit Groningen (maart 1985)

Dit Jaarboek kan men *bestellen* door f17,50 over te maken op giro 826171 t.n.v. Rijksuniversiteit Groningen onder vermelding van: "Jaarboek 1984 DNPP 060390".

VOORWOORD

1984 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) een vruchtbaar jaar. De documentatiebestanden groeiden aanzienlijk en het gebruik ervan nam toe.

Vanuit binnen- en buitenland werd een beroep gedaan op documentaire informatieverschaffing en ondersteuning van verschillende (onderzoeks) projecten door het DNPP. Dit vertrouwen in een Gronings universitair instituut als ons centrum is zeer verheugend en geeft aanleiding met dezelfde inzet op de ingeslagen weg voort te gaan.

De bijdragen in dit Jaarboek geven mijns inziens een goede indruk van zowel de groei van het documentatiemateriaal als van de hierop gebaseerde wetenschappelijke productie.

Ik hoop dat ook dit Jaarboek voor velen een informatiebron en een stimulans voor verder onderzoek mag zijn.

Groningen 7 maart 1985

R.A. Koole - Hoofd DNPP

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	I
<i>Inhoud</i>	III
<i>Jaarverslag 1984 DNPP</i>	1
Lidie Koeneman, Paul Lucardie en Ida Noomen, <i>Het partijgebeuren: kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1984</i>	10
P. Lucardie, <i>Van Bolsjewisme naar 'pluriformisme': de recente programmatische vernieuwing van de CPN</i>	61
Meine Luimstra, <i>De Nederlandse Vredesraad 1949-1969: een vredesbeweging als transmissieriem</i>	80
R.A. Koole, <i>Partijfinanciën en bedrijfsleven: de giften vanuit ondernemerskringen aan de Partij van de Vrijheid, 1946-1948</i>	108
R.A. Koole, <i>Het liberalisme in de DNPP-bestanden: overzicht van op het DNPP aanwezig archief- en documentatiemateriaal betreffende het Nederlandse liberalisme</i>	129
<i>Aankondiging: geannoteerde bibliografie over de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1984</i>	160
<i>Aanwinstenlijst 1984: overzicht van de door het DNPP in 1984 verworven schenkingen en aangeschafte werken, opgesteld door Ida Noomen</i>	163
<i>Auteurs</i>	208

JAARVERSLAG 1984 DNPP

inleiding

In 1984 kon het DNPP de vruchten plukken van de grondige verandering in het documentatiebeleid die in 1981 met de wisseling in de dagelijkse leiding werd doorgevoerd. Kern van die verandering was het streven om zelf het relevante documentatiemateriaal systematisch te verwerven en het veel gericht te ontsluiten. Nieuwe bestanden werden opgezet, o.a. de inmiddels omvangrijke brochure-collectie en de ondersteunende handbibliotheek, terwijl in de al bestaande zoveel mogelijk hiaten werden opgevuld. In 1984 kwam hierdoor een stroom aan vaak zeer interessant materiaal binnen. Door de enorme groei van de bestanden, alsmede door het feit dat één van de personeelsleden een groot deel van het eerste halve jaar door ziekte uitgeschakeld was, bestaan bij de retrospectieve ontsluiting echter achterstanden. De dienstverlening en het onderhouden van contacten met de onderwijs- en de onderzoekswereeld in binnen- en buitenland ontvingen ondanks de minimale personeelsformatie evenwel de noodzakelijke aandacht.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege t.b.v. het DNPP ingesteld. De leden, die met ingang van 1 juli 1984 voor een periode van twee jaar werden herbenoemd, zijn de volgende:

prof. dr. M.G. Buist, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
prof. mr. J.J. Vis, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
prof. dr. P. Valkenburgh, op voordracht van de Faculteit der Sociale Wetenschappen;

drs. G.W.H. Heynen en

dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), beiden op voordracht van de Bibliotheclaris;

prof. dr. I. Lipschits en

mevr. C.M. Alkema-Hilbrands (secretaris), beiden als andere deskundigen in de zin van art. 9 van de regeling DNPP.

mr. W.R.H. Koops, Bibliotheclaris, is adviserend lid.

In het verslagjaar kwam het Adviescollege eenmaal plenair bijeen. In deze vergadering werd besloten om bij het College van Bestuur aan te dringen op ruimere huisvesting voor het DNPP, gezien de groei van de bestanden en de gebrekkige accommodatie voor gebruikers. Bovendien noopt de nieuwbouw van de UB tot heroverweging van het gebruik van de UB-panden aan het Hoge der A, waar het DNPP momenteel gehuisvest is. Het Adviescollege besloot verder het College van Bestuur te adviseren tijdelijke arbeidskrachten aan het DNPP ter beschikking te stellen om de retrospectieve verwerking van documentatie- en archiefmateriaal versneld ter hand te kunnen nemen. In het verslagjaar werden beide verzoeken van het Adviescollege vooralsnog niet gehonoreerd.

peroneelsformatie

Per 1 januari 1984 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

mevrouw A.A. Koeneman - documentaliste (1/2 formatieplaats)

drs. R.A. Koole - hoofd (1/1 formatieplaats)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk ambtenaar (1/2 formatieplaats)

mevrouw I.M. Noomen - documentaliste (1/2 formatieplaats)

mevrouw A.H. Rookmaker - secretaresse (1/1 formatieplaats)

In het verslagjaar liepen twee studenten van de Bibliotheek- en Dokumentatie-akademie in Groningen stage op het DNPP: de heren W.J. Wakelkamp (januari/februari) en H. van der Velde (mei/juni). Zoals reeds hierboven opgemerkt legde de langdurige afwezigheid door ziekte van een van de personeelsleden een duidelijke druk op de personeelsformatie. Uiteindelijk werd toestemming verkregen om via een uitzendbureau voor een maand een typiste voor halve dagen aan te trekken.

beheer

Beheersmatig valt het DNPP onder de Universiteitsbibliotheek, hetgeen inhoudt dat voor het personeelsbeleid en het financieel beleid de Bibliotheecaris, mr. W.R.H. Koops, de eindverantwoordelijkheid draagt. De financiële middelen voor de exploitatie werden enigszins gekort, zodat in 1984 f30.000 kon worden besteed. Wel verkreeg het DNPP, evenals in 1983, door de ondersteuning van een derdegeldstroom-project, dat gecoördineerd wordt door Queen's University in Kingston, Canada (zie par. "onderzoek en publikaties"), Can. \$2600. Uit deze extra gelden kon de aanschaf van een microfichereader/

printer en een speciale microfichereader voor dagbladen worden gefinancierd. Van het Groninger Universiteitsfonds verkreeg het DNPP een subsidie van f1500 om de uitgave van de congresbundel "Het belang van politieke partijen" mogelijk te maken.

dienstverlening

Zoals gewoonlijk legde ook in 1984 de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. Het aantal bezoekers handhaafde zich op het niveau van voorgaande jaren (ruim duizend), maar het aantal telefonische en schriftelijke verzoeken om informatie nam toe. Dit betekent dat het DNPP steeds meer ook buiten Groningen als informatiebron wordt gewaardeerd. Gezien het "nationale" karakter van het DNPP (het documentatiecentrum is het enige in zijn soort in Nederland) is dit een verheugende ontwikkeling. Toch is het noodzakelijk om het DNPP voortdurend onder de aandacht te blijven brengen van de (potentiële) gebruikers door middel van publikaties en gerichte activiteiten. De groep gebruikers van het DNPP was in 1984 weer zeer gevarieerd. De grootste categorie bleef die van de doctoraalstudenten uit verschillende disciplines. Maar ook journalisten, leraren op middelbare scholen, (kader)-leden van partijen, universitaire docenten en hoogleraren en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties raadpleegden de DNPP-bestanden. Verschillende bezoekers klaagden evenwel over de accommodatie voor de gebruikers op het centrum, die te onrustig en te klein werd gevonden. Dit weerhield sommigen ervan meer dan een minimaal noodzakelijk gebruik te maken van de documentatiebestanden. Pogingen om de huisvesting ook voor de gebruikers op korte termijn te verbeteren, leverden vooralsnog geen resultaat op (zie ook "Wetenschappelijk Adviescollege").

Informatie werd ingewonnen over mogelijke automatisering van de systematische bibliografie, waarmee waarschijnlijk in de loop van 1985 een begin zal worden gemaakt. De bedoeling is dat op niet al te lange termijn ook externe gebruikers via terminal en telefoonlijn en tegen betaling dit geautomatiseerde literatuurbestand kunnen raadplegen.

documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, wordt gevormd door de documentatieactiviteiten (de zgn.

invoorzijde). Voor een uitgebreid overzicht van de op het centrum aanwezige periodieken (volledige jaargangen, ontbrekende nummers) en de overige documentatiebestanden verwijzen we naar de in het najaar van 1983 gepubliceerde tweede - geheel herziene - versie van de 'Beschrijving van het aanwezige materiaal op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen' (32 blz.).

Een globale aanduiding is hier echter wel op zijn plaats. In 1984 werden op het DNPP de volgende bestanden bijgehouden en uitgebreid:

1. systematische bibliografie, waarin artikelen van en over partijen uit alle partijbladen en opinieweekbladen en voorts uit enkele dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften, alsmede boeken en brochures worden verwerkt. De belangrijkste hoofdrubriek "A" van de bibliografie is sinds 1978 per partij in 29 subrubrieken onderverdeeld naar beleidsterreinen of interne partijaangelegenheden. Een goede verwerking van literatuur hierin vereiste ook in 1984 een actieve begeleiding van indelingsproblemen. De hoofdrubriek "B" van deze systematische bibliografie handelende over theoretische aspecten van partijvorming en politieke systemen werd in 1982 in zeven subgroepen onderverdeeld om gericht zoeken mogelijk te maken. Aan de systematische bibliografie werd in 1984 een hoofdrubriek "O" toegevoegd, waarin literatuur wordt ontsloten over ideologieën en maatschappijvisies, die niet zonder meer aan een specifieke partij in de hoofdrubriek "A" gerelateerd kan worden.
2. knipselarchief, waarin op basis van vier dagbladen (NRC-Handelsblad, De Volkskrant, Trouw en Nieuwsblad van het Noorden) relevante artikelen per partij chronologisch worden geordend.
3. handbibliotheek, waarin overzichts- en achtergrondwerken van en over politieke partijen (ter inzage, niet uitleenbaar). In 1982 werd dit bestand opgezet. Ook in 1984 konden dankzij de structurele verhoging van het exploitatiekrediet recent verschenen publikaties aangeschaft worden en dankzij de derde storting van een incidenteel krediet geschriften retrospectief verworven worden. De handbibliotheek is beperkt van opzet en omvat geselecteerde werken. (Zie de Aanwinstenlijst 1984 elders in dit Jaarboek).
4. brochurecollectie. Bij dit bestand, dat eveneens in 1982 werd opgezet, wordt naar volledigheid gestreefd. Dat wil zeggen: alle door partijen of verwante organisaties gepubliceerde brochures, nota's en rapporten worden aangeschaft. In 1984 groeide deze collectie aanzienlijk door omvangrijke

schenken en aankopen van materiaal uit de gehele twintigste eeuw (zie ook hier de Aanwinstenlijst 1984 elders in dit Jaarboek). Vanzelfsprekend werden alle brochures ontsloten via de systematische bibliografie.

5. collectie dag- week- en partijbladen. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden dagbladen (7 landelijke, 4 regionale), opinieweekbladen (in 1984: 7) en partijbladen. Zeker bij deze laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid. Op een aantal dagbladen werd per 1 januari 1984 een microficheabonnement genomen.
6. geluidsarchief. Het geluidsarchief, de laatste jaren voornamelijk aangevuld met integrale opnames van (belangrijke) partijcongressen werd in 1984 verrijkt met de geluidsregistratie van CPN (februari in Amsterdam), SGP (februari in Utrecht), D'66 (oktober in Amersfoort), PPR (november in Utrecht) en CDA (december, Partijraad in Arnhem). Van de VVD ontvangt het DNPP de uitgetikte teksten van de integrale geluidsopnames van de Algemene Vergaderingen.
7. overig. Zonder uitputtend te willen zijn noemen we hier nog enkele bestanden:
 - het partijdataarchief;
 - collecties Statuten, Reglementen, Jaarverslagen en programma's;
 - verkiezingsmateriaal;
 - een klein personenarchief;
 - archivalia van personen en partijen.

Om deze bestanden, vooral de systematische bibliografie, ook voor een vroegere periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden zogenaamde 'documentatieprojecten' opgezet. Ook in 1984 werd vnl. gewerkt aan het project over "de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1984". Als resultaat hiervan zal in de zomer van 1985 een geannoteerde bibliografie over dit onderwerp verschijnen (zie de aankondiging hiervan elders in dit Jaarboek).

Een enkele opmerking is hier op zijn plaats over de regelmatige en soms uitgebreide schenkingen van materiaal door personen en partijen. Alle partijen schenken ons regelmatig hun actuele publikaties. Van enkele kreeg het centrum in 1984 omvangrijke schenkingen van oud, soms zeer interessant materiaal. Van de heer R. Nijhof, oud-Tweede Kamerlid voor DS'70 en oud-secretaris van deze partij, ontving het DNPP het vrijwel volledige archief van het secreta-

riaat en het Hoofdbestuur van DS'70 over haar gehele bestaansperiode (1970-1983). Van het secretariaat van de VVD kreeg het centrum archivalia van met name het secretariaat van de WD (tot 1956) en van de Partij van de Vrijheid (1946-1948). Tevens ontving het DNPP een omvangrijke collectie documentatiemateriaal over het liberalisme rond de eeuwwisseling verzameld door dr. G. Taal (zie voor de VVD-collectie en de collectie-Taal de bijdrage in dit Jaarboek "Het liberalisme in de DNPP-bestanden"). Verder noemen we hier de schenkingen door Ds. Blijdorp uit Wageningen van zeer gevarieerd materiaal (o.a. vele jaargangen van het blad van de Stichting "Door de eeuwen trouw": "De stem van Ambon"); en van mevrouw Elsenburg (uit Enschede) ontving het DNPP archivalia van de heer S. Schuyer, D'66-er van het eerste uur.

onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met de onderzoekswereld van belang. Verschillende elders geïnitieerde onderzoekprojecten werden door het DNPP ondersteund. Eén daarvan werd in 1982 gestart en heeft als onderwerp de houding van sociaal-democratische partijen in een aantal westerse democratieën ten aanzien van het veiligheidsbeleid. Dit onderzoek wordt gecoördineerd door het Centre for International Relations van de Queen's University in Kingston, Canada. De heren Lucardie en Kooie nemen het Nederlandse gedeelte van het onderzoek in hun privé-tijd voor hun rekening. In oktober reisden zij in dit verband voor de tweede maal naar Canada om daar met de overige auteurs van een in 1985 te publiceren bundel de concept-hoofdstukken te bespreken.

In het najaar werden de eerste contacten gelegd met de onderzoeksgroep van de Rijksuniversiteit in Leiden, die onder leiding staat van prof. dr. H. Daalder. Deze onderzoeksgroep zou zich vanaf 1985 gaan bezig houden met de besluitvormingsprocessen binnen politieke partijen, met name met betrekking tot de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. Het DNPP ondersteunt dit project. Ook in 1984 werden principe-afspraken gemaakt over de verzorging van de rubriek "Politieke Partijen" in een vanaf 1985 te publiceren "Compendium Nederlandse Politiek" en van het hoofdstuk over het Nederlandse defensiebeleid in een door de Universiteit van Parijs-Nanterre te publiceren jaar-

boek over Europese defensiepolitiek.

Verschillende Nederlandse en buitenlandse onderzoekers bezochten in 1984 het DNPP. De heren Koole en Lucardie bezochten (gedeeltelijk in hun vrije tijd) op hun beurt de volgende nationale en internationale congressen:

- maart - Oxford: IPSA-Round table on political finance and political corruption. (Koole presenteerde een paper over "The 'modesty' of Dutch partyfinance")
- maart - Den Haag: Clingendael-conferentie over historische continuïteiten in het Nederlandse buitenlandse beleid. (Koole)
- april - Salzburg: ECPR-congres. (Koole en Lucardie presenteerden een paper over "Dutch Social Democrats and Defence: a (Proto-) Typical Case of Hollanditis?")
- mei - Parijs: IPIE-congres over "christen-democratie als internationale kracht". (Koole)
- mei - Helvoirt: politicologen-etmaal. (Koole en Lucardie; Koole presenteerde paper over de recrutering van leiderschap binnen partijen)
- mei - Luxemburg: workshop over 'preference-votes at the European elections'. (Koole)
- oktober - Kingston (Canada): workshop over "NATO and the trend towards semi-alignment". (Koole en Lucardie presenteerden concept-hoofdstuk over de Nederlandse sociaal-democraten en het defensiebeleid)
- november - Neustadt: congres "European Elections Studies". (Koole presenteerde paper over "Preference voting in the Netherlands in the 1984 European Elections")
- november - Rotterdam: Erasmus-universiteit: studiedag over Politiek en Bedrijfsleven. (Lucardie).

Van de hand van de stafleden verschenen in 1984 de volgende publikaties:

Lidie Koeneman en Paul Lucardie, "De Linkse Doorbraak: impressies van een kongres", in: *Radikale Notities* (1984), nr. 1, blz. 20-24.

Lidie Koeneman en Paul Lucardie, "De Linkse Doorbraak: staat, strategie en doelgroep", in: *Radikale Notities*, (1984), nr. 4, blz. 12-17.

R.A. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen, Xeno, 1984).

R.A. Koole en R.B. Soetendorp, "De partij als stootblok tussen overheid en samenleving: politisering of democratisering van het Nederlandse buitenlandse beleid", in: R.A. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen, Xeno, 1984), blz. 91-118. Ook in: *Jaarboek DNPP 1983* (Groningen, DNPP, 1984), blz. 91-118.

R.A. Koole, "Recruterings van leiderschap binnen politieke partijen", in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), nr. 7/8 (juli/augustus), blz. 214-222.

R.A. Koole, "Les hésitations d'un fragile gouvernement de coalition prolongent le débat sur les euromissiles aux Pays-Bas", in: *Le Monde Diplomatique*, Août 1984, blz. 4.

R.A. Koole, "Voorkeurstemmen en de politieke praktijk", in: *Intermediair*, 20e jaargang no. 33, 17 augustus 1984, blz. 19, 21.

Paul Lucardie en Ida Noomen, "Het partijgebeuren: kroniek van de partij-politieke gebeurtenissen van het jaar 1983", in: *Jaarboek DNPP 1983* (Groningen, DNPP, 1984), blz. XIII-XLII.

relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste instellingen waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van vijf partijen werden in totaal vier congressen en één partijraad bezocht en op de geluidsband geregistreerd. Van alle partijen ontving het DNPP periodieken en brochures, vrijwel allemaal gratis. Het samenwerkingsverband met de Openbare Bibliotheek te Groningen werd voortgezet. Van deze bibliotheek ontving het DNPP (met enige vertraging) gratis dag- en opinieweekbladen, die daarna geselecteerd en ingebonden werden.

De heer Lucardie onderhield namens het DNPP contacten met de Stichting Burgerschapskunde. In verband met de Europese verkiezingen stelde hij een matrix op van de belangrijkste thema's in de verkiezingsprogramma's, die door de Stichting Burgerschapskunde werd gepubliceerd. Ook bereidde hij de

publikatie 'Nederland, Stroomland' voor, die in 1985 door deze stichting zou worden uitgegeven.

Met de Stichting Nieuwe Kerk werden contacten gelegd om in de maanden mei en juni 1985 een serie bijeenkomsten te organiseren over het functioneren van de parlementaire democratie.

Verschillende contacten met universitaire instellingen werden reeds in de vorige paragraaf genoemd. Deze contacten strekten zich soms ook uit tot voordrachten of participatie in het onderwijs.

In juni gaf de heer Koole een lezing aan de Universiteit van Oldenburg (BRD) over de defensiepolitiek van de Nederlandse politieke partijen. De heer Koole gaf tevens eens per week colleges eigentijdse geschiedenis aan de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie in Groningen. Sinds het begin van het cursusjaar 1984-1985 was de heer Koole bovendien co-docent bij de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen, waar hij samen met drs. H.W. Wedman een wekelijks doctoraal-college op de maandagavond verzorgde over politieke partijen in Europa en Amerika in de 19e en de 20e eeuw. Tevens gaf hij in het najaar van 1984 een avondcursus van tien lessen over het Nederlandse partijstelsel voor de Volksuniversiteit in Groningen. De heer Lucardie hield in juni een voordracht over het liberalisme in Europa voor het VVD-Jongerencontact in Haren en in oktober een lezing over "Cultural Conflicts in the Netherlands" aan de University of Texas at San Antonio, (USA).

In april bezochten de medewerkers van het DNPP het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, waar ze uitgebreid werden voorgelicht over daar aanwezige archivalia aangaande de Nederlandse (partij)politiek. Dit bezoek maakte deel uit van een zeer geslaagd "educatief uitstapje".

s/lot

Het bovengenoemde jaarverslag over 1984 moge blijken geven van een grote verscheidenheid aan activiteiten, die alle direct of indirect voortvloeien uit de primaire doelstelling van het DNPP: pogen om gebaseerd op een gedegen documentatie de studie naar politieke partijen te stimuleren. De medewerkers van het DNPP hopen met hun activiteiten in 1984 in deze opdracht te zijn geslaagd.

HET PARTIJGEBEUREN

Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1984

Lidie Koeneman, Paul Lucardie en Ida Noomen

I. INLEIDING

Ondanks het feit dat 1984 slechts verkiezingen kende van de "tweede orde", zoals tussentijdse raadsverkiezingen en de Europese verkiezingen wel genoemd worden, was het verre van een politiek rustig jaar. In verschillende partijen werden stevige discussies gevoerd of heftige conflicten uitgevochten, terwijl de discussie over het al dan niet plaatsen van kruisraketten in Nederland en de parlementaire enquête naar de RSV-zaak geen enkele partij onberoerd liet. Deze kroniek biedt een chronologisch overzicht van gebeurtenissen binnen de partijen die vanaf september 1982 in de Tweede Kamer zijn vertegenwoordigd. We beperken ons tot activiteiten buiten het parlement. De handelingen van ministers of volksvertegenwoordigers in Eerste en Tweede Kamer komen hier niet of nauwelijks ter sprake: deze worden elders al gedocumenteerd. Onze bronnen bestaan voornamelijk uit: (1) knipsels van de dagbladen NRC-Handelsblad, Trouw, De Volkskrant en het Nieuwsblad van het Noorden; deze knipsels worden dagelijks verzameld en gerubriceerd voor het knipselarchief van het DNPP; (2) partijdocumenten: partijbladen, brochures en congresstukken, eveneens op het DNPP verzameld.

Alvorens de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen te behandelen, noemen we enkele politieke hoofdmomenten uit 1984.

II. HOOFDMOMENTEN

het kernwapenbesluit

Na vele maanden publieke discussie en speculatie over de door het kabinet-Lubbers te nemen beslissing over de plaatsing van 48 Amerikaanse kruisvluchtwapens op Nederlands grondgebied, nam de regering op 1 juni een besluit. Dit besluit droeg alle sporen van een compromis. Aan de ene kant werd een definitief besluit nogmaals uitgesteld, ditmaal tot 1 november 1985. Aan de andere

kant werd het juni-besluit zowel door de VVD als door de linkse partijen en het IKV geïnterpreteerd als een forse stap in de richting van plaatsing. Volgens het besluit wordt per 1 november 1985 gezien hoeveel SS-20 raketten de Sovjet-Unie op dat moment operationeel heeft. Zijn dat er meer dan op 1 juni 1984, de datum van de kabinetsbeslissing, dan zou Nederland overgaan tot plaatsing van de 48 raketten. In het geval van een eventueel accord tussen Washington en Moskou, waarin ook kruisraketten figureren, zou Nederland een "redelijk aandeel" van de te plaatsen raketten voor zijn rekening nemen. In een langdurige, nachtelijke zitting van 13 op 14 juni (dus vlak voor de Europese verkiezingen van 14 juni) loodste premier Lubbers het kabinetsbesluit door de Tweede Kamer. Hij verzette zich zowel tegen het toevoegen aan het besluit van extra criteria, aan de hand waarvan de situatie per 1 november 1985 beoordeeld zou moeten worden als tegen de wens van de VVD tot een strikte interpretatie "volgens het spoorboekje", waardoor één SS-20 raket meer aan de Sovjet-zijde automatisch de plaatsing van de 48 raketten in Nederland zou betekenen. De intern verdeelde CDA-fractie speelde wederom een cruciale rol in het debat. Voorzitter De Vries steunde uiteindelijk namens een overgrote meerderheid in zijn fractie het kabinetsbesluit. Ook hij was tegen het toevoegen van nieuwe criteria, maar zei daarbij dat "het verstand niet op nul gaat en de blik op oneindig".

Europese verkiezingen

Daags na het kernwapendebat in de Tweede Kamer vonden op 14 juni in Nederland de Europese verkiezingen plaats. De officiële uitslag werd op 17 juni bekend gemaakt. De opkomst van de kiezers was 50,52 procent en bleef daarmee ruim 7 procent achter bij de Europese verkiezingen van 1979.

Deze Europese verkiezingen boden een gevarieerd beeld ten aanzien van de term 'groen'. Er was sprake van Europese Groenen, een Groen Progressief Akkoord, de Groene Partij Nederland en het Groen Platform. Dusdanig verwarrend, dat in de media de verschillende namen nogal eens door elkaar gebruikt werden. De Europese Groenen vormden de enige echte politieke partij, opgericht op 17 december 1983 als afsplitsing van het Groen Platform. Deze partij noemde zich in eerste instantie "De Groenen", maar op 16 april deed de Kiesraad de uitspraak dat zowel "De Groenen" als het "Groen Progressief Akkoord" (van CPN, Groene Partij Nederland, PPR, PSP) niet onder die namen aan de Europese verkiezingen mochten meedoen.

Uitslag Europese verkiezingen

	1979		1984	
	perc.	zetels	perc.	zetels
CDA	35,60	10	30,03	8
PvdA	30,39	9	33,72	9
VVD	16,14	4	18,90	5
D'66	9,03	2	2,28	0
SGP, RPF, GPV	3,34	0	5,21	1
CPN, GPN, PPR, PSP	5,06	0	5,60	2
Europese Groenen	-	-	1,27	0
Centrumpartij	-	-	2,55	0
God Met Ons	0,44	0	0,44	0
Overige	-	-	-	-
Opkomst	57,79		50,52	

De Kiesraad maakte bezwaren omdat "De Groene Partij Nederland" al stond ingeschreven. Om deze reden veranderden De Groenen hun naam in "Europese Groenen", hetgeen wel werd goedgekeurd. Het Groen Progressief Akkoord handhaafde in de praktijk haar naam, maar deed officieel mee onder de lijstnaam "CPN, Groene Partij Nederland, PPR, PSP". De Groene Partij Nederland was in oktober 1982 door de PPR-leden Bas de Gaay Fortman en Wouter van Dieren bij de Kiesraad ingeschreven, maar beoogde geen politieke partij te zijn. In de praktijk noemde deze groepering zich Groen Platform; ze wilde groene politiek en de totstandkoming van groene lijsten stimuleren. Deelname aan de Europese verkiezingen met CPN, PPR en PSP kwam tegemoet aan deze doelstelling. Dankzij de lijstverbinding met de PvdA behaalde deze groepering twee zetels, die in eerste instantie werden ingenomen door B. van der Lek (PSP) en H. Verbeek (PPR).

Enige beroering verwekte de verkiezing van Ed Nijpels, voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de VVD, die als laatste op de VVD-lijst geplaatst was. Met ruim 100.000 stemmen overschreed hij net de voorkeursdrempel. Na enige aarzeling besloot Nijpels toch de voorkeur te geven aan Den Haag boven Straatsburg. Sommige partijen verweten hem daarom "kiezersbedrog".

tussentijdse verkiezingen voor (deel)gemeenteraden

In januari moest de gemeenteraad van Scharsterland (hoofdplaats: Joure) opnieuw gekozen worden vanwege bij de vorige verkiezingen gemaakte fouten. De VVD verloor deze keer een zetel ten gunste van de PvdA. Ook bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in oktober in Zuid-Holland - vereist vanwege herindeling der gemeenten - boekte de PvdA enige winst ten opzichte van 1982, vooral ten koste van het CDA. In mei konden de inwoners van een aantal Rotterdamse wijken een deelgemeenteraad kiezen. Hieraan mochten voor het eerst ook buitenlandse inwoners deelnemen. De Partij van de Arbeid won 75 van de - in totaal - 159 zetels, 15 meer dan in 1980. CDA en D'66 gingen sterk achteruit, de VVD wist zich te handhaven. De Centruumpartij, die in drie wijken meedeed, behaalde 7 zetels. De opkomst was nu ongeveer 50%, in 1980 slechts 40%.

RSV-enquête

De door de Tweede Kamer op 24 maart 1983 ingestelde Parlementaire Enquête-commissie Rijn-Schelde-Verolme bracht onder voorzitterschap van C.P. van Dijk (CDA) op 10 december 1984 verslag uit van haar onderzoek. Overigens waren al voor die datum enkele conclusies uit het verslag uitgelekt. De commissie stelde een groot aantal tekortkomingen vast in de steunverlening van de overheid aan het RSV-concern en in het toezicht hierop vanuit regering en parlement. De meeste aandacht trok echter haar oordeel - "onaanvaardbaar" - over de handelswijze van Minister Van Aardenne (VVD), die als lid van het kabinet Van Agt I in 1980 de Tweede Kamer bewust niet volledig had ingelicht ("ronduit misleidend") over financiële toezeggingen aan het concern. Eén lid van de commissie A.H. Korthals (VVD) kon zich met het oordeel "onaanvaardbaar" niet verenigen, een ander VVD-lid - de ondervoorzitter van de commissie Joekes - wèl, (zie voorts onder 'VVD').

Op woensdag 19 december besprak de Tweede Kamer in een aparte zitting de misleiding van de Kamer door Minister Van Aardenne. Een motie van de fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, Den Uyl, waarin hij het optreden van de minister "ronduit misleidend en daarom onaanvaardbaar" noemde, werd evenwel niet aanvaard. Hoewel de motie letterlijk conclusies uit het enquête-rapport overnam, stemde ook het CDA tegen. Volgens deze partij had Den Uyl de motie de lading van een motie van wantrouwen gegeven. In februari 1985 zou de behandeling van het totale rapport plaatsvinden.

III. ONTWIKKELINGEN BINNEN DE AFZONDERLIJKE PARTIJEN

ledentallen

Alvorens de ontwikkelingen binnen de verschillende partijen te beschrijven volgt hier eerst een overzicht van de ledentallen van de partijen op 1 januari 1984, zoals opgegeven door de partijsecretariaten.

CDA	138.000
PvdA	100.861
VVD	90.776
D'66	12.000
PSP	8.853
CPN	10.966*
PPR	8.934
EVP	2.820
SGP	21.200
RPF	9.334
GPV	12.983
CP	?

* situatie per mei 1984, zoals geciteerd in de pers.

Christen Democratisch Appel (CDA)

kernwapens

Voor het CDA was 1984 opnieuw een jaar vol interne tegenstellingen. In de eerste helft van het jaar ging de discussie grotendeels over de eventuele plaatsing van 48 kruisraketten in Woensdrecht. In januari pleitte defensie-specialist en Tweede Kamerlid voor het CDA J. de Boer tijdens een spreekbeurt in Alphen aan den Rijn voor het uitstellen van de beslissing over de plaatsing en voor het opnieuw aan de orde stellen van het NAVO-dubbelbesluit uit 1979 binnen het bondgenootschap. CDA-fractievoorzitter B. de Vries nam afstand van dit pleidooi en zei dat de fractie haar standpunt nog moest bepalen. Een viertal CDA-Kamerleden (Frinking, Buikema, Couprie en Faber) sloten zich echter bij het standpunt van De Boer aan. Premier Lubbers en De Vries wezen uitstel

van het plaatsingsbesluit van de hand. Ze waren van mening dat in juni de beslissing moest vallen. Vervolgens ontstond er onenigheid in de partij over een uitspraak van De Vries, die hij in februari deed in het VARA-programma "Haagse Bluf", nl. dat plaatsing van alle 48 kruisraketten voor het CDA onaanvaardbaar is. Zowel de rechter- als de linkervleugel binnen de partij vond dat De Vries voor zijn beurt had gesproken. Het Christen-Democratisch Beraad (een groep kritische CDA-ers) waarschuwde na een bijeenkomst in februari dat de discussie zich niet op aantallen kernwapens moet concentreren, maar op de principiële vraag of er wel geplaatst moet worden. De Vries moest zich tegenover CDA-minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek en zijn fractie verantwoorden. Deze gingen accoord met zijn verklaring dat zijn uitspraken voornamelijk bedoeld waren voor VVD-fractieleider Nijpels die dreigde met een kabinetscrisis voor het geval in ons land geen kruisraketten zouden worden geplaatst. Ondertussen kwam de CDA-fractie onder steeds grotere druk van binnen en buiten de partij te staan. Zo spraken een aantal kerkelijke organisaties (de synode van Gereformeerde Kerken, de Raad van Kerken en Pax Christi) zich uit tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland. In maart richtte een groep van 21 vooraanstaande leden van het CDA op persoonlijke titel het "Comité-CDA'ers tegen plaatsing" op. Het comité plaatste in het dagblad Trouw een oproep, die door ruim 250 CDA- en CDJA-leden ondertekend werd. De ondertekenaars waren van mening dat het eventueel instemmen van de CDA-Tweede Kamerfractie met het plaatsen van kruisraketten in strijd is met het streven van de partij om de rol van nucleaire wapens terug te dringen. Het ging volgens de oproep bij dit streven om een hoofdpunt uit het program van uitgangspunten, dat samenhangt met de grondslag en het karakter van de partij. In april hadden inmiddels al meer dan tweeduizend CDA-leden en -kiezers schriftelijke adhesiebetuigingen gestuurd naar het comité. Het CDA-bestuur liet echter in een brief aan het comité weten dat de oproep het CDA-program tekort doet, omdat daarin het terugdringen van kernwapens in bondgenootschappelijk verband uitgangspunt is. De bedoeling van het comité was binnen de partij een brede discussie over de kernwapenkwestie van de grond te krijgen. De CDA-fractie had echter al eerder laten weten geen behoefte te hebben aan een interne discussie voordat het kabinet met een standpunt naar buiten zou zijn gekomen.

Ook de jongerenafdeling van het CDA, het CDJA, sprak zich in maart op een CDJA-raad te Zwolle uit tegen de plaatsing van kruisraketten. Maar niet alleen binnen de partij werd er druk uitgeoefend om niet te plaatsen: in april deed

een aantal christen-democratische oud-premiers en oud-ministers in een open brief een oproep tot plaatsing van kruisraketten in Nederland. Het initiatief voor deze actie was afkomstig van oud-premier P. de Jong. De mede-ondertekenaars waren oud-premier Zijlstra en veertien oud-ministers: Van Aartsen, Bakker (oud-ARP), Beelaerts van Blokland, De Geus, Y. Scholten, Udink, Van Veen (oud-CHU) en De Block, Bot, Van den Brink, Lardinois, Van Rooy, Van der Stee en Stuyt (oud-KVP). Een aantal oud-bewindslieden (waaronder Van Agt, Biesheuvel, De Quay en Schmelzer), die wel benaderd werden, weigerden om diverse redenen te ondertekenen. Het CDA-partijbureau was niet gelukkig met de actie en wees in een reactie op de afspraak dat partij en fractie zich van commentaar zouden onthouden zolang het kabinet nog geen besluit had genomen. In mei kreeg De Vries het opnieuw zwaar te verduren in een fractievergadering van zijn partij. Hij moest uitleggen waarom hij in interviews en toespraken de zogeheten crisis-variant (pas raketten in Nederland toelaten in een tijd van internationale crisis) het maximaal haalbare had genoemd. Hij handelde hiermee in strijd met bovengenoemde afspraak. Bovendien moest hij een verklaring geven voor de verdeeldheid in de CDA-top, die ontstaan was over de crisis-variant: premier Lubbers en De Vries waren ervoor, terwijl CDA-minister Van den Broek van Buitenlandse Zaken ertegen was. Een week later bereikte de CDA-top een compromis, dat inhield dat Nederland thans niet accoord kon gaan met de plaatsing van kruisraketten in Woensdrecht. Plaatsing kon slechts onder een aantal voorwaarden geschieden. De VVD wees het compromis vooralsnog af.

Op 1 juni viel het kabinetsbesluit. Bij de uiteindelijke stemming over dit besluit in de Tweede Kamer stelden acht CDA-Kamerleden zich als dissidenten op en stemden voor een (gematigde) motie van D'66. Partijvoorzitter Bukman toonde zich teleurgesteld over dit aantal. Eerder in de week had hij de fractie opgeroepen om in eendracht te stemmen. Er werden echter geen stappen ondernomen tegen de dissidenten. Twee leden van de CDA-fractie in de gemeenteraad van Woensdrecht stapten uit de fractie en de partij, omdat ze zich als tegenstanders van plaatsing niet konden verenigen met de standpunten die het CDA had ingenomen tijdens het Kamerdebat.

sociaal-economisch beleid

Ook het sociaal-economisch beleid van het CDA zorgde voor de nodige beroering binnen de partij. In februari bracht het wetenschappelijk bureau voor het CDA

een rapport uit met de titel *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving: de samenhang tussen economie, cultuur en politiek*. Daarin stond het teruggedringen van de invloed van de overheid centraal. De auteurs concluderen dat de huidige crisis van de economie en van de verzorgingsstaat eigenlijk veroorzaakt is door een culturele crisis. Het rapport bepleit daarom correcties op de levensstijl die in de jaren zestig en zeventig is ontstaan. Een aantal aanbevelingen daartoe zijn: meer aandacht voor onbetaalde arbeid door herwaardering van vrijwilligerswerk; bestaande (betaalde) dienstverlening omzetten in onbetaalde onderlinge hulpverlening; fiscale ontmoediging van twee volledige banen per huishouden; meer verantwoordelijkheid voor familieleden onderling (zoals het laten bijdragen in de kosten door kinderen voor ouders in bejaarden- en verzorgingstehuizen). Op een studieconferentie die het Wetenschappelijk Instituut in oktober organiseerde kwam veel kritiek op het rapport. Men verweet het CDA dat het de verzorgingsstaat die het zelf heeft helpen opbouwen weer aan het afbreken is en dat de partij een filosofie zoekt voor een hard bezuinigingsbeleid. Ook het CDA-Vrouwenberaad was verontwaardigd over het rapport. Gedurende het jaar ontstond binnen deze vrouwenorganisatie en binnen het CDJA onrust over maatregelen, waar CDA-bewindslieden mede verantwoordelijk voor waren, zoals de tweeverdienerswet en het kabinetsplan tot herziening van het stelsel van sociale uitkeringen. Ze waren van mening dat hierdoor "het sociale gezicht" van de partij wordt aangetast. Ook vanuit de vakbeweging (CNV en FNV) kwamen kritische geluiden. Volgens enquêtes van de bonden zouden veel CDA-stemmers zich van de partij afkeren uit onvrede met het sociaal beleid.

kernenergie

Kernenergie was in 1984 een belangrijk discussiepunt in het CDA. In februari publiceerde de werkgroep energiebeheer van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een rapport met de titel *Vernieuwend energiebeheer*. Volgens het rapport kan kernenergie veilig en verantwoord voor de stroomvoorziening worden gebruikt. Eén lid van de werkgroep (A.S. Bos) was het met deze opvatting niet eens: hij vond het gebruik van kernenergie juist onverantwoord. Het rapport beschouwde de opslag van hoog-radioactief afval nog wel als een groot probleem. Onderzoek naar een oplossing hiervoor moest doorgaan, bijvoorbeeld door de mogelijkheid van opslag door middel van proefboringen in de zoutlagen van Groningen en Drenthe te onderzoeken. Omstreeks dezelfde tijd

verscheen een rapport over de energieproblematiek van het CDJA. Belangrijkste conclusie hiervan was juist dat de inzet van kernenergie, zonder nadelige economische gevolgen, vermeden kan worden. Door het verschijnen van het rapport van het Wetenschappelijk Instituut laaide de discussie rondom de proefboringen in Groningen en Drenthe weer op. Met name de energie-specialisten in de CDA-fractie in de Tweede Kamer A. Lansink en P. van der Linden waren hier voorstander van. Bestuurders en milieuorganisaties in de betrokken provincies reageerden verontwaardigd. In mei lanceerde Lansink het idee om het plan-Lievense dat voorziet in de opwekking van windenergie in het Markermeer, te wijzigen voor het opwekken van kernenergie. Het plan van Lansink behelsde de bouw van twee kerncentrales in de Markerwaard. Fractievoorzitter De Vries legde vervolgens Lansink en Van der Linden een spreekverbod op: tot nader order mochten zij geen openbare uitspraken doen over kernenergie. Eerst moest volgens De Vries het plan in de fractie besproken worden. In juni stelden de beide Kamerleden een discussiestuk op voor de CDA-fractie, waarin werd uitgegaan van de bouw van twee à drie nieuwe kerncentrales voor de eeuwwisseling. Het stuk werd ook toegestuurd aan het CDA-bestuur, omdat de conclusies verder gingen dan het partijprogramma, dat zich uitspreekt tegen uitbreiding van het aantal kerncentrales. In dezelfde maand juni deden meer dan veertig organisaties op milieugebied, uit de vakbeweging en uit de kerkelijke wereld een dringend beroep op het CDA-bestuur om de uitkomst van de brede maatschappelijke energiediscussie serieus te nemen en niet te kiezen voor uitbreiding van kernenergie. In oktober vergaderde het partijbestuur over de kwestie aan de hand van een advies, opgesteld door een speciale werkgroep onder leiding van B. Krol. Dit advies sprak zich onomwonden uit voor vergroting van het aandeel van de kernenergie in de totale energievoorziening in Nederland. De schrijvers waren van mening dat dit ook niet in strijd was met het CDA-verkiezingsprogramma. Het bestuur slaagde er echter niet in een definitief standpunt te bepalen over de eventuele uitbreiding van kernenergie. Vooral de problematiek van het radioactief afval bleek een hinderpaal. Partijvoorzitter P. Bukman verklaarde dat het bestuur de discussie in de partij verder wil voortzetten, maar dat het besluit van het bestuur geen principiële afwijzing van kernenergie inhoudt. De fractie vergaderde een dag later over de nota *Tijd voor elektriciteit* van Lansink en Van der Linden. Ze stelde vast dat er geen principiële bezwaren bestaan tegen kernenergie, maar ze nam niet de conclusie van de twee Kamerleden over dat er twee of drie kerncentrales bij moeten komen. Een definitieve

beslissing wil de partij niet nemen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986.

Faber en de kerkgang

In januari zorgde het Tweede Kamerlid S. Faber voor enige onrust in de partij toen hij tijdens een spreekbeurt in Makkum stelde dat de regelmaat van de kerkgang mede bepalend moet zijn of een kandidaat het CDA kan vertegenwoordigen. Hij sprak zijn verontrusting uit over de uitslag van een onderzoek waaruit blijkt dat veertig procent van de CDA-achterban zelden of nooit naar de kerk gaat. Faber waarschuwde voor het gevaar dat deze groep kiezers al te zeer haar stempel gaat drukken op de besluitvorming binnen de partijorganen, waardoor de partij haar christelijke grondslag zou kunnen gaan verliezen. Partijvoorzitter Bukman en een aantal andere CDA-coryfeeën verklaarden echter in een reactie hierop dat zij het voldoende vinden als partijleden het program van uitgangspunten en het verkiezingsprogram onderschrijven. Kerkgang beschouwden zij als een persoonlijke aangelegenheid, waar ieder zelf over moet beslissen. Faber lichtte vervolgens in een artikel in het dagblad Trouw van 19 januari zijn uitspraken toe. Hij was van mening dat de grondslag van het CDA ("de Heilige Schrift als richtsnoer voor het politiek handelen", artikel 2 van de statuten) niet voldoende functioneert als samenbindend element. Hij constateerde dat er na de fusie van ARP, CHU en KVP weinig gesproken is over het functioneren van de grondslag. Hij beriep zich hierbij ook op het in september 1983 verschenen rapport over de interne partijorganisatie *Appel en Weerklank* dat tot dezelfde conclusie kwam. Als oorzaak voor deze zwijgzaamheid zag hij de angst binnen de partij voor de mogelijkheid dat de grondslag tot uiteenlopende standpunten leidde (bijvoorbeeld IKV versus ICTO), waardoor de grondslag in feite dynamiet is geworden.

middenschool

In januari werd binnen het CDA een pressiegroep opgericht tegen de middenschool. Ze noemden zichzelf "landelijke werkgroep van christen-democratische onderwijsbetrokkenen". De werkgroep werd opgericht als reactie op het verschijnen van de CDA-brochure *Samen Verder*. In de brochure pleit het Wetenschappelijk Instituut van de partij voor geleidelijke invoering van een driejarige middenschool (= (geïntegreerd) voortgezet basisonderwijs). De werk-

groep van christen-democratische onderwijsbetrokkenen vond echter het ongedeeld bij elkaar houden van leerlingen in de eerste drie klassen van het voortgezet basisonderwijs een noodlottige ontwikkeling. Het ging de werkgroep erom dat het CDA na een open en reële interne discussie tot een standpunt over voortgezet onderwijs zou komen en dat niet sluipend een onomkeerbare ontwikkeling in de richting van de middenschool in gang zou worden gezet zonder dat het CDA als partij zich daarover had uitgesproken. Nog dezelfde maand vond een gesprek plaats met het partijbestuur, dat toezegde dat de discussie over het voortgezet onderwijs in de partij gevoerd kon en mocht worden. De werkgroep stelde vervolgens een ontwerpresolutie op, die op een partijraad van het CDA behandeld zou moeten worden. Als antwoord op de brochure *Samen Verder* publiceerde de groep in september een eigen brochure *Over talenten gesproken*.

CDA-programmacommissie

In september stelde het bestuur een commissie in die een concept-programma voor de Kamerverkiezingen van 1986 moest gaan opstellen. Als voorzitter werd benoemd L.M. van Leeuwen, president-directeur van het verzekeringsconcern Stad Rotterdam en oud-voorzitter van de CHU. In de commissie zitten verder de senatoren Leyten-de Wijkerslooth de Weerdensteyn en Viersen (oud-CHU), Van Lieshout en Penders (oud-KVP), Albada (oud-minister van Sociale Zaken) en H.A. de Boer (oud-ARP). De commissie kreeg de opdracht een kort, bondig en vooral concreet verkiezingsprogramma te schrijven.

congres en partijraden

Op 11 februari hield het CDA een congres in Breda, dat voornamelijk gewijd was aan de Europese verkiezingen. Het congres bekrachtigde het besluit van de partijraad van november 1983 om B. Beumer als lijsttrekker aan te wijzen. Ook werd er het Europees verkiezingsprogramma aangenomen. Verder ging het CDA-congres zonder stemming accoord met het enigszins vervroegd buitenwerking stellen van het fusieprotocol van de oude partijen KVP, ARP en CHU. De verdeling naar "bloedgroepen" bij het vaststellen van kandidatenlijsten en besturen van het CDA was hiermee verleden tijd. De CDA-kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen in juni was de laatste die volgens de afgesproken verdeelsleutel tussen KVP, ARP en CHU werd opgesteld.

Premier Lubbers wees in zijn toespraak het voorstel van de CDA-Tweede Kamerfractie voor het invoeren van een derde televisienet van de hand.

Op 18 en 19 mei kwam de partijraad voor het eerst in nieuwe samenstelling (met leden, die niet door de voormalige partijen werden aangewezen, maar door de Kamerkringen van het CDA) in Hogeveen bijeen. Een belangrijk onderwerp van discussie was de kernwapenkwestie. Premier Lubbers hield een pleidooi voor de crisisvariant. Fractievoorzitter De Vries en VVD-fractievoorzitter E. Nijpels beschuldigden elkaar over en weer over de kwestie van de kruisraketten een kabinetscrisis uit te lokken. Laatstgenoemde deed dat op een partijraad van de VVD die tegelijkertijd in Haarlem bijeenkwam. De partijraad van het CDA nam een resolutie aan, die een dringend beroep deed op het kabinet om met voortvarendheid te werken aan een besluit over de plaatsing van de middellange afstandswapens. Een resolutie van het comité "CDA-ers tegen plaatsing", waarin werd gevraagd een extra partijraad te houden nadat het kabinet een besluit zou hebben genomen over de raketten en voor een standpuntbepaling van de CDA-fractie, werd verworpen. Een ander belangrijk onderwerp van discussie was het in 1983 gepubliceerde rapport *Appel en Weerklank* over de interne organisatie van de partij. De afgelopen maanden was dat werkstuk door de lokale afdelingen en Kamerkringen besproken. De partijraad ging accoord met een geamendeerde ontwerpbesluitenlijst naar aanleiding van het rapport, geheel conform de voorstellen van het Dagelijks Bestuur. Eveneens werd een tweetal resoluties behorend bij het rapport aangenomen. De eerste behelsde de hoofdconclusies van de partijpolitieke discussie. De tweede wees op het belang van de contacten tussen het CDA en de kerken, zowel op landelijk als op plaatselijk niveau.

Op de partijraad werd tevens een nieuw bestuur verkozen, voor het eerst niet meer volgens het fusieprotocol. In april had het zittende bestuur van ruim negentig mensen al een ontwerp-kandidatenlijst opgesteld. Het was de bedoeling dat het nieuwe bestuur veel kleiner zou worden en ongeveer veertig leden zou tellen. Het bestuur wees zevenentwintig zetels toe aan vertegenwoordigers van de Kamerkringen. Voor de resterende plaatsen stelde het een kandidatenlijst op, waarbij alle bestuursleden die zich weer beschikbaar hadden gesteld gekoppeld werden aan een tegenkandidaat. Bukman was de enige die geen tegenkandidaat kreeg, omdat men van mening was dat hij gewoon partijvoorzitter moest blijven. Zo werden vijftien koppels samengesteld waaruit de partijraad een keuze moest

maken. Twee omstreden politici werden niet gekozen in het nieuwe bestuur. Eén van hen was W. Aantjes (oud-ARP en oud-fractie voorzitter van het CDA). Hij had zich altijd zeer kritisch opgesteld binnen het CDA (onder meer bij de conflicten rond Scholten en Dijkman en op het gebied van het sociale beleid van het CDA). Bovendien was hij (nog steeds) omstreden vanwege zijn oorlogsverleden. Zo verspreidde een groepje CDA-ers, het "Anti-Aantjes" comité, enkele dagen voor de partijraad een pamflet waarin tegen de kandidatuur van de oud-fractie leider werd geprotesteerd. De tweede was oud-minister van CRM en oud-partijvoorzitter van de ARP H.A. de Boer, thans burgemeester van Haarlemmermeer. Hij is atoompacifist en was lid van het comité "CDA-ers tegen plaatsing" van de kruisraketten. De partijraad koos hun respectievelijke tegenkandidaten D. Corporaal en K. van de Steenhoven. Beiden behoren eveneens tot de linkervleugel van het CDA, maar zijn minder omstreden. Het nieuwe partijbestuur telde uiteindelijk tweeënveertig leden. De partijraad stelde vervolgens een voordracht vast ten aanzien van de voorzitter en de twee vice-voorzitters van de partij. Hierover beslisten de gemeentelijke afdelingen en de stemhebbende leden van de partijraad via een schriftelijke stemming. De uitslag zou op de partijraad in december bekend worden (zie hieronder). De partijraad in mei sprak zich er ook voor uit dat voor vrouwen en jongeren meer plaatsen in besturen en op kandidatenlijsten ingeruimd moesten worden. Dit was al bepleit in het rapport *Appel en Weerklank*. In een tweetal andere resoluties werd gepleit voor het nog in deze kabinetsperiode terugbrengen van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking op het niveau van het CDA-programma en voor een structurele regeling van een maximale bescherming van de echte minima bij voortgezette bezuinigingen.

Op 15 december kwam de partijraad bijeen in Arnhem. Ditmaal stond als centraal punt op de agenda de omstreden ontwerpresolutie van het Partijbestuur over homoseksualiteit. In juli had het deze ter discussie voorgelegd aan de plaatselijke afdelingen van de partij, nadat de partijraad in november 1983 had geweigerd een veel langere resolutie in behandeling te nemen. De preambule van de resolutie stelde dat het CDA uitgaat "van de fundamentele gelijkheid van mensen, ongeacht overtuiging, ras, geslacht, geaardheid, afkomst en/of economische positie". Onder het kopje "homofilie en samenleving" stond dat het CDA bijzondere betekenis hecht aan "huwelijk en gezin, als uitdrukking van het in verantwoordelijkheid, in geborgenheid, liefde en onderlinge zorg willen leven". Andere duurzame samenlevingsvormen (waaronder die van homo-

seksuelen) waarvoor deze waarden evenzo kenmerkend zijn, behoeften volgens de partij een vergelijkbare rechtsbescherming van de overheid. Het onderdeel "homofilie en arbeid" van de resolutie bleek uiterst controversieel. Want, hoewel het CDA vond dat zowel overheid als particuliere organisaties bij hun benoemings- en ontslagbeleid geen acht dienen te slaan op de homoseksuele geaardheid en overeenkomstige leefwijze van de betrokkenen, was het van mening dat de overheid niet de bevoegdheid heeft dit bij particuliere organisaties, die zich beroepen op hun levensbeschouwelijke grondslag, wettelijk af te dwingen. Deze bepaling werd door sommigen in strijd geacht met artikel 1 van de herziene Grondwet, waarin het anti-discriminatiebeginsel is vastgelegd. Het CDA-bestuur beriep zich echter op een ander artikel van de Grondwet waarin de vrijheid van bijzondere organisaties wordt vastgelegd om zich in te richten zoals zij dat zelf willen. Critici waren van mening dat de partij met deze bepaling de kant koos van de christelijke schoolbesturen en verschillende vrouwenorganisaties die zich de afgelopen jaren fel hadden verzet tegen gelijke behandeling van homoseksuelen tijdens de publieke discussie over het voorontwerp van de Wet Gelijke Behandeling, ingediend door toenmalig staatssecretaris van Emancipatiezaken Kraaijeveld-Wouters en minister van Justitie De Ruiter (beiden CDA). Tal van organisaties (onder andere de Nederlandse vereniging tot integratie van homoseksueliteit COC, de Emancipatieraad, het Nederlandse juristencomité voor de mensenrechten, vakbonden en kerkelijke organisaties protesteerden tegen dit onderdeel van de resolutie. Dertien christelijke homo-organisaties riepen de CDA-kieskringen in een brief op de resolutie te verwerpen. De homo-groep van de partij, het CDA-overleg Homofilie, behoorde evenwel niet tot deze organisaties. Veel kritiek was er ook op het feit dat het partijbestuur een onderscheid maakte tussen "geaardheid" en "levenswijze". Op de partijraad pleitten een aantal Kamerkringen en het CDJA ervoor de omstrede passage te schrappen. Een voorstel hiertoe van de Kamerkring Haarlem werd met gering verschil verworpen (115 tegen 125 stemmen). Opvallend was dat daarna de partijraad toch met grote meerderheid (171 tegen 43 stemmen) de gehele resolutie aannam. De uitspraak over homoseksualiteit zou worden opgenomen in het ontwerpverkiezingsprogramma 1986-1990 en dienen als leidraad voor de CDA-fractie bij de behandeling van de anti-discriminatiewetgeving. Op deze partijraad stond ook het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* ter discussie. Het was geschreven door de werkgroep "Politiek perspectief", onder voorzitterschap van D.Th. Kuiper (voor een korte samenvatting zie het Jaarboek van het DNPP 1983, blz. XVI). De partijraad besloot

dat de hoofdlijnen ervan mede richtinggevend zullen zijn voor het beleid dat het CDA de komende jaren zal voeren.

De partijraad herkoos partijvoorzitter Bukman met overweldigende meerderheid voor een nieuwe termijn van vier jaar. Eerste vice-voorzitter G.J. Fleers werd eveneens herkozen. Als nieuwe tweede vice-voorzitter koos de partij mevrouw G.W. van Montfrans-Hartman, burgemeester van Veere.

De partijraad in december keurde verder de begroting goed waarop het CDA-vrouwenberaad, ondanks alle protesten vanuit die organisatie, werd aangeslagen voor vijftienduizend gulden extra-inkomsten voor de partij. Voor mevrouw R. ten Hagen-Pot gaf deze maatregel de doorslag om zich niet herkiesbaar te stellen als voorzitster van het CDA-vrouwenberaad. Het beraad besloot de vijf gulden extra, die de vrouwen in rekening zou worden gebracht, niet te betalen.

Centrumpartij (CP)

Ook het jaar 1984 leverde voor de Centrumpartij het bekende beeld op van rellen en incidenten. Interne conflicten kwamen voor het eerst ruimschoots in de openbaarheid.

Bij de Europese verkiezingen behaalde de partij 2,55% van de uitgebrachte stemmen, een aanzienlijke winst vergeleken met de Tweede Kamerverkiezingen van 1982; maar niet voldoende om een zetel te behalen. De opiniepeilingen lieten in de loop van het jaar echter een afname zien van potentiële kiezers. Volgens de AVRO-Lagendijk enquête van december zou de Centrumpartij zelfs geen zetel in de Kamer meer halen.

Voor politieke partijen en juristen bleef de kwestie van een partijverbod actueel. Betrekkelijk nieuw was de discussie over een mogelijk 'beroepsverbod' voor leden van de Centrumpartij, met name binnen de politie. Diverse politie-commissarissen en politiebonden deden uitspraken over de vraag of maatregelen getroffen moesten worden tegen politieagenten die lid van de Centrumpartij zijn. Deze problematiek kreeg extra aandacht toen bekend werd dat in Rotterdam een hoofdagente lijsttrekker was van de Centrumpartij voor deelgemeenteraadsverkiezingen op 16 mei. De Rotterdamse gemeentepolitie huldigde - evenals de Amsterdamse - het standpunt dat tegen leden van de Centrumpartij binnen haar korps geen maatregelen getroffen konden worden, aangezien de CP gewoon vertegenwoordigd is in de Tweede Kamer. De politiebonden reageerden verdeeld. De korpschef van de gemeentepolitie te Almere, commissaris B. Staal, oordeelde

dat leden van de Centruumpartij niet gehandhaafd zouden kunnen worden in het politiekorps.

Binnen de welzijnssector en in het onderwijs kwamen soortgelijke vragen aan de orde. Daadwerkelijk ontslag kreeg een medewerker van de Limburgse Immigranten Stichting (LIS), op grond van zijn hoofdbestuurslidmaatschap van de Centruumpartij. Het ontslag werd door de rechter bekrachtigd. De specifieke doelstelling van de LIS - het behartigen van belangen van buitenlanders in Limburg - stond haaks op de bekende doelstellingen van de Centruumpartij, hetgeen een verstoring van de arbeidsrelatie en een gebrek aan onderling vertrouwen tussen medewerker en Stichting tot gevolg had. Om die reden achtte de rechter ontslag gerechtvaardigd.

Het CP-Kamerlid Janmaat zorgde voor onrust, door te verklaren dat hij weer enkele uren les wilde gaan geven aan de scholen, waar hij vóór zijn kamerlidmaatschap werkzaam was. Na een rechtsprocedure, aangespannen door de betrokken scholen, bepaalde de Haagse kantonrechter G. Keizer op 22 oktober dat de arbeidsovereenkomst tussen Janmaat en de scholen gezien de verstoorde verhouding ontbonden was. De vice-voorzitter van de Centruumpartij, De Wijer, werd in november door het college van B&W van Utrecht ontslagen als leraar geschiedenis aan de Hendrik van der Vlist Scholengemeenschap, eveneens vanwege de "verstoorde relatie met zijn collega's". Al in augustus was De Wijer hierom voor drie maanden geschorst. Konst, de voorzitter van de Centruumpartij, zag zich gedwongen per 1 december al zijn functies binnen de partij neer te leggen. Het Nijmeegse Elshofcollege zou hem anders als geschiedenisleraar ontslagen hebben.

In april deed een interne nota van het Wetenschappelijk Bureau van de Centruumpartij veel stof opwaaien. In de nota *Nederland voor de Nederlanders* werd gesteld dat het gebruik van geweld door Nederlandse burgers tegen buitenlanders onder bepaalde omstandigheden gelegitimeerd kan worden met een beroep op noodweer. Door het VARA-radio programma 'De Stand van Zaken' werd de nota openbaar gemaakt. Naar aanleiding hiervan spande de Anne Frank Stichting een kort geding aan tegen het Wetenschappelijk Bureau met als eis dat verspreiding van het rapport verboden zou worden. De Anne Frank Stichting verloor dit kort geding aangezien het zou gaan om een ontwerp-rapport dat niet in de publiciteit was gebracht. Het vonnis stelde wel vast dat de inhoud 'kant noch wal raakte' en dat de rechter in kort geding zou optreden, indien de Centruumpartij tot publiciteit zou overgaan. Na deze uitspraak ging de Anne

Frank Stichting in hoger beroep, maar ook door het gerechtshof werden haar eisen niet ingewilligd.

interne ontwikkelingen

Intern werd de partij gedurende een groot gedeelte van het jaar geplaagd door onderlinge twisten. Deze conflicten hadden meer te maken met persoonlijke vetes en persoonlijke machtsstrijd dan met onenigheid over doelstellingen en strategie. Aan het begin van het jaar deelde het gemeenteraadslid Fresco van de Centruumpartij in Almere mee dat hij zijn lidmaatschap van de partij had beëindigd. In deze verklaring, die hij tijdens zijn eerste optreden in de raad aflegde, noemde Fresco de Centruumpartij "levensgevaarlijk, niet in de laatste plaats door haar tweeslachtigheid, onduidelijkheid en vele, vele vaagheden". Hij viel met name het beleid van de Centruumpartij ten aanzien van de buitenlanders en de minderheden aan. Fresco zou als eenmansfractie deel blijven uitmaken van de gemeenteraad van Almere. Hij was tot die tijd ook lid van het Hoofdbestuur van de Centruumpartij geweest.

In mei hield de CP een congres in Boekel (N.B.), waar een nieuw bestuur werd verkozen. Nieuwe voorzitter werd Konst. Midden juli kwam een conflict tussen het Tweede Kamerlid Janmaat en het Dagelijks Bestuur tot uitbarsting. Aanleiding vormde het besluit van het Dagelijks Bestuur om de voormalige secretaris Giesen te schorsen. Janmaat schaarde zich achter Giesen en leverde in een verklaring forse kritiek op twee leden van het Dagelijks Bestuur, Konst en De Wijer, die volgens hem voor een "rechts-radical" koers stonden. Volgens Janmaat was Konst bovendien uit op zijn kamerzetel, terwijl het bestuur vond dat Janmaat teveel macht naar zich toe wilde trekken. Tegen zijn zin had Janmaat in mei het voorzitterschap moeten overdragen aan Konst. Begin september ontstonden er ruzies over financiële zaken. De nieuwe penningmeester Lier, die Janmaat opvolgde, beschuldigde Janmaat van "een complete chaos" in de boekhouding. In verband met radio- en televisieuitzendingen verweet hij hem bij de Regeringscommissaris voor de omroep gefingeerde declaraties te hebben ingediend.

In oktober besloot het Dagelijks Bestuur van de Centruumpartij unaniem Janmaat als partijlid te royeren. Als argumenten golden zijn onjuiste interpretatie van het partijprogramma en zijn eigenmachtig en ondemocratisch handelen. Vlak daarvoor had Janmaat met geestverwanten een vergadering belegd

om te praten over de problemen in de Centruumpartij. Van het Hoofdbestuur had hij alleen de hem 'welgevallige leden' uitgenodigd, aldus partijvoorzitter Konst. Deze actie vormde voor het bestuur de directe aanleiding tot het roeyement. Janmaat legde zich bij dit besluit neer maar hield vast aan zijn zetel in de kamer. Het feit dat de Centruumpartij niet langer vertegenwoordigd was in de Tweede Kamer betekende dat de subsidieverlening voor het Wetenschappelijk Bureau en het vormings- en scholingsinstituut per 1 mei 1985 beëindigd zou worden. Een aantal aanhangers van Janmaat zegden naar aanleiding van zijn roeyement hun lidmaatschap van de CP op en kondigden aan een nieuwe "centrumdemocratische" partij te zullen oprichten.

Communistische Partij van Nederland (CPN)

De meningenstrijd binnen de CPN, manifest geworden sinds het 28e partijcongres in november 1982, bereikte haar hoogtepunt tijdens het Buitengewoon Congres op 4 en 5 februari. Maar ook na dit congres bleven de tegenstellingen tussen de Horizontalen, waarvan een gedeelte zich zou verenigen in het Verbond van Communisten in Nederland, en de Vernieuwers, groot en onoverbrugbaar. Aan weerszijden zegden CPN'ers hun lidmaatschap op.

Buitengewoon Congres

Op de agenda voor het Buitengewoon Congres stond de behandeling van het ontwerp-partijprogram van de CPN. Het ontwerp was in september 1983 door het Partijbestuur vastgesteld en vervolgens ter beoordeling het land ingestuurd. De afdelingen maakten op grote schaal gebruik van hun recht op amendering en dienden bij elkaar ongeveer 3500 amendementen in. Mede om die reden waren er uiteindelijk 3 sessies nodig (4, 5 februari; 12 februari en 26 februari), om het gehele program vast te stellen. Na afloop van de eerste bijeenkomst kwam het congres niet verder dan paragraaf elf van hoofdstuk I, de grondslag. De verdeeldheid over de algemene uitgangspunten was enorm groot. De Horizontalen wensten vast te houden aan 'marxistisch-leninistische' principes, terwijl het Partijbestuur in het ontwerp slechts sprak over de inspiratie die uitgaat van de "marxistische ideeën van het wetenschappelijk socialisme". Vanuit andere hoek werd gepleit voor erkenning van andere inspiratiebronnen, die gelijkwaardig aan het marxisme zouden zijn. Vele schorsingen en tussen-tijdse beraadslagingen leverden zondag 5 februari op de valreep een compromis op.

Hierin stond verwoord dat de CPN "voortbouwt op marxistische inzichten en theorieën omtrent het functioneren van de kapitalistische maatschappij en de noodzaak van revolutionaire strijd voor socialisme". Daarnaast zou de CPN openstaan voor het feminisme. Met name de vrouwengroepen binnen de CPN voelden zich gepasseerd omdat het feminisme hierbij ondergeschikt en niet nevenschikt werd aan het marxisme. Samen met de vernieuwers wisten de vrouwen het "openstaan" voor het feminisme te wijzigen in: "Evenzeer bouwt de partij voort op inzichten vanuit het feminisme...", waarbij dus marxisme en feminisme in de tekst als gelijkwaardig beschouwd werden. Het aldus bijgestelde compromis werd met een stemverhouding van 60-40 aangenomen. Voor vele Horizontalen leek deze eindtekst, na twee dagen compromissen sluiten, op 'de druppel die de emmer deed overlopen'. Kwaad verlieten ze het congres, hoewel ze het volgende weekeinde wel weer zouden terug komen. Na deze twee dagen constateerde partijvoorzitter Elli Izeboud dat ze inhoudelijk over de besluitvorming niet ontevreden was: "Van tevoren werd voorspeld dat de partij weer stappen terug zou gaan doen. Dat is absoluut niet gebeurd".

Op 12 februari werd behandeling van het ontwerp-programma vervolgd. Vastgesteld dienden nog te worden het laatste gedeelte van hoofdstuk 1 en de hoofdstukken 2 tot en met 10. Ook deze keer werd de behandeling van het programma niet voltooid. Struikelblok vormde de arbeidstijdverkorting. Eerder op de dag waren hoofdstukken als 'internationale politiek' en 'Nederland: maatschappij in beweging' zonder veel problemen behandeld. Enkele grepen hieruit: de CPN besloot tot een "heroriëntatie van de buitenlandse politiek gericht op het uittreden uit de NAVO; het begrip democratisch centralisme werd uit het programma geschrapt, de autonomie van vakbeweging en andere sociale bewegingen werd gerespecteerd, waarbij "iedere hiërarchische rangschikking van bewegingen" werd verworpen.

Inzet van discussie bij het punt arbeidstijdverkorting was de prioriteit van behoud van koopkracht binnen bestaande verhoudingen of voor een herverdeling van betaalde arbeid en inkomen tussen mannen en vrouwen. In een chaotische discussie sprak uiteindelijk een kleine meerderheid zich uit voor een 25-urige werkweek met behoud van loon. Opnieuw betekende de uitslag van deze stemming dat een aantal communisten kwaad de zaal verliet; in dit geval leden van de groepering 'Communisme en vakbeweging' en een meerderheid van de afgevaardigden uit de districten Groningen, Noord-Holland-Noord en Drenthe. De 'achterblijvers' in de zaal besloten het congres eerst een lange rustperiode te gunnen. Na afloop van deze derde congresdag gaf Elli Izeboud te kennen dat een scheuring in de

CPN nog steeds niet aan de orde was. "Wie breuken verwachtte, komt bedrogen uit. Wie wonderen verwachtte, komt ook bedrogen uit", aldus Izeboud aan het slot van deze weer turbulente bijeenkomst.

Twee weken later op 26 februari vond de laatste bijeenkomst plaats gewijd aan de bespreking van het ontwerp-program. Naar aanleiding van de besluitvorming op de vorige congresdagen was het Partijbestuur van verschillende kanten onder druk gezet om wèl (Horizontalen) respectievelijk niet (Vernieuwers) op de genomen besluiten ten aanzien van arbeidstijdverkorting terug te komen. In een persverklaring gaf het Partijbestuur te kennen vast te houden aan de uitspraak van het congres: streven naar een 25-urige werkweek met behoud van loon. Het bestuur zei dat er 'door actie een mentaliteitsverandering moet worden afgedwongen in de sociaal-economische politiek'. Door deze mentaliteitsverandering zou geld vrijgemaakt kunnen worden voor arbeidstijdverkorting. Door deze verklaring probeerde het partijbestuur de tegenstellingen binnen de partij te verzoenen.

Vergeleken met de vorige bijeenkomsten werden nu op rustige wijze de laatste hoofdstukken over de sociale voorzieningen, de democratische weg naar het socialisme en de coalitievorming behandeld en vastgesteld. Uiteindelijk ging zeventig procent van de afgevaardigden accoord met het geamendeerde program. Op een persconferentie verklaarde CPN-voorzitter Izeboud de dertig procent tegenstemmers niet als oppositie te beschouwen. Het grootste gedeelte van de tegenstemmers zou volgens haar wel bereid zijn de besluiten te respecteren.*

Verbond van Communisten in Nederland

Ook al leek de laatste dag van het programcongres nogal rustig te verlopen, in feite was deze rust schijn. Op de achtergrond speelde het feit dat een dag eerder, zaterdag 25 februari, tijdens een bijeenkomst van het Horizontaal Overleg besloten was tot de oprichting van een Verbond van Communisten in Nederland, (VCN). Op het CPN-congres werd deze nieuwe organisatie vrijwel algemeen beschouwd als "een partij in de partij". Het Dagelijks Bestuur van

* noot: zie voor nader commentaar op de inhoud van het nieuwe partijprogram het artikel van Paul Lucardie 'Van Bolsjewisme naar "Pluriformisme": de programmatische vernieuwing van de CPN', eveneens in dit Jaarboek.

de CPN reageerde afwijzend op de oprichting van het VCN. Deze kon niet anders gezien worden dan "als aanzet tot vorming van een aparte organisatie die nauwelijks te onderscheiden is van een nieuwe partij (...) Het Dagelijks Bestuur van de CPN acht deze handelwijze van de coördinatiegroep van het HOC (het Horizontaal Overleg van Communisten - red.) volstrekt verwerpelijk, in strijd met het democratisch functioneren van de partij en uiterst schadelijk voor een slagvaardig optreden van communisten". Ook de grote horizontaal-gezinde afdelingen Groningen en Noord-Holland-Noord, bleken niet erg gelukkig te zijn met het initiatief van de coördinatiegroep. Ze distantieerden zich van het streven om een organisatie van zowel CPN-leden als niet-CPN-ers op te richten, met eigen eisen, eigen acties en een eigen discipline. Hiermee leek een einde gekomen aan het Horizontaal Overleg als een pressiegroep van marxisten-leninisten binnen de CPN.

Enkele dagen na het congres verklaarde het Partijbestuur dat het lidmaatschap van de CPN onverenigbaar is met het lidmaatschap van het Verbond van Communisten in Nederland. Het partijbestuur noemde de oprichting van het Verbond "onaanvaardbaar".

Op 6 en 7 oktober hield het VCN zijn eerste algemene vergadering te Amsterdam. De vergadering koos een nieuw bestuur en droeg dit op "maatregelen te nemen ter voorbereiding van een buitengewone algemene vergadering, uiterlijk in oktober 1985, waarop besloten kan worden tot de oprichting van een nieuwe Communistische Partij". De overwegingen hiertoe luiden o.a. "dat er op dit moment in Nederland geen communistische partij is" en "dat niet verwacht wordt dat de CPN de functies van een communistische partij weer gaat vervullen". Volgens medeoprichter van het VCN, L. Meerten, zette de CPN zich niet meer in voor de klassenstrijd, maar volgde ze gewoon de sociaal-democratische theorieën. Lid van het Dagelijks Bestuur van de CPN Van Hoek noemde de VCN als partij een "doodgeboren kind" en niet meer dan een stapje in de "rituele tredmolen". "Royement zou te veel eer zijn, maar ik vraag me wel af of de VCN'ers nog in de CPN thuishoren", aldus Van Hoek.

In een verklaring van het Dagelijks Bestuur van het VCN begin januari '85 zouden alle communisten opgeroepen worden, in en buiten de CPN, om aan de oproep van oktober inhoudelijk gestalte te geven. De leden van het VCN dienen "in dat kader de maatregelen te nemen de banden met de CPN te verbreken". Deelname aan discussies en congressen van de CPN werd niet langer zinvol geacht.

Had het VCN, als 'erfgenaam' van het Horizontaal Overleg dus duidelijk alle

banden met de CPN verbroken, een ander deel van het voormalig HOC organiseerde zich binnen het zgn. "Enkhuizer Overleg" en poogde steeds van binnenuit de CPN weer op het goede spoor te zetten.

Naast kritiek en afkalving van leden vanuit orthodoxe hoek kreeg de CPN ook te maken met een uittocht van vernieuwers. Onder deze vernieuwers bevonden zich vele aanhangers van de "Linkse Doorbraak", die nauwere samenwerking bepleitten tussen CPN, PPR en PSP, met als uiteindelijk doel een fusie. Bekende voorstanders van deze 'doorbraak'-gedachte, oud-Kamerlid Gijs Schreuders en partijbestuurslid Onno Bosma zegden hun partijlidmaatschap in 1984 op. Voor hen ging het samenwerkingsproces niet snel genoeg. Ook op plaatselijk gebied tekende de strijd tussen vernieuwers en orthodoxen zich af. In Groningen richtten verontruste vernieuwers een parallel-afdeling op om zich te onttrekken aan het weinig vernieuwingsgezinde districtsbestuur; in Tilburg ontstond een dusdanige patstelling tussen de twee richtingen, dat vernieuwers een nieuwe afdeling oprichtten, buiten medeweten van de andere leden.

ledental en financiën

Het ledenbestand van de CPN vertoont sinds 1978 een aanzienlijke achteruitgang. Voor het eerst werden hierover door de partij cijfers bekend gemaakt. Had de partij in 1978 nog 15.520 leden, in mei 1984 waren het er nog maar 10.966. In de meest traditionele CPN-bolwerken bleken de verliezen het grootst. Dit ledenverlies leidde, met de hoge kosten van extra congresdagen en geringere inkomsten bij inzamelingsacties, tot een tekort van drie ton op de begroting. Dit bleek uit de financiële verantwoording van het Partijbestuur aan het eind van het jaar. Als gevolg hiervan zouden het volksdagblad *De Waarheid* en het IPSO, het Wetenschappelijk Bureau van de CPN, minder geld krijgen uit de partijkas. Voor *De Waarheid* een strop, want deze krant had toch al te maken met abonneeverlies: *De Waarheid* die volgens het besluit van het 28e congres "een communistische krant van betekenis voor heel links" diende te zijn, leverde voortdurend stof tot interne discussies. Met name vanuit orthodoxe hoek klonk het verwijt dat de krant te weinig aandacht schonk aan standpunten van CPN-ers. Dat het redactionele beleid ertoe bijdroeg dat deze krant minder geld van het Partijbestuur kreeg, berustte volgens hoofdredacteur Vecht op "een boosaardige suggestie die op geen enkele wijze valt hard te maken".

Democraten '66 (D'66)

De opiniepeilingen lieten ook in 1984 voor D'66 een voortdurende achteruitgang zien in kiezersaanhang. Het zetelaantal varieerde in de kiezersonderzoeken van 3 tot het absolute dieptepunt van 1 zetel (VARA's Rooie Haan/Interview enquête op 27 oktober). Deze neergaande lijn werd bevestigd door de uitslag van de Europese verkiezingen, waar D'66 terugviel van 2 naar 0 zetels. Met verontrusting werd binnen de partij tegen deze ontwikkeling aangekeken. De interne discussies over de herkenbaarheid van D'66 en de aantrekkingskracht van haar politiek leider, kunnen hiermee in verband gebracht worden.

De reeds eerder gestarte discussie over de politieke grondslag van de partij vond haar voorlopige afsluiting tijdens de Algemene Ledenvergadering op 21 januari te Biddinghuizen. Ter bespreking stond de resolutie *Nadere Aanduiding*, niet ingediend door het Hoofdbestuur, maar door een individueel lid (Jan Veldhuizen). Hij benadrukte dat D'66 niet duidelijk herkend wordt en dat de partij in wezen links-liberaal is. Voorstanders van deze opvatting betoogden dat er binnen de Nederlandse partij-politieke verhoudingen ruimte zou zijn voor een vierde stroming. D'66 zou in deze stroming passen en zo haar plaats in de Nederlandse politiek en haar identiteit versterken. Hoofdbesturslid B. van den Bosch bestreed deze opvatting. Een nadere aanduiding zou niets oplossen, hoogstens een nieuwe discussie opleveren over wat links-liberalisme precies is. Bovendien zou de term liberalisme te veel geassocieerd worden met de VVD, aldus Van den Bosch. De 'aanduidingsresolutie' werd na uitvoerige discussie uiteindelijk met ruime meerderheid verworpen, waarmee D'66 haar pragmatisme bleef onderstrepen.

Tijdens dezelfde vergadering werd besloten tot de oprichting van een aparte jongerenorganisatie, "Jonge Democraten" genaamd. Dit tot teleurstelling van de JOVD, die zichzelf beschouwt als progressieve liberale jongerenorganisatie, waar zowel VVD- als D'66-jongeren zich in zouden kunnen herkennen.

Leiderschap

Was de dalende kiezersaanhang een gevolg van gebrek aan charisma van de politieke leider? Het taboe rondom een dergelijke functie werd doorbroken door de regio Noord-Holland van D'66, die in de zomermaanden in haar blad

'Drevel' stelde dat de fractie-voorzitter in de Tweede Kamer, Engwirda, onvoldoende charisma bezat. Voor het overleven van de partij is echter de uitstraling van een lijsttrekker van groot belang, aldus het artikel in 'Drevel'. Het kiezen van een lijsttrekker zou reglementair pas voorjaar '86 plaatsvinden, maar tijdens de Algemene Vergadering in april was partij-voorzitter Kohnstamm al op deze discussie vooruit gelopen. Hij had geconstateerd dat D'66 bij de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen een "aansprekende" lijsttrekker nodig heeft. Geen enkele kandidaat zou vooraf bij de keuze van een lijsttrekker vanzelfsprekend mogen zijn. "Wanneer de aantrekkingskracht van D'66 in de nabije toekomst niet groter wordt dan op dit moment, dan staat de partij voor de keuze om zichzelf op te heffen", aldus Kohnstamm.

In augustus kwam er een initiatief op gang van de vier grootste partij-afdelingen - Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht - om de nieuwe lijsttrekker al in het najaar van '85 te kiezen, opdat deze meer tijd zou krijgen zich te profileren en zo de electorale positie van D'66 te verbeteren. Dit initiatief werd door het Hoofdbestuur verijdeld, maar tijdens het najaarscongres van D'66 op 26 en 27 oktober deed de afdeling Nijmegen eveneens het voorstel om via een 'noodprocedure' vroeger dan '86 een lijsttrekker aan te wijzen. Het partijbestuur verklaarde tegenstander te zijn van deze vervroegde verkiezing: eerst zou er een goed verkiezingsprogramma moeten komen en dan pas een lijsttrekker. Het voorstel van Nijmegen werd door het congres evenwel aangenomen, waarbij het Hoofdbestuur onder voorwaarden (één schriftelijke voorverkiezingsronde en slechts een verkiezingsprogramma op hoofdpunten) accoord ging. De indieners van het voorstel vermeldten nadrukkelijk dat het vervroegen van de verkiezing van een lijsttrekker geen rechtstreeks verband hield met de hier en daar bestaande onvrede met het leiderschap van Engwirda. Laatstgenoemde was vooralsnog de enige kandidaat binnen de partij. In zijn congresrede herhaalde Engwirda dat hij beschikbaar zou zijn voor het lijsttrekkerschap. De discussie rond zijn persoon ging hij niet uit de weg. "Natuurlijk heb ik me het laatste jaar ook afgevraagd of ik wel de meest geschikte man ben om te doen wat ik probeer te doen." Maar, "toen anderen van het toneel verdwenen, werd ik de eerst-verantwoordelijke. Ik kan mij nu niet aan die verantwoordelijkheid onttrekken. Ik wil dat niet, en ik zal het ook niet doen. Dat maakt mij bepaald niet automatisch tot lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1986". Binnen D'66 was van tevoren veelvuldig de naam van oud-minister

Van Mierlo genoemd als potentiële lijsttrekker. Desgevraagd verklaarde deze wegens persoonlijke omstandigheden niet beschikbaar te zijn en ook niet die ambitie te bezitten. Mocht het Hoofdbestuur echter het volgend jaar een dringend beroep op hem doen, dan zou hij dit verzoek in overweging nemen.

congressen

In het jaar 1984 congresseerde D'66 in totaal drie keer, terwijl de Adviesraad zes keer bijeenkwam.

Zoals reeds gemeld besteedde de Algemene Ledenvergadering in januari veel aandacht aan de resolutie *Nadere Aanduiding*. Het daarop volgende congres op 13 en 14 april te Amersfoort gold als campagnestart voor de Europese verkiezingen. Daarnaast stonden een aantal huishoudelijke zaken op de agenda. De fractieleider van D'66 in de Tweede Kamer, Engwirda, kondigde in zijn toespraak aan dat zijn fractie tegen een besluit tot plaatsing van kruisraketten in Nederland zou stemmen. De fractie wilde zelf het liefst uitstel van de Nederlandse beslissing en zou dat ook bepleiten in de Kamer. Na bekendmaking van dit fractiestandpunt werd een motie ingetrokken, die vroeg om onvoorwaardelijke afwijzing van het plaatsingsbesluit. Het agendapunt 'Arbeid' werd verdaagd naar het najaarscongres op 26 en 27 oktober, waar dit onderdeel werd uitgebreid tot 'Arbeid, basisinkomen en sociale zekerheid'. Ten aanzien van het basisinkomen sprak het najaarscongres uit dat invoering van een basisinkomen voor iedereen moest worden uitgewerkt. Het najaarscongres van 1985 zou hierover definitieve uitspraken moeten doen. Tijdens het congres werd partijvoorzitter Kohnstamm met grote meerderheid herkozen. Zijn tegenkandidaat H. Kerstholt had verklaard dat D'66 onder bepaalde voorwaarden bereid moest zijn met CDA en WD in één kabinet te zitten. Kohnstamm zei te gruwen bij de gedachte dat D'66 het huidige beleid van CDA en VVD aan een meerderheid zou helpen. De Democraten steunden hem hierin; men had voldoende geleerd van de kabinetscrisis in mei 1982. Na het vertrek van de PvdA-ministers bleef D'66 toen met het CDA doorregeren tot de nieuwe verkiezingen in september van dat jaar, waarbij D'66 11 van haar 17 zetels verloor.

Evangelische Volkspartij (EVP)

samenwerking

De samenwerking tussen de EVP en de groep Scholten/Dijkman, in december 1983 ontstaan, kreeg in 1984 nadere invulling. Op 4 februari richtten de twee ex-leden van de CDA-Tweede Kamerfractie tijdens een bijeenkomst in Ede de 'politieke basisbeweging voor vrede en solidariteit' op. De vorming van een nieuwe politieke partij zou uit deze beweging voort kunnen komen. Leidende personen uit de EVP, aanwezig op deze bijeenkomst, haastten zich te verklaren dat de EVP graag zou willen samenwerken met de nieuwe beweging. Daarbij werd opheffing van de EVP niet uitgesloten. "We zullen ons graag aansluiten. De EVP is niet opgericht voor de EVP. We zijn wegbereiders geweest. Eigenlijk hebben we hier op zitten wachten", aldus fractievoorzitter en politiek leider mevrouw Ubels. Nauwe samenwerking met geestverwanten lag ook voor de hand voor de EVP. De EVP bezat slechts één zetel in de Tweede Kamer, en de opiniepeilingen lieten hierin geen groei zien. Integendeel: geregeld behaalde de EVP volgens verkiezingsonderzoeken geen zetel meer. In juni besloot de EVP tot nauwe samenwerking op fractieniveau met de Kamerleden Scholten/Dijkman. Beide fracties zouden zoveel mogelijk één woordvoerder laten optreden bij Kamerdebatten. Bij de gesprekken over een mogelijke fusie werden ook de Europese Groenen betrokken. De bedoeling was te komen tot een gezamenlijke lijst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. De PPR zou hier ook aan mee mogen doen, maar PSP en CPN werden van samenwerking uitgesloten. In november werd door de EVP, de groep Scholten/Dijkman en de Europese Groenen negatief gereageerd op een initiatief van PPR-fractievoorzitter Ria Beckers, om een 'regenboogfractie' te vormen van de kleinere oppositiepartijen rond de PvdA. Hun motivatie luidde dat de drie groeperingen een alternatief wilden vormen voor verontruste CDA-kiezers en dat kan niet als "ze in de hoek van klein links zouden gaan zitten". In plaats van deelname aan de 'regenboogfractie' werd door de EVP tijdens haar najaarscongres besloten tot één kandidatenlijst voor de verkiezingen van 1986 en één programma op hoofdpunten van EVP, groep Scholten/Dijkman en de Europese Groenen. Ten aanzien van deze laatste groepering klonken echter wel sceptische geluiden. "Wat de Europese Groenen precies in de Nederlandse politiek willen, weten ze zelf nog niet precies. Komend voorjaar kunnen we een programma van hen verwachten. EVP-ers die de Europese Groenen beter willen leren kennen, kunnen dat doen op de komende themadagen van de drie partijen gezamenlijk", aldus EVP-voorzitter Herstel. Hij constateerde overigens ook een verschil in politieke stijl tussen EVP en Europese Groenen: "Ze spreken een ander taaltje. Wij zeggen altijd dat we namens de

EVP praten, maar daar zegt men: ik spreek Groen namens mezelf", aldus Herstel.

De EVP deed niet mee aan de Europese verkiezingen. Hiertoe was besloten tijdens het partijcongres in Amersfoort op 10 december 1983. Desondanks hadden zes EVP-ers zich kandidaat gesteld voor deze verkiezingen op de lijst van het Groen Platform. (Uit deze lijst en die van CPN, PPR en PSP werd uiteindelijk de kandidatenlijst van het Groen Progressief Akkoord samengesteld.) Tijdens een partijraadsvergadering op 3 maart werd besloten dat dit voor leden met een functie in de partij onaanvaardbaar was. Als gevolg hiervan stelde Cor Ofman, vice-voorzitter van de partijraad, zijn functie beschikbaar. Verder werd aan deze zes de voorwaarde opgelegd, hun kandidatuur op geen enkele wijze met de EVP in verband te brengen.

De EVP congresseerde in 1984 twee keer, op 14 april te Zwolle en op 24 november te Arnhem. Tijdens het congres te Zwolle werd de nota *Burgerlijke ongehoorzaamheid* besproken, die in grote lijnen werd aangenomen. Naast een aantal huishoudelijke zaken stonden verder op de agenda de verwickelingen rond de bestuurscrisis. Een commissie van goede diensten had onderzoek verricht naar het ontstane conflict tussen vice-voorzitter Feddema en het Partijbestuur. Het conflict was vooral ontstaan door het eigenmachtig optreden van Feddema in 1983 bij de onderhandelingen met PPR, CPN, PSP en Groen Platform over gezamenlijke deelname aan de Europese verkiezingen. Een meerderheid van het Partijbestuur had Feddema willen royeren, maar het EVP-congres van 10 december 1983 wenste niet zover te gaan. Wel zou een commissie zich over deze zaak gaan buigen. Haar advies luidde op het april-congres dat Feddema als vice-voorzitter terug zou moeten treden. Feddema ging hiermee accoord. Hij zou in de functie van secretaris van het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut de "koördinator en promotor" worden van dit instituut. De tegenpool van Feddema, partijsecretaris De Leeuw den Bouter legde ook zijn functie neer, om hiermee "de zogenaamde richtingenstrijd binnen de partij uit de wereld te helpen". Hiermee was de bestuurscrisis bezworen.

Naast de reeds vermelde discussie over samenwerking met Europese Groenen en de groep Scholten/Dijkman, stond tijdens het najaarscongres het thema "Ekonomie van het Genoeg" op de agenda. Daarnaast werden nog vacante plaatsen van vice-voorzitter en partijsecretaris opgevuld door respectievelijk J. Bulens en B. Bruggeman.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

De Europese verkiezingen waren in 1984 een belangrijk discussiepunt binnen het GPV. De Algemene Vergadering (AV) van 3 december 1983 had besloten om met een gemeenschappelijke lijst van SGP, GPV en RPF deel te nemen aan de verkiezingen, hoewel de Generale Verbondsraad (GVR) had voorgesteld om met een zelfstandige GPV-lijst deel te nemen. De AV verbond wel een aantal voorwaarden aan een gemeenschappelijke deelname, waarmee SGP en RPF in de onderhandelingen accoord zouden moeten gaan. De belangrijkste daarvan was dat het nationaal gereformeerde karakter van het GPV bewaard moest blijven. De GVR besloot later in december 1983 om geen consequenties te verbinden aan de uitkomst van de AV door als bestuur af te treden, maar om loyaal de genomen besluiten uit te voeren.

In maart 1984 ging een meerderheid van de GVR accoord met het resultaat van de onderhandelingen met SGP en RPF, en wees E. van Middelkoop aan als de eerste GPV-kandidaat. Tien leden van de GVR konden zich echter niet met het onderhandelingsresultaat verenigen en publiceerden een verklaring in *Ons Burgerschap* (het partijblad van het GPV). Ze waren van mening dat de partij door dit besluit landelijk een nieuwe koers was ingeslagen, die ze in strijd achtten met het nationaal gereformeerde karakter en de doelstellingen van het GPV. Ze deelden mee dat ze hun zetel in de GVR ter beschikking stelden, maar dat ze wel lid bleven van de partij. De discussie in hoeverre bij lijststijnschuiving het nationaal-gereformeerde karakter van het GPV in het geding was, bleef een rol spelen. In oktober publiceerde de GVR een beleidsnotitie in *Ons Burgerschap* met de titel "Handreiking bij het bespreken van de betekenis van het nationaal-gereformeerde karakter van het GPV", waarin de mogelijkheden tot samenwerken duidelijk werden begrensd (samen gaan bij Tweede Kamerverkiezingen, Staten- en gemeenteraadsverkiezingen behoort bijvoorbeeld tot de onmogelijkheden). In het novembernummer van *Ons Burgerschap* verscheen een notitie van een GVR-commissie, waarin de criteria werden neergelegd bij toepassing van lijststijnschuiving. Beide notities zouden in de verenigingen besproken worden en de Algemene Vergadering zou er in 1985 uitspraken over doen.

In januari verscheen in *Ons Burgerschap* een nota van de GVR met een voorstel tot wijziging van de bestuursstructuur van het GPV. Globaal hield dit in dat er in de toekomst één Verbondsbestuur zal komen in plaats van de huidige

twee Verbondsraden (de Generale Verbondsraad en de Centrale Verbondsraad). Daarnaast wilde men een Verbondsadviesraad instellen waarin bijvoorbeeld actuele politieke onderwerpen besproken kunnen worden. Na bespreking van dit voorstel in de partij, zou de GVR een voorstel in de vorm van nieuwe statuten formuleren voor een Algemene Vergadering.

Op 28 april 1984 vond de 37e Jaarvergadering van het GPV plaats in Arnhem. De Vergadering nam afscheid van J. van der Jagt als GPV-voorzitter en CVR-lid, na achttien jaar van bestuurslidmaatschap. Hij wilde zijn volle aandacht geven aan zijn werk in de Eerste Kamer. Met 127 stemmen werd J. Blokland als zijn opvolger gekozen. Verder koos de Vergadering als CVR-leden de heren P. Hazekamp en A.T. Kamsteeg en benoemde als nieuwe GVR-leden mevrouw I.W. Liebeck-Hoving en de heren E. de Jong, A. Prins, J.D. Alssema en H. Dijk. Tijdens de Vergadering waarschuwde Tweede Kamerlid Schutte het kabinet in zijn rede over de kernwapenproblematiek dat het de kleine christelijke fracties in de Tweede Kamer niet moet beschouwen als reserve-troepen die zo nodig te hulp geroepen kunnen worden als het gaat om het krijgen van een meerderheid voor welk compromis dan ook. Het GPV was overigens van mening dat het NATO-dubbelbesluit moet worden uitgevoerd en dat alle raketten geplaatst moeten worden. In maart hadden de fracties van de Tweede en Eerste Kamer dan ook een open brief geschreven aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, waarin gesteld werd dat de vermaning van de Synode aan regering en parlement om geen nieuwe kernwapens te plaatsen ambtelijk en moreel gezag mist.

Net zoals bij de SGP, veroorzaakten de uitspraken van oppositieleider Den Uyl over het vermeende ondemocratische of a-democratisch karakter van de kleine rechtse partijen bij het GPV beroering. Van der Jagt veroordeelde in de Eerste Kamer Den Uyl's optreden en Schutte ging in de Tweede Kamer met de PvdA-leider in debat. (Zie voor deze kwestie ook onder SGP van deze kroniek.)

Groep Scholten/Dijkman

De Tweede Kamerleden Scholten en Dijkman, die zich eind 1983 van de CDA-fractie hadden afgescheiden, bleven in 1984 hun Kamerzetels bezetten. Ze opereerden onder de naam 'Groep Scholten/Dijkman'. Het CDA-verkiezings-program en het CDA-Program van Uitgangspunten zouden leidraad blijven voor

hun politiek optreden.

Op 4 februari organiseerden de twee ex-CDA-ers een openbaar congres te Ede, dat door ongeveer 1400 mensen werd bezocht. Tijdens deze bijeenkomst kondigden Scholten en Dijkman de oprichting aan van de 'Politieke basisbeweging voor vrede en solidariteit'. Deze groepering zou zich vooral gaan richten op etnische minderheden, uitkeringsgerechtigden en vredesgroeperingen. Gepleit werd voor de oprichting van een nieuwe politieke partij. Men besloot de mogelijkheden voor een nieuwe partij door een stuurgroep te laten onderzoeken. "Dijkman en ik zijn bereid mee te werken aan een alternatief voor het CDA", aldus Scholten, "maar het moet vanuit de basis komen, niet van bovenaf". Een belangrijke rol in de stuurgroep vervulde B. Goudzwaard, voormalig Kamerlid voor de ARP en auteur van het eerste CDA-verkiezingsprogramma "Niet bij brood alleen".

Een aantal keren kondigde Scholten in 1984 op korte termijn de oprichting van een nieuwe partij aan. Eind maart verklaarde hij voor de VARA-radio dat omstreeks juni een nieuwe partij zou worden opgericht als alternatief voor het CDA. Middels twee themadagen (over etnische minderheden en de crisis in de verzorgingsstaat), negen regionale bijeenkomsten en de opstelling van een profiel voor de partij zou eind mei de beslissing moeten vallen, aldus Scholten een maand later. Tijdens een regionale bijeenkomst te Haarlem op 17 mei meldde Scholten dat de vorming van een nieuwe partij zou leiden tot een federatie van verschillende partijen en groepen. Deze federatie moest met één kandidatenlijst de komende verkiezingen ingaan. Eind mei verliet Goudzwaard de stuurgroep, aangezien naar zijn mening Scholten en Dijkman te hard van stapel liepen in hun streven een politieke partij op te richten. De basisbeweging zou zich moeten openstellen voor politieke bewegingen, die in aanmerking komen voor samenwerking. Oprichting van een nieuwe partij zou deze weg afsluiten, aldus Goudzwaard. Tijdens een besloten bijeenkomst op 23 juni bleek de 'Basisbeweging voor vrede en solidariteit' toch niet zo hard van stapel te lopen. Over oprichting van een nieuwe partij wilde men pas februari '85 beslissen. Wel sprak de vergadering zich uit voor deelname aan de eerstkomende Kamerverkiezingen. Op fractieniveau besloot men tot het eind van de parlementaire periode een "vast samenwerkingsverband" aan te gaan met de EVP. Daarnaast wilden de groep Scholten/Dijkman, de EVP en de Europese Groenen nauwer gaan samenwerken op inhoudelijk gebied. Via themadagen en werkgroepen zou worden geprobeerd politiek op één lijn te komen. In november werd dit na een gezamenlijk overleg officieel bekend gemaakt door

vertegenwoordigers van de drie groeperingen. Scholten verklaarde samen met de EVP en de Europese Groenen een bundeling van 'progressieve christenen' tot stand te willen brengen, als alternatief voor verontruste CDA-kiezers. In hoeverre de Europese Groenen zich daadwerkelijk zouden aansluiten bij een gezamenlijke lijst voor de Kamerverkiezingen, was nog onduidelijk. Overigens zaten Scholten en Dijkman inzake deze kwestie niet op één lijn. Dijkman wilde de bundeling van politieke krachten zo breed mogelijk maken, waarbij hij de door Ria Beckers gesuggereerde regenboogfractie (dus inclusief PPR, CPN, PSP) als een mogelijkheid zag. Scholten verzette zich hiertegen. (Zie ook onder EVP.)

Politieke Partij Radikalen (PPR)

De belangrijkste gebeurtenissen en discussies binnen de PPR in 1984 zijn door Jan Dirx in het partijblad *de Radikalenkrant* van december 1984 als volgt samengevat: "Wat was het voor een jaar 1984? In de PPR ging het vooral over feminisering en over bestrijding van racisme. Daarover kongresseerden we. We hadden het natuurlijk ook over samenwerking, maar dat was niets nieuws, want daar hebben we het toch altijd over."

samenwerking

Om met de samenwerking te beginnen: in februari gaf het Gronings provinciaal bestuur van de PPR een verklaring uit, waarin ze Kamerleden en Partijbestuur ocriep om alles in het werk te stellen om tot een goede samenwerking te komen met de groep Scholten/Dijkman. Ze vonden dat deze groep meer betekenis heeft voor de noodzakelijke vernieuwing in de Nederlandse politiek dan de "Linkse Doorbraak" (samenwerkingsverband van leden van CPN, PSP en PPR). Samenwerking van de PPR met CPN en PSP mag volgens de provinciale Groningse PPR geen belemmering vormen voor samenwerking met de groep Scholten/Dijkman. Naar aanleiding van deze kwestie kwam een aantal verontruste PPR-leden in juni op een studieconferentie bijeen in Utrecht. De aanwezigen waren met name bezorgd over de samenwerking van de PPR met CPN en PSP. Henk Waltmans hield er een inleiding waarin hij pleitte voor een nauwe samenwerking met de PvdA, mede om te kunnen participeren in bestuursverantwoordelijkheid. Op deze bijeenkomst werd "de herkenningsgroep" gevormd, die zich zou gaan verzetten tegen klein-linkse samenwerking. In oktober kwam de groep weer bijeen

in Soestduinen.

De keuze van de PPR voor samenwerking met CPN en PSP was voor twee voor-
aanstaande PPR-leden reden om hun lidmaatschap op te zeggen. In mei werd
namelijk bekend dat oud-minister van CRM in het kabinet Den Uyl H. van Doorn
en NOS-voorzitter E. Jurgens (beiden mede-oprichter van de PPR) al enige
tijd geleden voor de partij bedankt hadden.

Op het PPR-congres van 19 mei wees partijvoorzitter Wim de Boer in zijn
toespraak kritiek uit de partij van de hand, als zou de koers van het Partij-
bestuur uitsluitend gericht zijn op nauwe samenwerking met PSP en CPN. De
Boer wees er op dat het bestuur de nota *de PPR gaat verder* (vastgesteld op
het congres van 3 en 4 juni 1983), waarin ook over samenwerking met EVP,
D'66 en Groenen werd gesproken, "uiterst loyaal en met alle energie" had
uitgevoerd. In augustus deed het Partijbestuur een oproep aan alle "progres-
sieve, radikale, linkse, groene en progressief-christelijke partijen "om voor
de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 een samenwerkingsverband aan te gaan.
Hiertoe verzond De Boer uitnodigingen voor een gesprek naar de Basisbeweging
voor vrede en solidariteit (de groep rondom Scholten en Dijkman), de CPN,
de Europese Groenen, de EVP, het Groen Platform en de PSP. Het voorstel tot
samenwerking hield in dat er een gezamenlijk programma van hoofdpunten moet
komen, zij het dat de deelnemende partijen onder eigen naam en met ook nog
een eigen programma de verkiezingen ingaan. Verder dienen ze een lijstver-
binding met elkaar te sluiten, maar ook met de PvdA. En na de verkiezingen
behoren de partijen nauw samen te werken in de Tweede Kamer. Voor een derge-
lijke "Regenboogfractie" hielden Wim de Boer en fractievoorzitter in de
Tweede Kamer Ria Beckers een vurig pleidooi op het najaarscongres van 17
november. De eventuele deelnemers aan dit progressief accoord werden uitge-
nodigd om op 4 december bijeen te komen in Krasnapolsky in Amsterdam.
De reacties waren gemengd. De Basisbeweging voor vrede en solidariteit en de
Europese Groenen lieten echter weten niets te voelen voor deze samenwerking.
De eerste vond de PSP en de CPN niet hun meest natuurlijke gesprekspartners,
de laatsten waren van mening dat het niet juist is om nadrukkelijk een positie
te kiezen links van de Partij van de Arbeid. De overige partijen wilden wel
komen praten, maar niet van harte. De CPN zette "serieuze vraagtekens" bij
het PPR-voorstel. De PSP kreeg van het congres uiteindelijk schoorvoetend
toestemming voor "verkennde besprekingen", maar de EVP werd door het congres
op voorhand van de verkenning uitgesloten. PSP-fractievoorzitter in de Tweede

Kamer Fred van der Spek dreigde zelfs uit de partij te stappen en een nieuwe partij op te richten als de voorgestelde samenwerking van kleine progressieve partijen inderdaad tot stand zou komen. De EVP was wel bereid samen te werken met de PPR maar niet met PSP en CPN. Het verbaasde daarom niet dat de partijen op 4 december niet tot overeenstemming kwamen. Voorlopig was het PPR-voorstel hiermee van de baan.

feminisering

Op 19 mei hield de PPR een congres in Utrecht over feminisering. De opzet was dat het geen besluitvormend, maar een meningpeilend karakter zou dragen. De organisatie was aangepast aan het onderwerp van het congres. Zo bevatten de congresstukken geen stellingen die geamendeerd moesten worden, maar voorbeelden uit de praktijk met discussievragen, waarop men moest reageren. Bij de reacties moest het in eerst instantie gaan om eigen ervaringen, ideeën en gevoelens. De reacties werden door de congrescommissie vervolgens tot politieke uitspraken omgewerkt, waarover in kleine groepen kon worden gediscussieerd. Op basis van de uitkomst van deze groepsdiscussies stelde het congres in een plenaire zitting over een aantal eindstellingen, die, wanneer aanvaard, zouden dienen als uitgangspunt voor de voorbereiding van officiële partijstandpunten. Na een verwarrende besluitvorming nam het congres uiteindelijk een aantal stellingen aan, waarvan de twee meest controversiële luiden: 1. "feminisme is in eerste instantie een strijd van vrouwen om hun invloed en macht in onze samenleving te vergroten. Mannen zullen niet uit zichzelf hun overheersende invloed en macht en de waardering die ze daarmee krijgen prijsgeven en zijn daarom vooralsnog tegenstanders"; 2. "om te beginnen in de PPR moet er bij aanstelling en/of verkiezing de voorkeur gegeven worden aan vrouwen, tot een evenwichtige verdeling tussen mannen en vrouwen op alle nivo's is bereikt. Om de criteria, waarmee vrouwen tot nu toe bij aanstelling en/of verkiezing gediskrimineerd worden te veranderen en andere criteria te kunnen ontwikkelen, dienen voorlopig in wervingskommissies, sollicitatiekommissies en advieskommissies in meerderheid vrouwen te zitten. Doelstelling moet zijn dat ook in gekozen organen tijdelijk vrouwen in de meerderheid zijn". Het congres sprak zich verder uit voor individualisering (ongeacht de wijze waarop men verkiest te wonen), voor een volstrekt gelijke behandeling in de wetgeving van de seksen en van seksuele en/of relationele voorkeuren, en

voor gelijke rechten voor jongeren bij werk, inkomen en huisvesting. Naar aanleiding van de twee hiervoor geciteerde stellingen vroeg menig een zich af of de PPR man-vijandig was geworden.

Ondanks deze verstrekkende congresuitspraken bleven er evenwel grote drempels voor vrouwen om zitting te nemen in bestuursorganen. Dat bleek toen op het najaarscongres van 17 november in Utrecht een nieuw Partij-bestuur gekozen moest worden. Van de zevenentwintig vrouwen die kandidaat waren gesteld, bewilligden er slechts twee en voor het Dagelijks Bestuur stond geen enkele vrouw kandidaat. Dit was voor de PPR-vrouwen en een paar actiecentra (= partij-afdelingen) reden om moties in te dienen, waarin werd gevraagd om uitstel van de bestuursverkiezing. Het congres verwierp deze moties echter. Dit stemgedrag was voor ex-partijpenningmeester Arda van den Brink aanleiding om haar kandidatuur alsnog in te trekken. Ze verweet het congres dat het de uitspraken van het feminiseringscongres hiermee niet serieus nam. Het nieuw gekozen bestuur bestond uit negen mannen en vier vrouwen (tegen zeven mannen en zes vrouwen in het oude bestuur).

bestrijding racisme

Inhoudelijk hoofdthema van het reeds genoemde najaarscongres van de PPR op 17 november was de bestrijding van het racisme. Mohammed Rabbae, directeur van het Nederlands Centrum voor Buitenlanders hield een inleiding, waarin hij een historisch overzicht gaf van het overheidsbeleid ten aanzien van buitenlanders en hoe dit racisme in de hand werkte. Vervolgens discussieerde het congres in kleine groepen over de PPR-nota *De kwalijke kant van Nederland*. Aan het eind van de dag werden een aantal stellingen aangenomen, waarvan de belangrijkste waren: 1. organisaties die stelselmatig aanzetten tot discriminatie van individuen en/of groepen vanwege hun ras, sekse, etnische afkomst, seksuele of relationele voorkeur of godsdienst, zijn in strijd met de Nederlandse wetgeving en moeten tot verboden organisaties worden verklaard;

2. het lidmaatschap van een politieke organisatie kan op zichzelf nooit grond zijn voor ontslag of andere maatregelen. Dit is alleen mogelijk als de persoon in kwestie zich in de werksituatie racistisch gedraagt of het lidmaatschap van de organisatie strijdig is met de doelstelling van de instelling waar men werkzaam is;

3. bij de bestrijding van racistische/fascistische en andere discriminerende

organisaties zal de PPR geen steun geven aan acties die niet de intentie hebben geweldloos te zijn. Verder was het congres van mening dat de overheid een belangrijke rol dient te spelen bij de bestrijding van vooroordelen en het wegnemen van de voedingsbodem voor discriminatie en rassenhaat. Een goed antidiscriminatiebeleid dient volgens de PPR extra aandacht te schenken aan de positie van buitenlandse jongeren en vrouwen. Het congres nam tevens een motie aan, waarin geëist werd dat buitenlanders die zich in ons land vestigen meteen actief en passief kiesrecht moeten krijgen, niet alleen voor gemeenteraadsverkiezingen, maar voor alle verkiezingen.

Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)

Interne discussies namen ook in 1984 veel tijd van de Pacifistisch Socialisten in beslag. Een conflict uit 1983 kwam in de winter van 1984 echter tot een oplossing. De Partijraad hief in januari de schorsing van de afdeling Eindhoven op. Een viertal leden van deze afdeling had in 1983 twee partijgenoten verdacht van spionage voor de Politieke Inlichtingendienst van de Eindhovense politie en zou hen daarop enige tijd vastgehouden hebben. Bij gebrek aan bewijs zag de officier van justitie in maart echter af van rechtsvervolging. Twee van de vier PSP-ers namen daarop ook hun zetels in de Eindhovense agglomeratieraad opnieuw in.

In januari trad de algemeen secretaris N. Groen af, uit teleurstelling over de grote weerstand in de partij tegen samenwerking met CPN en PPR. In oktober zou hij plaats nemen in het bestuur van de Stichting voor een Linkse Doorbraak - een groepering die hoopt op den duur CPN, PPR en PSP in één partij te zien opgaan. De PSP-Partijraad koos op 28 januari J. Eilert tot algemeen secretaris. In tegenstelling tot Groen vond een aantal leden de weerstand tegen de "Linkse Doorbraak" nog veel te zwak. Op een bijeenkomst te 's-Hertogenbosch op 19 februari stelde deze groep "verontrusten" samen met de voorzitter van de PSP Tweede Kamerfractie Van der Spek vast dat de PSP "verparlementariseerde" en steeds meer naar een sociaal-democratische partij zonder binding met sociale bewegingen neigde. In de loop van het jaar kwam de groep "verontrusten" nog enkele malen bijeen maar viel vervolgens uit elkaar. Een minderheid verliet de PSP en richtte de Initiatiefgroep voor Revolutionaire Aktie op, terwijl een ander deel rond Van der Spek in december besloot een 'tendensgroep' binnen de PSP te vormen. In april trad de

redactie van het discussieblad *On(s) Genoegen* af wegens kritiek van de Partijraad op haar afwijzing van een bijdrage over seksisme binnen de partij. Eveneens in april verscheen de nota *De visie van de PSP op sociale zekerheid*. Deze bevatte hervormingsvoorstellen als: snelle invoering van een 25-urige werkweek zonder inlevering van koopkracht (tot de modale inkomens), volledige individualisering, handhaving van WW en WAO op 80% van het laatstverdiende loon en verhoging van de minimumuitkeringen met 10%. Een Werkgroep Arbeid en Inkomen zou op dit gebied acties coördineren. Overigens bleken bij een discussiedag in mei ook op dit gebied verschillende meningen binnen de PSP te bestaan. Een groot deel van de partij legde de nadruk op arbeidstijdverkorting, maar een aantal jongeren en vrouwen voelde meer voor bestrijding van het arbeidsethos, afschaffing van de sollicitatieplicht en invoering van een "arbeidsloos" basisinkomen.

In juni nam de PSP deel aan de verkiezingscampagne voor het Europees Parlement. Op 12 juni verscheen echter een advertentie in de Volkskrant, ondertekend door drie afdelingen en een aantal individuele leden waarin werd opgeroepen de verkiezingen te boycotten. De ondertekenaars achtten die namelijk een "schijnvertoning" in strijd met de grondbeginselen van de partij. Het Dagelijks Bestuur dreigde daarop de ondertekenaars te schorsen. Maar het Partijbestuur vond die sanctie te zwaar en sprak slechts zijn "onvrede" met de advertentie uit, in een open brief aan de betrokkenen. Overigens zou één van de betrokken afdelingen, Tegelen, in januari 1985 de partij toch verlaten. Bij de verkiezingen behaalde het Groen Progressief Akkoord van CPN, Groene Partij Nederland, PPR en PSP twee zetels, zodat lijsttrekker Bram van der Lek (PSP) verzekerd was van lidmaatschap in het Europees Parlement. Zijn zetel in de Eerste Kamer viel toe aan Titia Bos.

In de zomer vond enige discussie plaats tussen Van der Lek en zijn collega in de Tweede Kamer, Van der Spek, naar aanleiding van een vraaggesprek van de kersverse Europarlementariër met de *Groene Amsterdammer*. Daarin relativeerde Van der Lek de vraag van het NAVO-lidmaatschap: "Het zal me een rotzorg zijn of ik formeel nog lid ben van die klub of niet, als Nederland daar de dingen doet die wij voorstellen". Van der Spek tekende bezwaar aan tegen die relativering en eiste van PSP-vertegenwoordigers ondubbelzinnige afwijzing van het Atlantisch bondgenootschap.

In september kwam de PSP even in opspraak door een televisie-uitzending, waarin zij een persiflage op de troonrede ten beste gaf. Het Oud Strijders

Legioen (OSL) diende daarop een klacht in wegens majesteitsschennis, Minister-president Lubbers sprak van een "smakeloosheid die zichzelf veroordeelt".

De Partijraad van de PSP, die eind oktober voor een bezinningsweekend bijeenkwam, drong juist aan op een felle stijl van oppositie voeren. Men vond de fractieleden in de Tweede Kamer vaak te netjes en te vriendelijk voor politieke tegenstanders.

Op 24 en 25 november vond in Rotterdam een partijcongres plaats, dat zich vooral bezighield met de verhouding tussen PSP, CPN en PPR. Het voorstel van het Partijbestuur om met CPN en PPR "verkennde besprekingen" te voeren over samenwerking bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 kreeg een krappe meerderheid van stemmen (3523:3192). Voor het volgende PSP congres (in juni 1985) zou het Partijbestuur over die besprekingen rapport uitbrengen, alvorens eventueel onderhandelingen te openen. Met EVP, Europese Groenen en de groep Scholten/Dijkman zouden géén besprekingen gevoerd worden. Fractievoorzitter in de Tweede Kamer Van der Spek, die een week voor het congres had gedreigd de partij te zullen verlaten indien die tot één gezamenlijke lijst met CPN en PPR zou besluiten, voerde dat dreigement niet uit. Wèl zou hij in december met gelijkgezinden een tendens-groep oprichten om op het congres in juni 1985 zijn standpunt door te kunnen zetten. Het congres stelde richtlijnen vast voor samenwerking op plaatselijk niveau. Een voorstel om een voorkeur uit te spreken voor zelfstandige deelname aan verkiezingen voor gemeenteraden en Provinciale Staten won geen meerderheid. Wèl het voorstel dat afdelingen voor samenwerking toestemming van het Partijbestuur - en bij "hoger beroep" van de Partijraad - nodig hebben. Bij een meerderheid van PSP, CPN, PvdA, PPR en EVP, desnoods ook D'66, zou de mogelijkheid van een links program-college onderzocht moeten worden. Aan een college met rechtse partijen als CDA en VVD, maar ook met de Socialistische Partij, zou de PSP in principe nooit deelnemen; in kleine gemeenten zouden echter uitzonderingen mogelijk zijn. Het congres discussieerde daarnaast over de bestrijding van racisme. Ondanks twijfels over de repressieve rol van de staat en de gevaren van "klasse-justitie" wenste een meerderheid toch dat de staat racistische organisaties zou verbieden en actief vervolgen. Het congres sprak zich bovendien uit voor legalisering van alle illegale buitenlanders en voor vaststelling van minimum-aantallen buitenlanders (quotering) bij toewijzing van woningen. Een

bijzondere partijcommissie zou zich met anti-semitisme gaan bezighouden. Tenslotte aanvaardde het congres een bezuinigingsvoorstel van de penningmeester, waardoor een arbeidsplaats op het partijbureau zou vervallen en het partijorgaan *Bevrijding* minder vaak zou gaan verschijnen. Evenals vele andere partijen had de PSP dit jaar leden - en dus ook contributiegelden - verloren.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Sociaal-economische plannen, toekomstige samenwerking met CDA of VVD in een nieuw kabinet en de opvolgingskwestie rond Den Uyl vormden de belangrijkste gebeurtenissen voor de PvdA in 1984.

De partij startte het jaar met een interne discussie over de gewenste lijsttrekker voor de Europese verkiezingen. Fractieleader in de Tweede Kamer Den Uyl en partijvoorzitter Van den Berg waren voor de kandidatuur van P. Dankert, de toenmalige voorzitter van het Europese Parlement. Een meerderheid van het Partijbestuur sprak zich echter uit voor een hernieuwd lijsttrekkerschap van mevrouw Van den Heuvel. Hierbij speelde ook een rol dat Dankert in het recente verleden ten aanzien van de kernwapens, die op dat moment volop in de belangstelling stonden, een genuanceerd standpunt had ingenomen. Het advies van het Partijbestuur werd echter niet opgevolgd door een onafhankelijke commissie, onder voorzitterschap van het Kamerlid Ter Beek. Deze commissie droeg aan de Partijraad van 24 maart Dankert voor als lijsttrekker. Vóór deze Partijraad vond eerst op 18 februari een buitengewoon congres plaats, waar het programma voor de Europese verkiezingen werd vastgesteld. In de paragraaf over de kernwapens ging het congres nog een stap verder dan de partijleiding door uit te spreken dat de Europese Gemeenschap en de EG-lidstaten zouden moeten streven naar 'afschaffing van de kernwapenarsenalen in Oost en West'; de oorspronkelijke tekst sprak over 'vermindering'. Het program werd verder zonder noemenswaardige wijzigingen aangenomen. De Partijraad van 24 maart koos met grote meerderheid Piet Dankert tot lijststaandevoerder. Ien van den Heuvel werd op de tweede plaats gekozen. Bij de verkiezing speelde Dankerts standpunt inzake de kernwapens zoals vermeld een belangrijke rol; Hij verklaarde echter met nadruk tegen plaatsing van kruisraketten te zijn. De Partijraad aanvaardde een voorstel van het Partijbestuur om voor de Europese verkiezingen een lijstverbinding aan te gaan met het Groen Progressief Akkoord van CPN, Groene Partij Nederland, PPR en PSP.

sociaal-economische plannen

Op sociaal-economisch terrein publiceerden Partijbestuur en fractie diverse rapporten. Eind mei verscheen van de Commissie-werkgelegenheid (onder voorzitterschap van het Kamerlid Poppe) een tussenrapport over het werkgelegenheidsbeleid. De definitieve versie van het rapport zou een rol spelen bij de voorbereiding van het verkiezingsprogramma van de PvdA voor 1986. Een beleid gericht op herstel van economie en werkgelegenheid vereist volgens het rapport tijdelijk een verhoging van het financieringstekort. Om het herstelbeleid te kunnen financieren dacht het PvdA-rapport verder aan vergroting van het staatsaandeel in de aardgaswinsten en aan afschaffing van overheidssubsidie voor bedrijfsinvestingen (WIR). Voor herstel van werkgelegenheid werd ook een omvangrijke herverdeling van werk door arbeidstijdverkorting nodig geacht.

Vlak na verschijning van het tussenrapport werden de berekeningen bekend gemaakt die het Centraal Plan Bureau had gemaakt op basis van PvdA-voorstellen voor een ander economisch beleid. Deze voorstellen had de fractie in oktober 1983 gepresenteerd. Uit de becijfering bleek dat het PvdA-alternatief zou kunnen leiden tot 245.000 minder werklozen dan was voorzien in de kabinetsplannen. Een belangrijke factor hierbij vormde de geleidelijke invoering van een 35-urige werkweek, te bereiken in 1987. Hiertoe dienden de werknemers extra loon in te leveren. Vanuit het CDA en de VVD werd het PvdA-alternatief voor het kabinetsbeleid van de hand gewezen.

Eind juni publiceerde het Partijbestuur een discussienota *Sociaal-economische dilemma's voor de Partij van de Arbeid* ter voorbereiding van het verkiezingsprogramma 1986-1990. Deze discussienota zou door het PvdA-congres in april '85 worden besproken. In deze nota stelde de PvdA voor alle werknemers geleidelijke invoering van een 25-urige werkweek voor. Deze arbeidstijdverkorting mag volgens de nota in de lonen en uitkeringen doorberekend worden maar mensen met een inkomen op het sociaal minimum - de 'echte minima' - kunnen niets meer inleveren. Voor deze groep mag de arbeidstijdverkorting geen gevolgen hebben voor de koopkracht: het PvdA-bestuur bepleitte voor hen gedeeltelijke compensatie voor het verlies aan koopkracht van de laatste jaren. Naast de sociale minima zou ook het minimumloon beschermd moeten worden.

In augustus verscheen de nota *Om een werkbare toekomst* van de PvdA-Kamerleden Van Kemenade en Wöltgens en de econoom Ritzen. Hierin werd voorge-

steld een 25-urige werkweek in te voeren in tien jaar. De werkloosheid zou daardoor aan het eind van deze periode zijn verdwenen en het financieringstekort zou verder zijn gedaald. De drie opstellers bepleitten een grondige herziening van het stelsel van sociale zekerheid. Zo wilde men een basisuitkering voor iedereen boven de 18 jaar die niet in staat is een zelfstandig inkomen te verdienen. De hoogte van deze uitkering zou 50 procent van het huidige minimumloon bedragen. De bovenminimale uitkeringen hoeft de overheid niet langer te garanderen; in plaats daarvan moet de burger zich zelf - individueel of collectief - verzekeren. Op dit laatste punt bekritiseerde de PvdA-fractie de nota. Ook maakte de fractie bezwaar tegen het in een wet vastleggen van tempo en richting van de arbeidstijdverkorting dat te 'dirigistisch' werd bevonden. Het Partijbestuur constateerde overeenstemming op tal van punten tussen zijn eigen nota *Dilemma's* en het rapport Van Kemenade, maar leverde kritiek op de uitwerking van arbeidstijdverkorting en sociale zekerheid. Gezien dezelfde problematiek zou de nota, hoewel geen officieel partijdocument, wel volop bij de discussies in de partij betrokken kunnen worden.

Een nieuw sociaal zekerheidsstelsel werd enkele maanden later ook bepleit door een werkgroep bestaande uit Kamerleden en partijbestuurders in het rapport *Contouren voor stelselwijziging sociale zekerheid*. Voorgesteld werd het uitkeringsniveau hoger en de uitkeringsperiode langer te laten zijn dan in de plannen van het kabinet. De werkgroep was ingesteld om de opvattingen van fractie en Partijbestuur over het stelsel van sociale zekerheid op één lijn te brengen. Voorzitter Van der Hek zei dat zowel fractie als Partijbestuur zich op hoofdzaken achter het rapport hadden geschaard. Op onderdelen diende het echter nader besproken te worden. Beide organen werden hiermee niet gebonden aan concrete uitwerking.

Het bestuursstuk *Sociaal-economische dilemma's voor de PvdA* en alle reacties hierop van de partij-afdelingen stonden begin december centraal tijdens een vergadering van het Partijbestuur met een delegatie uit de Tweede Kamerfractie. Centraal discussiepunt vormde de koopkrachtgarantie voor de minima. Uiteindelijk bereikte men overeenstemming in een formulering die niet langer de koopkracht van de echte minima onder alle omstandigheden garandeerde. Wel wilde de PvdA bij een "verdergaande neerwaartse welvaartsontwikkeling" trachten de koopkracht zoveel mogelijk te beschermen. Het Partijbestuur wees verder nog eens nadrukkelijk elke wettelijke dwang bij het invoeren van arbeidstijdverkorting af.

Uit de ongeveer tweeduizend amendementen uit de afdelingen bleek, dat deze het in grote lijnen eens waren met de voorstellen van *Dilemma's*. Slechts enkele afdelingen hadden elementen uit het rapport Van Kemenade overgenomen. Tijdens een toelichting op het discussiestuk verklaarde partijvoorzitter Max van den Berg dat de sociaal-economische opvattingen van de PvdA bij onderhandelingen over regeringsdeelname voor discussie vatbaar zouden zijn. Het standpunt van deze partij over de kruisraketten zou echter onbespreekbaar blijven. "Ons standpunt over de kruisraketten is ononderhandelbaar, de rest is beleidsinzet, hetgeen betekent dat we met een duidelijk programma in de hand zo hard mogelijk gaan onderhandelen om er zoveel mogelijk uit te slepen", aldus Van den Berg.

kruisraketten

Eerder in het jaar hadden enkele vooraanstaande PvdA-Tweede Kamerleden, Ter Beek en mevrouw Dales, hun twijfels uitgesproken over het absolute 'nee' van de PvdA tegen de plaatsing van kruisraketten. Buitenlandspecialist Ter Beek constateerde in een interview in het partijblad *Voorwaarts* dat het onvoorwaardelijke 'nee' van de PvdA tegen de komst van nieuwe kernwapens in Europa niet had gewerkt. De PvdA zou beter kunnen gaan streven naar een wederzijdse bevrozing van de kernwapenarsenalen in West- en Oost-Europa. Niettemin bepleitte Ter Beek handhaving van het PvdA-standpunt, want "sleutelen aan ons neen zou voor de PvdA politieke zelfmoord betekenen". Mevrouw Dales verklaarde, eveneens in een interview in *Voorwaarts*, niet onder alle omstandigheden tegen plaatsing te zijn. "De politieke realiteit moet nu eenmaal wapenbeheersing en wapenvermindering zijn. Dat kan, onder bepaalde condities stroken met 'geen kernwapens in Nederland'. Maar het kan op een gegeven moment ook leiden, in volle overeenstemming, tot het tijdelijk hebben van kernraketten." Ook defensiespecialist Stemerding zei voor de VARA-radio dat de PvdA met de plaatsing van kruisraketten accoord zou kunnen gaan, wanneer dit voor een beperkte periode zou gelden. Voorwaarde hierbij zou wel moeten zijn dat alle in Europa gestationeerde kruisraketten via onderhandelingen op termijn verdwijnen. De PvdA zou echter niet toetreden tot een volgend kabinet, als niet in het regeeraccoord was opgenomen dat met de Verenigde Staten wordt (her)onderhandeld over verwijdering van de kruisraketten van Nederlands grondgebied, aldus Ter Beek.

coalitievorming

Ondanks het onvoorwaardelijke 'nee' tegen de kruisraketten was de PvdA niet van plan zich tot 1990 in de oppositie te laten manoeuvreren. Deze uitspraak van Den Uyl vormde slechts één van de vele toespelingen gedurende het gehele jaar op een nieuwe regeringsperiode voor de PvdA na de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. Zowel regeringssamenwerking met CDA als met VVD werden als mogelijkheden genoemd. Het veelvuldiger verwijzen naar de VVD als mogelijke coalitiepartner was iets nieuws voor de PvdA. Den Uyl meende dat een te lang volgehouden uitsluiting door de PvdA van de VVD "misschien niet verstandig" was geweest. Een eventuele samenwerking met de VVD "zou nuttig kunnen zijn, hoewel we, nuchter gezien, ons bewust moeten zijn van de grote historische en ideologische verschillen. Het zou overigens goed voor Nederland zijn als het CDA eens in de oppositiebanken terecht zou komen", aldus Den Uyl bij de presentatie van de bundel *PvdA-VVD: illusie of monsterverbond*. Deze bundel werd uitgegeven naar aanleiding van het symposium "Liberalisme, socialisme en economische politiek", dat door de Teldersstichting werd georganiseerd ter gelegenheid van haar 30-jarig bestaan.

Volgens een begin december gepubliceerde opiniepeiling (de AVRO/Lagendijk enquête) zou de PvdA uitkomen op 65 zetels (een winst van 18 zetels). Hiermee behaalde ze slechts 5 zetels minder dan VVD en CDA samen. Naar aanleiding van deze uitslag verklaarde Den Uyl na de komende verkiezingen zich wel beschikbaar te stellen voor een nieuw kabinet, maar zich zelf niet *per se* als premier te zien. Van een eventueel PvdA-CDA-kabinet zou volgens Den Uyl de huidige minister-president Lubbers geen premier kunnen worden.

de 'troonopvolging'

Aan de vraag of er een tweede kabinet-Den Uyl zou komen ging in 1984 een andere vraag vooraf: bleef Den Uyl lijsttrekker en politiek leider, of zou hij tussentijds dan wel in 1986 van het politieke toneel verdwijnen. De discussies over de opvolging van Den Uyl beheersten met name gedurende de eerste helft van het jaar de partij. Diverse potentiële 'troonopvolgers' passeerden de revue.

Een belangrijke aanleiding voor de opvolgersdiscussie bood een uitspraak

van Den Uyl zelf na de val van het kabinet Van Agt II in mei '82. Hij had toen aangekondigd "halverwege de rit" van de nieuwe parlementaire periode uit de politiek te zullen stappen; halverwege 1984 dus. Als potentiële opvolgers kwamen naar voren Van Kemenade, Van Dam en FNV-voorzitter Kok. Tussen de top van de Tweede Kamerfractie en het Partijbestuur werd onderhandeld over tussentijdse opvolging van Den Uyl als fractieleider door Van Kemenade. Aangezien het Partijbestuur onvoldoende steun wilde toezeggen voor een lijsttrekkerschap van Van Kemenade bij de verkiezingen van 1986, verklaarde deze niet beschikbaar te zijn om Den Uyl tussentijds op te volgen als fractieleider. Partijvoorzitter Van den Berg wilde voor het lijsttrekkerschap ruimte houden voor Kok. Na de zomervakantie verliet Van Kemenade de Kamer en werd voorzitter van College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam.

Kort na deze interne discussie verklaarde ook Kok niet beschikbaar te zijn Den Uyl op te volgen. Om aan alle speculaties een einde te maken, deelde Den Uyl eind augustus mee aan zijn fractie dat hij tot 1986 voorzitter wilde blijven van de fractie en daarna zonodig ook beschikbaar zou zijn als lijsttrekker.

Aan het eind van het jaar werd duidelijk dat Van den Berg als partijvoorzitter voor een nieuwe periode van twee jaar herkozen zou worden. FNV-voorzitter Kok en de Kamerleden Dales en Van der Hek waren voor deze functie kandidaat gesteld (maar bewilligden niet). De verkiezing van een nieuw partijbestuur zou plaats vinden op het voorjaarscongres in april '85.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Ook in 1984 speelde de discussie rondom koers en presentatie van de partij een belangrijke rol binnen de RPF. Op de Federatieraad van 26 februari was dit een van de agendapunten. De vergadering gebruikte de nota *Koers en presentatie* opgesteld door een partijcommissie als discussiestuk. Vele sprekers benadrukten dat ze een sterk getuigenis en een goed program voorstaan. De commissie zou de aangedragen vragen en suggesties verwerken en hoopte voor de zomer een kort rapport met aanbevelingen klaar te hebben. Een ander agendapunt op de Federatieraad was: de Europese verkiezingen. De Raad koos de heer R. van Dam met 132 stemmen als eerste RPF-kandidaat. Op 28 april kwam de Federatieraad opnieuw bijeen om zich uit te spreken over

het Europees verkiezingsprogram, dat met enkele wijzigingen werd goedgekeurd. Lijsttrekker Van Dam hield op deze vergadering zijn politieke "maiden-speech", waarin hij onder meer stelde dat hij het als reformatorische, Bijbelgetrouwe vertegenwoordiger, moeilijk zal hebben in de kakofonie van integratiegeluiden.

Op 19 mei organiseerde de Stichting Kader en Vorming van de RPF een congres in Amersfoort over euthanasie. Verschillende sprekers achtten het recht op zelfbeschikking van de mens in strijd met het beginsel van het menselijk recht op leven en pleitten daarom voor een wettelijk verbod van euthanasie.

In oktober brak weer een conflict uit binnen de RPF toen het Federatiebestuur in een brief aan de kiesverenigingen van de partij het vertrouwen in het Tweede Kamerlid Wagenaar opzegde. Als reden werd genoemd: het "volstrekt eigenmachtige optreden van Wagenaar, zowel in de fractie als in de partij". Volgens de brief erkende hij Leerling niet meer als fractievoorzitter, boycotte hij fractievergaderingen, onthield hij Leerling post die aan de fractie was gericht en verstoorde hij bijbellezing en gebed in de fractievergaderingen. In een reactie ontkende Wagenaar de beschuldigingen en sprak zijn afkeuring erover uit dat het bestuur het conflict via een brief publiek had gemaakt. In de pers werd dit conflict weer een uiting genoemd van de richtingenstrijd binnen de RPF tussen de evangelische, getuigende stroming waarvan Tweede Kamerlid M. Leerling en een meerderheid van het Federatiebestuur deel uitmaken en de reformatorische stroming, waarvan Wagenaar en de Raad van Advies vertegenwoordigers zijn (zie hiervoor ook het Jaarboek 1983 van het DNPP). Het Federatiebestuur ontkende echter dat de afkeuring over de houding van Wagenaar iets te maken had met diens politieke opvattingen over koers en presentatie van de partij en benadrukte dat het uitsluitend ging om de weigering van het Kamerlid om in de fractie constructief samen te werken en om zijn herhaalde weigering mee te werken aan een oplossing van de problemen. De Federatieraad van 17 november werd grotendeels aan het conflict rond Wagenaar gewijd. Het bestuur deed de Raad het voorstel het gedrag van de heer Wagenaar af te keuren, uit te spreken dat hij het morele recht om in 1986 opnieuw Kamerlid voor de RPF te worden heeft verloren en hem op te roepen door het ondertekenen van een aantal richtlijnen een werkbare situatie in de fractie te creëren. Hierna kreeg Wagenaar gelegenheid te reageren. Hij bekritiseerde onder andere de politieke stijl van Leerling die "allereerst christen en pas daarna politicus is" en was van mening dat

zowel binnen als buiten de fractie in de RPF een politieke dialoog gevoerd moest worden, die tot dan toe vrijwel had ontbroken. Uiteindelijk nam de Raad een aantal besluiten aan, waarin werd uitgesproken dat Wagenaars gedrag afkeurenswaardig was en de partij in een diepe crisis had gestort. De Federatieraad besloot echter niet dat Wagenaar het morele recht had verloren om in 1986 opnieuw Kamerlid te worden, maar deed een dringend appèl op hem om in de fractie een werkbare situatie te creëren door accoord te gaan met een aantal richtlijnen. Een aantal dagen na de Federatieraad gaf Wagenaar echter een verklaring uit waarin hij constateerde dat geloofwaardige samenwerking voor hem onmogelijk werd gemaakt, omdat Leerling zich onder andere weigerde te distantiëren van een poging van Leerlings eigen kiesvereniging (Huizen) op de Federatieraad van 17 november om het roeyement van Wagenaar te bewerkstelligen, omdat deze de getuigende politiek van de fractieleider in de weg zou staan. Leerling gaf echter Wagenaar de schuld van de mislukte verzoeningspoging, omdat deze niet bereid bleek loyaal uitvoering te geven aan de besluiten van de Federatieraad. Hij zei bereid te zijn om met Wagenaar te blijven samenwerken.

Een aantal dagen later kwam de RPF weer in het nieuws, toen de heer Bijl, lid van de begeleidingscommissie, die in 1982 was ingesteld na een reeks harde conflicten in de partij, in een brief aan het Partijbestuur zijn lidmaatschap van de partij opzegde. Reden was de gang van zaken rondom het conflict Wagenaar-Leerling. Volgens Bijl was Wagenaar ten onrechte aangewezen als zondebok. Bijl wees een kleine groep in het Partijbestuur als schuldige aan, die samen met Leerling sinds 1980 een rol gespeeld zou hebben die een christelijke organisatie onwaardig is. Hij was van mening dat de RPF verworpen is "tot een onchristelijke puinhoop". Op 15 december kwam de Federatieraad weer bijeen om de tweede helft van de agenda van de vergadering van 17 november af te werken. Een groot aantal verontruste leden van de partij wilde alsnog proberen om de crisis binnen de partij te bezweren. Zij pleitten daarom voor een extra vergadering over het conflict Wagenaar-Leerling, want ze meenden dat een meerderheid tijdens de vorige Federatieraad voor Leerling had gekozen, zonder over voldoende inzicht in de werkelijke gang van zaken te beschikken. Bovendien zou Wagenaar te weinig gelegenheid hebben gehad zich te verdedigen. Het bestuur zegde toe zich over het voorstel te zullen beraden.

Door de Federatieraad werd tevens een nieuw bestuur gekozen. De heer H. Visser werd de nieuwe partijvoorzitter. Hij volgde daarmee de heer P. Langelier op.

Als reactie op de uitspraken van PvdA oppositieleider Den Uyl in augustus over het a-democratisch karakter van de kleine rechtse partijen RPF, SGP en GPV verscheen in *Nieuw Nederland* (het partijblad van de RPF) een artikel, waarin gesteld werd dat Den Uyl blijkbaar bang is voor de invloed van de drie kleine christelijke partijen, omdat bij een eventueel toekomstig kabinet van CDA en VVD met steun van SGP, GPV en RPF zijn laatste kans op een tweede kabinet-Den Uyl in rook opgaat.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

De Europese verkiezingen hielden in 1984 de gemoederen binnen de SGP danig bezig. Het Hoofdbestuur had al in juli 1983 besloten tot deelname aan de verkiezingen samen met de RPF en het GPV. Voorwaarden hierbij waren: iedere partij zou volledig haar identiteit behouden en de SGP moest de eerste plaats innemen op de gemeenschappelijke kandidatenlijst, omdat ze bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 de meeste stemmen had behaald van de drie partijen. Binnen de SGP bleek echter nogal wat verschil van mening over de wenselijkheid van deelname aan de verkiezingen te bestaan. Zowel voor- als tegenstanders van deelname onderschreven artikel 18 van het beginselprogramma, waarin staat dat Europese eenwording uit den boze is, omdat deze de invloed van Rome en het humanisme sterk zal bevorderen en het werk van de Reformatie en het koningschap zal dreigen af te breken. Voorstanders vonden desondanks het Europees Parlement een geschikt forum om stelling te nemen tegen een supranationaal Europa. Tegenstanders waren echter van mening dat de SGP niet moest plaatsnemen in een orgaan, dat er aan meewerkt, al is het op dit moment nog maar adviserend, de nationale zelfstandigheid aan te tasten. De Algemene Vergadering van 25 februari in Utrecht bekrachtigde toch het besluit van het Hoofdbestuur om samen met GPV en RPF deel te nemen aan de verkiezingen (met 279 tegen 203 stemmen). Ir. L. van der Waal werd als lijsttrekker gekozen. De Landelijke Stichting tot handhaving van de staatkundig gereformeerde beginselen (een oppositionele conservatieve vleugel binnen de partij), die fel tegen deelname was, wenste zich bij dit besluit niet neer te leggen. Ze begon in april een advertentiecampagne in landelijke dagbladen waarbij het hele Nederlandse volk werd gewaarschuwd tegen het gevaar van de Europese verkiezingen. Bovendien verscheen er in *De Telegraaf* een interview met Ds. K. Veldman (voorzitter van de Stichting) over de meningsverschillen binnen de SGP rond de Europese verkiezingen. Dit had een emotio-

nele reactie tot gevolg van Ds. G.H. Abma die zich in het partijblad *De Banier* afvroeg of dit conflict nu beslist via *De Telegraaf* moest worden uitgevochten. Ondanks de tegenstand binnen de partij gingen SGP, RPF en GPV met een gemeenschappelijke lijst de Europese verkiezingen in onder aanvoering van Van der Waal en zouden een zetel in het Europees Parlement behalen.

Op de Algemene Vergadering van 25 februari stond behalve het onderwerp van de Europese verkiezingen o.a. de (her)verkiezing van vier leden van het Hoofdbestuur op de agenda. De heren J. van der Haar, D. Slagboom, C. Harinck en R. Leusink werden met ruime meerderheid van stemmen herkozen.

Op deze Algemene Vergadering vond ook de presentatie plaats van de nota *In haar waarde, het emancipatiedrijven getoetst aan Gods Woord*. Dit rapport was samengesteld door een commissie bestaande uit leden van het Hoofdbestuur en gewone partijleden op verzoek van een aantal kiesverenigingen die duidelijkheid wensten over het actief kiesrecht van vrouwen. Want, hoewel artikel 12 van het beginselprogramma vrouwenkiesrecht in strijd acht met de roeping van de vrouw, bleek bij de Tweede Kamerverkiezingen van september 1982 maar liefst 55% van de SGP-stemmers vrouw te zijn. Deze eerste nota deed nog geen uitspraak over de vraag of vrouwen in de SGP mogen stemmen. Dat gebeurde in het in november verschenen tweede deel van de nota: zolang de SGP deelneemt aan het Nederlandse staatsbestel en het kiesstelsel hebben zowel mannen als vrouwen de vrijheid om te stemmen. Mocht ooit het Nederlandse volk in meerderheid uit SGP-ers gaan bestaan, dan zou de partij streven naar een kiesstelsel dat dichter aansluit bij Gods Woord. Doorslaggevend is niet of de vrouw stemt maar hoe ze stemt. Wanneer ze stemt om te tonen dat ze als de man wenst te zijn, dan verzet ze zich tegen haar roeping en Gods Woord. Stemt ze in de erkenning van de man als hoofd, dan is ze een goede SGP-er, aldus de nota *In haar waarde II*.

In augustus 1984 deed PvdA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer J.M. den Uyl een aanval op SGP, GPV en RPF tijdens een toespraak op een bijeenkomst te Zwolle ter herdenking van de oprichting van de SDAP. Hij was van mening dat de programma's van de partijen en met name de SGP wezenlijk "a-democratische" trekken hebben en dat de politieke vertaling van theocratisch denken een latente bedreiging van wezenlijke vrijheden vormt. Ook in de periode daarna sprak Den Uyl zich herhaaldelijk in de media in dergelijke

bewoordingen uit. Zijn kritiek op de kleine christelijke partijen vond plaats tegen de achtergrond van een eventuele toekomstige samenwerking tussen CDA en deze partijen in de vorm van de zogenaamde Staphorst-variant (een minderheidskabinet van CDA en VVD met gedoogsteun van klein rechts). In de Tweede Kamer vond in oktober een debat plaats naar aanleiding van Den Uyl's opmerkingen over SGP, GPV en RPF. In de Eerste Kamer veroordeelden de fractievoorzitters van SGP (Abma) en GPV (Van der Jagt) de aanval van Den Uyl. Ook in *De Banier* verscheen een aantal scherpe reacties waarin o.a. gewezen werd op de lange parlementaire traditie van de SGP.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

De VVD kwam in 1984 vaak in het nieuws tengevolge van spanningen met haar coalitiepartner, het CDA, de geplande PTT-verhuizing en de RSV-enquête. Het effect van deze spanningen moet men echter niet overschatten. De regerings-coalitie bleef in feite onbedreigd. De VVD leek dan ook intern niet zeer zwaar aangeslagen door deze gebeurtenissen - zelfs niet bij de toch enige verdeeldheid in eigen kring veroorzakende PTT-verhuizing. Zij verloor weliswaar leden dit jaar, maar verschilde daarin weinig van andere grote partijen. In maart breidde ze haar organisatie overigens uit met een (voorlopige) Kamercentrale IJsselmeerpolders.

Op 16 en 17 maart hield de VVD een Algemene Vergadering te Hattem. De belangrijkste onderwerpen waren van huishoudelijke aard: besluitvormingsprocedures, voorwaardelijke verhoging van de contributie, herbenoeming bestuursleden. H.R. Nord werd tot lijsttrekker bij de Europese verkiezingen gekozen in plaats van de enigszins omstreden C. Berkhouwer. De VVD ging die verkiezingen in met een in samenwerking met andere Europese liberale partijen opgesteld program, maar zou op de Partijraad van 19 mei te Haarlem een aantal eigen stellingen over Europese politiek aanvaarden. Naar aanleiding van kritische vragen uit de vergadering ontkende politiek leider Nijpels dat de VVD zou toestemmen in plannen voor beperkingen van het ziekenfondspakket. Het CDA-Kamerlid Lansink, van mening dat hierover wel afspraken tussen zijn partij en de VVD bestonden, beschuldigde daarop Nijpels van "politiek bedrog". Het zou niet het laatste incident in de verhouding tussen de coalitiepartners in 1984 zijn. In zijn toespraak tot de Algemene Vergadering schonk Nijpels vrij veel aandacht aan de kruisrakettenkwestie. Reeds in februari

had hij de kwestie een "tijdbom onder het kabinet" genoemd. In maart stelde hij de rol van de onderwijsbond ABOP en de Raad van de Kerken bij het verzet tegen de kruisraketten aan de kaak. Hij wees voorts op de verplichtingen van het NAVO-lidmaatschap. Minister Van Aardenne sprak de Algemene Vergadering in dezelfde geest toe. Afwijzing van plaatsing der kruisraketten zou niet alleen het gezag van Nederland in de wereld tot een minimum reduceren, maar ook een oorlog dichterbij brengen. De VVD-ministers zouden zich dan ook uit het kabinet terugtrekken indien dat zou besluiten de wapens in Nederland niet te plaatsen.

Het kabinetsbesluit van 1 juni gaf hiertoe echter geen aanleiding. Een actiegroep tegen de kruisraketten stelde vooral de VVD aansprakelijk voor het besluit en bezette onder het motto "Wie plaatst kan de knal verwachten" op 4 juni het Stikkerhuis van de VVD in Amsterdam. Mobiele Eenheden van de politie ontruimden het pand dezelfde dag. De VVD schatte de schade op enkele tienduizenden guldens. Buiten Nederland werd het kabinetsbesluit vaak uitgelegd als afstel in plaats van uitstel van plaatsing. Het Tweede Kamerlid Blaauw (VVD) werd om die reden in juni gepasseerd bij het voorzitterschap van de Assemblée van de West-Europese Unie.

Bij de verkiezingen voor het Europese Parlement in juni won de VVD 19% van de uitgebrachte stemmen, genoeg voor 5 zetels. Dat betekende één zetel winst vergeleken met de Europese verkiezingen van 1979, maar 4% verlies ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezingen van 1982. Dat verlies kwam volgens een enquête vooral ten goede aan het CDA, in mindere mate aan PvdA en Centruumpartij. De voorzitter van de Tweede Kamerfractie, Nijpels, kreeg ondanks zijn "onverkiezbare" plaats onderaan op de lijst ruim 100.000 voorkeursstemmen: voldoende voor een zetel. Na overleg met zijn fractie en het Hoofdbestuur van de VVD besloot hij echter de zetel niet te aanvaarden.

In juli richtten fractievoorzitter Nijpels en partijvoorzitter Kamminga een verzoek tot hun partijleden in openbare bestuursfuncties en vertegenwoordigende lichamen om buiten de contributie een deel van hun inkomsten af te staan aan de partij. Tot dan toe hadden slechts 39 van de 2516 politici dat gedaan. Ten gevolge van een verlies van ca. 3500 leden was een tekort in de partijkas ontstaan.

Op 22 september kwam de Partijraad van de VVD in Utrecht bijeen. Discussie met Tweede Kamerfractieleden nam een groot deel van de tijd in beslag. In een toespraak sprak Nijpels zich uit voor het woonlandbeginnel bij kinderbijslag:

voor kinderen in goedkopere landen als Turkije en Marokko zou die minder kunnen bedragen dan voor kinderen in Nederland. Terwijl hij het sociaal-economisch beleid van het kabinet steunde, pleitte hij wel voor beperking van de inkomensachteruitgang voor zogenaamde meerjarige echte minima (personen met een minimuminkomen zonder verdienende partner).

Begin november ontstond enige spanning binnen de VVD rond de voorgestelde verhuizing van de PTT-hoofddirectie van Den Haag naar Groningen. Toen de Commissaris van de Koningin in Groningen, Vonhoff (VVD), vernam dat slechts 2200 van de 3000 directiemedewerkers zouden verhuizen en dat de directeur-generaal slechts een deel van de week in Groningen zou verblijven, sprak hij van "geknoei en gedraai" en beschuldigde de verantwoordelijke minister, mevrouw Smit-Kroes (VVD), van "niet betrouwbaar en zelfs deloyaal gedrag". Tijdens de VVD-Partijraad op 17 november te Hoogeveen legden de twee politici dit conflict overigens weer bij.

Op die Partijraadsbijeenkomst trachtte politiek leider Nijpels ook de verhouding tussen de twee regeringspartijen te verbeteren, die vooral door onenigheid over de zogenaamde tweeverdienerswet en de arbeidstoeslag enigszins gespannen was geworden. Hij herhaalde zijn wens, dat ook voor een volgende kabinetsperiode een coalitie tussen zijn partij en het CDA tot stand zou komen. De Partijraadsleden aanvaardden een rapport van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting over jeugdwerkloosheid, waarin een aantal maatregelen werd voorgesteld, zoals loonsubsidies voor langdurig werkloze jongeren, een soepeler ontslagrecht en uitbreiding van deeltijdbanen. De Partijraad verklaarde zich solidair met minister Van Aardenne, die in die tijd bloot stond aan scherpe kritiek op zijn rol in de RSV-affaire. Als minister van Economische Zaken in het kabinet Van Agt I (1978-'81) had hij bewust de Tweede Kamer niet willen inlichten over financiële toezeggingen gedaan aan het Rijn-Schelde-Verolme concern. De enquêtecommissie van de Tweede Kamer noemde zijn gedrag in haar rapport "onaanvaardbaar". Hoewel dit rapport pas in december verscheen, lekte de inhoud al eerder uit. In november bleek dat een maand eerder gesprekken hadden plaatsgevonden tussen enerzijds VVD-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Nijpels en vice-fractievoorzitter Evenhuis en anderzijds de heer Korthals, VVD-lid van de enquêtecommissie, en mevrouw Rempt-Halmans, plaatsvervangend lid namens de VVD in die commissie. Nijpels beschuldigde daarna de commissie van onzorgvuldig handelen ten opzichte van minister Van Aardenne. De commissie wees deze beschuldigingen van

de hand en verweet op haar beurt de heer Korthals en mevrouw Rempt schending van vertrouwelijkheid. Het VVD-Kamerlid Joeke, de tweede ondervoorzitter van de enquêtecommissie, onderschreef dit verwijt van de commissie. Bij de verschijning van het rapport in december gaf Korthals een persconferentie waarop hij zijn minderheidsstandpunt in het rapport toelichtte en verklaarde dat een waardeoordeel over minister Van Aardenne hem in conflict zou brengen met zijn politieke loyaliteit als VVD-lid.

Op 22 en 23 november vierde de met de VVD verwante Prof. Mr. B.M. Teldersstichting haar dertigjarig bestaan met een conferentie over de verhouding tussen VVD en PvdA in Hotel Des Indes te Den Haag. De meeste sprekers achtten die verhouding beter dan in de jaren '70, maar nog niet goed genoeg voor een regeringscoalitie. Ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan van de Teldersstichting verscheen tevens de (feest)bundel *PvdA-VVD: illusie of monsterverbond*.

Op 15 december hield de VVD een Buitengewone Algemene Vergadering te Dordrecht. Huishoudelijke onderwerpen bepaalden de agenda, in het bijzonder de verhouding tussen VVD en JOVD (Jongerenorganisatie Vrijheid en Democratie). Het Hoofdbestuur legde de vergadering een ontwerp-overeenkomst met de JOVD voor. De JOVD zou de status van "bijzondere groep" krijgen en dus het recht hebben om moties op Algemene Vergaderingen in te dienen. De twee organisaties zouden nauw gaan samenwerken bij de scholing van jongeren. Een lid van het Dagelijks Bestuur van de VVD zou zich speciaal met deze en andere jongerenzaken belasten; vóór zijn benoeming wilde het Hoofdbestuur met de JOVD overleg plegen. De JOVD zou echter haar onafhankelijkheid bewaren. De jongerencontactgroepen die in een aantal Kamercentrales (Leiden, 's-Hertogenbosch, Groningen) jonge VVD-leden buiten de JOVD hadden weten te organiseren, zouden hiermee in feite verdwijnen. Afgevaardigden van die Kamercentrales uitten dan ook wel bezwaren tegen de overeenkomst, maar uiteindelijk keurde de vergadering deze toch goed. Wel diende de overeenkomst in 1987 opnieuw ter discussie gesteld te worden. De Buitengewone Algemene Vergadering sprak steun uit aan minister Van Aardenne - al liet een enkeling kritische geluiden horen. Van Aardenne erkende op 18 december in de Tweede Kamer dat hij dit lichaam niet correct had ingelicht tijdens zijn vorige ambtsperiode, maar ontkende enige opzet tot misleiding. De minister liet de kritiek uit de Kamer over zich heen gaan en toonde geen enkele neiging tot aftreden. Deze kwestie zou ook in 1985 de gemoederen nog sterk bezighouden.

VAN BOLSJEWISME NAAR 'PLURIFORMISME'

De recente programmatische vernieuwing van de CPN

P. Lucardie

inleiding: het bolsjewisme van de CPN

De historicus Jan Romein stelt in zijn *De dialectiek van de vooruitgang* "dat op een bepaald punt van ontwikkeling de voorlijkheid als rem optrad of nog algemener en paradoxaal toegespitst: *dat in de strijd om de voorrang datgene de beste kansen had, wat het achterlijkst was*".(1) Deze stelling wil ik in dit artikel illustreren aan de hand van de partij, waarvan Romein zelf lange tijd lid en sympathisant is geweest: De Communistische Partij van Nederland (CPN); overigens in zijn tijd ook wel Communistische Partij Holland (CPH) genoemd.

Het eerste gedeelte van zijn stelling zou men kunnen betrekken op het ontstaan van de CPN/CPH. Terwijl elders in West-Europa pas na de Russische Revolutie van 1917/18 linkse afsplitsingen van sociaal-democratische partijen plaatsvonden die zich communistisch gingen noemen, had zich in Nederland reeds in 1909 een linkse groep van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij losgemaakt. Deze groep richtte de Sociaal-Democratische Partij op, die vanaf 1918 'CPN' - en tussen 1920 en 1935 'CPH' - heette.(2) Deze "voorlijkheid" bleek echter de ontwikkeling tot een communistische partij naar Russisch model te belemmeren. Dit Russische model werd in 1902 door Lenin op papier gezet en vervolgens - met grote moeite - in praktijk gebracht. Op een congres van de Sociaal-Democratische Partij van Rusland in 1903 stemde een krappe meerderheid met zijn denkbeelden in. Deze meerderheidsgroep (Russisch: *bolsjewiki*) begon daarop onder Lenin's strakke leiding een kaderpartij van beroepsrevolutionairen op te bouwen. In november (volgens de Russische kalender: oktober) 1917 wist deze partij de macht te grijpen. Interne meningsverschillen kwamen tot op de dag van de staatsgreep nog openlijk ter sprake, maar kregen in de loop van de daarop uitbrekende burgeroorlog steeds minder ruimte. In 1921 besloot de partij

interne fractievorming te verbieden. Interne tegenstellingen bleven echter bestaan, zij het minder openlijk, totdat na Lenin's dood in 1924 Stalin de leiding overnam en elke discussie verder onderdrukte. Als algemeen secretaris van de Communistische Partij van de Sowjet-Unie heerste hij over de partij en de staat als dictator.

Tijdens de Russische burgeroorlog zochten de Bolsjewiki steun buiten hun grenzen. In 1919 richtten ze de Communistische Internationale (Komintern) op, waarbij zich revolutionaire groepen uit vrijwel alle Europese landen aansloten - onder andere de Nederlandse Sociaal-Democratische Partij. Zij aanvaardden daarbij de voorwaarden die de Russische leiders stelden: het model van de Bolsjewiki in hun eigen organisatie, strategie en programma na te volgen. Bovendien zouden alle partijen of secties van de Communistische Internationale de instructies van de in Moskou zetelende leiding loyaal uitvoeren. In de praktijk ging dit niet zo gemakkelijk; maar na vele strubbelingen en afsplitsingen waren de meeste West-Europese communistische partijen rond 1924 inderdaad 'gebolsjewiseerd'.(3)

De Nederlandse partij leek echter in 1924 nog weinig op een hechte, strak georganiseerde kaderpartij. Pas rond 1930 zou hier de bolsjewisering ingang vinden.(4) Op bolsjewisering volgde stalinisering: onder Stalin zou de Communistische Internationale een nog veel strakker en dogmatischer koers volgen dan onder Lenin. Niet alleen werd de besluitvorming binnen de Internationale en de nationale partijen afzonderlijk vergaand gecentraliseerd, zodat veelal één algemeen secretaris het partijleven beheerste - en zelf rechtstreeks instructies van Stalin ontving - maar ook kregen afwijkende meningen vrijwel geen ruimte meer. Stalin systematiseerde de denkbeelden van Marx, Engels en Lenin tot één gesloten en onveranderlijke "wetenschappelijke" leer, het marxisme-leninisme - door anderen 'stalinisme' genoemd. In deze leer staat de klassenstrijd centraal. Overal ter wereld zal de arbeidersklasse in die strijd het kapitalisme en andere vormen van onderdrukking omverwerpen. Daarvoor heeft ze echter leiding van een communistische voorhoede-partij, die daartoe op grond van haar wetenschappelijke kennis (het marxisme-leninisme) en de ervaring van de Russische bolsjewieken geroepen is. Sociaal-democraten en andere linkse groepen brengen de arbeiders slechts op dwaalsporen en dienen fel bestreden te worden, tenzij ze bereid zijn deel te nemen aan acties of organisaties die in de communistische (stalinistische) strategie passen. Indien de communisten

niet op eigen houtje de macht kunnen grijpen, moeten ze dat in samenwerking met bondgenoten doen. In de jaren '30 streefden ze naar een "volksfront", later spraken ze van een "nationaal eenheidsfront". In een dergelijk front zouden communisten sleutelposities innemen, om te voorkomen dat hun minder klassebewuste bondgenoten de overgang naar het socialisme zouden saboteren. Deze, hier zeer schematisch samengevatte opvattingen nam de CPN in de jaren '30 eveneens over. Zij oriënteerde zich geheel op de Sowjet-Unie en volgde trouw de vaak wisselende koers van de Sowjet-Russische leider Stalin. Daarin onderscheidde ze zich nauwelijks van andere communistische partijen.

Wél hield de CPN nog lang na de dood van Stalin (in 1953) vast aan diens erfenis, terwijl haar zusterpartijen in Italië, Spanje, Groot-Britannië, Finland en Zweden en in beperkte mate in de Sowjet-Unie zelf vanaf 1956 begonnen te 'destaliniseren'. Weliswaar brak de CPN al in 1963 met de oriëntatie op de Sowjet-Unie, maar dat hield ook verband met de splitsing van de communistische wereldbeweging in een Sowjet-Russisch en een maoïstisch-Chinees blok. In de loop van de jaren '60 zocht de CPN enige toenadering tot de sociaal-democratie en wijzigde haar opvattingen op enkele andere punten, maar in wezen bleef ze trouw aan het marxisme-leninisme en aan het stalinistische organisatie-model. Al trad Paul de Groot, in 1938 tot algemeen secretaris benoemd, in 1962 af, hij zou eerst als voorzitter tot 1968 en vervolgens als ere-voorzitter tot 1978 de leiding strak in handen blijven houden.(5) Rond 1956 stond hij meer vrijheid van discussie toe, maar toen dit "uit de hand liep" en zijn eigen positie ter discussie werd gesteld, herstelde hij op stalinistische wijze van boven de "eenheid". Zijn critici (Gortzak, Wagenaar, e.a.) verlieten in 1958 de partij.(6) In de jaren '60 en '70 vermeed de CPN vrijwel elk contact met andere communistische partijen. In 1976 nam ze wel na enige aarzeling deel aan de conferentie van Europese Communistische partijen in Oost-Berlijn, maar weigerde een standpunt in te nemen in het debat tussen Moskou-trouwe "stalinisten" en vernieuwingsgezinde "eurocommunisten". Drie jaar later deed ze dat plotseling wel.(7) Binnen enkele jaren zou ze zelfs alle eurocommunistische partijen voorbij ijlen in haar ijver de stalinistische en de bolsjewistische erfenis overboord te werpen. Daarmee illustreert zij dus het tweede gedeelte van Romein's stelling: "dat in de strijd om de voorrang datgene de beste kansen had wat het achterlijkst was" - al moeten we "voorrang" en "achterlijkst" hier niet te letterlijk opvatten. De verrassende vernieuwing van de CPN vond in 1984

neerslag in een nieuw partijprogramma.

Dit artikel biedt een analyse van deze vernieuwing aan de hand van dat partijprogramma. Allereerst komt echter de voor- en ontstaansgeschiedenis van het programma aan de orde.

van "Beginselverklaring" naar "Partijprogramma" (1946-1984)

Tot 1984 beschikte de CPN over een beknopte "Beginselverklaring", aangenomen in 1946, en een nooit formeel bekrachtigd ontwerp-beginselprogramma uit 1952. Beide stoelden volledig op het marxisme-leninisme. Het ontwerp-programma van 1952 ademde niet alleen 'de geest van Stalin', maar ook die van de Koude Oorlog.(8) Vanaf 1956 nam de CPN voorzichtig afstand van Stalin - naar het voorbeeld van de Russische partij - en van enkele stalinistische opvattingen (over de parlementaire democratie, het Christendom en de sociaal-democratie). Anders dan de Russische partij voelde de CPN echter geen behoefte aan een nieuw programma.(9) Ook zonder programmatische vernieuwing ging het de partij voor de wind, in de jaren tussen 1959 en 1977. Nieuwe leden stroomden toe, vooral vanuit de studentenbeweging rond 1970 en de vrouwenbeweging van enkele jaren later. Marxistisch georiënteerde activisten uit die bewegingen voelden zich blijkbaar tot de CPN aangetrokken, die zich als "strijdbare arbeiderspartij" achter hun opstelde en haar stalinistische erfenis als het ware in de achterkamer had opgeborgen: de marxistisch-leninistische beginselen waren er nog wel, maar ze kwamen zelden ter sprake. De nieuwe leden zouden die "achterkamer" pas aan het eind van de jaren '70 betreden (en opruimen).(10)

Ook nieuwe kiezers stroomden toe. Na een dieptepunt van 2,4% in 1959 klonk het kiezerstal van de CPN op tot 4,5% in 1972. De terugval naar 1,7% in 1977 kwam hard aan. De Groot trok een duidelijke conclusie: de partij was af gaan dwalen van het marxisme-leninisme en diende haar organisatie opnieuw in bolsjewistische traditie te zuiveren en centraliseren.(11) Het toenmalig partijbestuur wees die lijn af en koos het enige alternatief: grondige vernieuwing van partij en ideologie. Vanaf die tijd werden nagenoeg alle marxistisch-leninistische dogma's in het maandblad *Politiek en Cultuur* en in een nieuw theoretisch discussieblad *Komma* ter discussie gesteld. Jongere kaderleden, vaak afkomstig uit de studentenbeweging of de vrouwenbeweging begonnen openlijk kritiek te uiten op de koers en de weinig democratische organisatie van de partij.(12) Eind 1981 verschijnt het eerste ontwerp-programma, geschreven door voorzitter Hoekstra.

Het ontwerp betekent een duidelijke breuk met het stalinisme - ook voor Hoekstra persoonlijk - maar blijft "gegrondvest op de marxistische ideeën van het wetenschappelijke socialisme".(13) Hoekstra wijst in zijn toelichting "de verstarde leerstellige opvatting van het marxisme-leninisme" af, maar laat de vraag "of we hier nu spreken over het marxisme-leninisme of over de vervalsing daarvan" onbeantwoord.(14) Na uitgebreide discussies bood het inmiddels verjongde partijbestuur het congres in februari 1984 een ontwerp aan, dat nog verder afstand neemt van het marxisme-leninisme. De trouwe aanhangers van het marxisme-leninisme hadden zich inmiddels 'horizontaal' in de partij georganiseerd - d.w.z. in contacten tussen de afdelingen in het land i.p.v. 'verticaal' via de landelijke top. Ze noemden zich dan ook Horizontaal Overleg van Communisten. Hun vërgaande amendementen op het ontwerp-partijprogram kregen meestal de steun van ongeveer een derde van de afgevaardigden op het buitengewoon congres van 1984. Voormalige activisten uit de studenten- en vrouwenbeweging, vaak zichtbaar en hoorbaar afwijkend van de meer proletarische 'oude garde' in kleding en taalgebruik, maakten een belangrijk deel uit van de vernieuwingsgezinde afvaardigingen. Op enkele punten ging het congres nog verder dan het partijbestuur en stemde voor amendementen van 'radicale vernieuwers' - een groep van feministen en neo-marxisten die het discussieblad *Komma* had opgericht. Zo erkent de CPN nu als inspiratiebron niet slechts het marxisme, maar ook het feminisme.(15) Sporen van stalinisme zal zelfs een zeer oplettende lezer in het program niet of nauwelijks kunnen vinden.

houding tegenover de Sowjet-Unie

In het nieuwe program ontbreekt een positieve verwijzing naar de Sowjet-Unie als "socialistisch vaderland" of naar zijn historische leiders Lenin en Stalin. De Sowjet-Unie verschijnt niet meer, als in het ontwerp-program van 1952 als "hoofd van alle vredelievende staten en alle vredelievende mensen in de wereld".(16) En evenmin als "de vriend en de bondgenoot van alle democratische en vooruitstrevende krachten ter wereld", zoals in 1946.(17) Nu acht de CPN weliswaar nog steeds de Verenigde Staten de "grootste gangmaker van de wapenwedloop", maar merkt daarbij het volgende op: "de fixatie op het militaire machtsdenken in de Sowjet-Unie heeft mede bijgedragen tot de uitzichtloosheid van deze wedloop".(18) De partij wil nu

de "blokkenpolitiek" doorbreken, niet alleen om vrede en ontwapening in de wereld te bevorderen, maar ook om te voorkomen dat een "vernieuwingsbeweging in staats-socialistische landen" onder druk komt te staan.(19) Ze bepleit nog steeds uitbreiding van handelsbetrekkingen met socialistische landen, maar ook solidariteit met progressieve, democratische bewegingen in kapitalistische en socialistische landen. Daaronder verstaat zij, blijkens de toelichting van het bestuur, niet zozeer de heersende communistische partijen in landen als Polen en Tsjecho-Slowakije, maar juist de oppositie daartegen van met name Solidariteit en Charta '77.(20)

nieuwe inspiratiebronnen

In haar Partijprogramma wijst de CPN niet slechts het 'Russische model', maar ook andere vormen van staats-socialisme af. Zij zoekt nu naar een nieuwe vorm van socialisme, gekenmerkt door decentralisatie van de macht, arbeiderszelfbestuur in bedrijven, coöperatieve vormen van arbeid, democratische planning en sturing naast handhaving van het marktmechanisme en van een parlementaire democratie met meer dan één partij.(21) Een concreet voorbeeld voor een dergelijk pluriform socialisme bestaat nog nergens. De inspiratie hiertoe zou men zowel in de libertaire of anarcho-socialistische en raden-communistische tradities (Proudhon, Kropotkin resp. Pannekoek) als in de sociaal-democratische of radicaal-democratische tradities (Bernstein, resp. J. Stuart Mill) kunnen zoeken. Deze tradities wekten tot voor kort slechts hoon en haat op bij communisten in Nederland (en daarbuiten) en worden ook nu nog niet zonder voorbehoud omarmd.(22) Op het buitengewoon congres van 1984 waren het vooral de 'horizontale' critici van het partijprogramma die naar deze tradities verwezen, in negatieve zin. Volgens L. Meertens uit Amsterdam werd de CPN met dit programma een "satelliet van de sociaal-democratie". F. Schulte uit Rotterdam herkende "kleinburgerlijk reformisme" in het programma; A. Lange uit Limburg achtte het (o.a.) individualistisch.(23)

Naast de klassieke tradities inspireerden ook nieuw-linkse stromingen en nieuwe sociale bewegingen het Partijprogramma. Het feminisme werd hier met name genoemd. Nu stemmen feminisme en anarchisme of libertaire socialisme op tal van punten - mensbeeld, organisatievorm, strategie - overeen, al vallen deze stromingen niet zonder meer samen.(24) De toenemende invloed van het feminisme (en de vrouwenbeweging) binnen de CPN droeg echter wel

bij tot de versnelde breuk met het marxisme-leninisme. Op het buitengewoon congres van 1984 kwam deze breuk ook organisatorisch tot stand, rond de kwestie van de arbeidstijdverkorting. Vooral de feministen drongen aan op een 25-urige werkweek, liefst met behoud van loon. Enkelen wilden desnoods loon daarvoor inleveren. Een aantal 'Horizontalen' echter, vooral binnen de Werkgroep Communisme en Vakbeweging, zag hierin een keuze tegen "de arbeiders in de bedrijven" en verliet onder enig tumult de congreszaal. Voor deze groep liep door deze "druppel" de emmer over. Enkele dagen later richtten deze marxisten-leninisten het Verbond van Communisten in Nederland op (VCN).(25)

de rol van de arbeidersklasse

Op een meer theoretisch niveau ging het in deze kwestie om de vraag of de bevrijding van de vrouw ondergeschikt dan wel nevensgeschikt moet zijn aan de bevrijding van de arbeidersklasse. De marxisten-leninisten - en trouwens ook vele marxisten met een andere achtergrond - stelden de klassenstrijd in het algemeen boven de seksenstrijd. In laatste instantie bepalen volgens Marx immers de produktieverhoudingen tussen de heersende en de arbeidende klasse(n) de andere verhoudingen in de maatschappij, dus ook de verhoudingen tussen man en vrouw. Opheffing van de kapitalistische produktieverhoudingen is wellicht geen voldoende, maar wel een noodzakelijke voorwaarde voor opheffing van de onderdrukking van vrouwen door mannen. Marxistische amendementen die stelden dat "in klassenmaatschappijen de hoofdtegenstelling steeds die tussen de heersende en de uitgebuite klasse(n) blijkt te zijn" of dat "de strijd tegen de economische grondslag van het kapitalisme van doorslaggevende betekenis is voor de verandering van de maatschappij" haalden echter geen meerderheid. Wel het amendement dat de CPN de strijd voor vrouwenbevrijding moet verbinden met de klassenstrijd met de kanttekening dat ze "elke hiërarchische rangschikking van bewegingen" verwerpt.(26) Arbeidersbeweging, vrouwenbeweging, milieu- en vredesbeweging verkregen zo gelijke rechten. De arbeidersklasse speelt weliswaar nog een "essentiële rol" volgens het Partijprogramma, maar niet meer een "doorslaggevende rol".(27) Deze ogenschijnlijk geringe verschuiving in taalgebruik heeft vergaande implicaties. Een bolsjewistische partij definieert zichzelf immers als de voorhoede van de arbeidersklasse. Aangezien de arbeidersklasse door haar strijd tegen het kapitalisme uit-

eindelijk via de "dictatuur van het proletariaat" de voorwaarden schept voor de bevrijding van alle onderdrukte en uitgebuite groepen in de wereld, ontleent een bolsjewistische partij daaraan een bijzondere positie. Ook als ze wil samenwerken met andere partijen en bewegingen blijft ze naar een voorhoederol of een leidinggevende positie streven. Andere organisaties tracht ze direct of indirect op sleeptouw te nemen ofwel als "transmissieriem" te gebruiken. Soms gebeurde dat via (al dan niet geheime) fractievorming binnen massa-organisaties of zogenaamde mantelorganisaties, voorgezeten door niet-communisten maar gestuurd door enkele actieve partijleden.(28)

In het nieuwe Partijprogram geeft de CPN echter deze voorhoedepretentie op. Ze wil nog wel "verenigend en initiatiefnemend optreden" om een "progressief bondgenootschap gericht op vrede, democratie, feminisme en socialisme" tot stand te brengen. Ze erkent echter andere partijen en bewegingen als gelijkwaardig en autonoom.(29) Amendementen die de partij opdroegen om "leiding te geven" of haar eigen program als richtsnoer te gebruiken binnen een bondgenootschap, kregen geen meerderheid.(30)

samenwerking met andere partijen

Het streven van de communisten naar een bondgenootschap met andere progressieve partijen en organisaties is op zich niet zo nieuw. Al in 1935 bood de CPN de instructies uit Moskou volgend, de SDAP aan op gemeentelijk niveau samen te werken. Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 stelde Paul de Groot een gemeenschappelijke kandidatenlijst van CPN en SDAP voor. In 1945 suggereerde hij zelfs de opheffing van de CPN om alle "vooruitstrevende krachten" te verenigen in een nieuwe volkspartij; of althans één socialistische arbeiderspartij. De sociaal-democraten en andere 'progressieve krachten' wezen al deze voorstellen uit (begrijpelijke) vrees voor communistische manipulatie echter af.(31) Tijdens de Koude Oorlog keerde de CPN terug tot een 'ultra-linkse' bestrijding van de sociaal-democratie - "werktuig van deze Amerikaanse agressie-politiek", "waardoor in het bijzonder de verdeeldheid van de arbeidersklasse wordt in stand gehouden en de bodem voor het fascisme wordt voorbereid".(32) Ook in die tijd beweerde de CPN echter te streven naar samenwerking met "andere democratische partijen en organisaties" en naar "de politieke eenheid van de Nederlandse arbeiders in één partij, die naar het voorbeeld

van de bolsjewistische partij van de Sowjet-Unie een onoverwinlijke macht zal vormen".(33) Als eerste stap zag zij een "nationaal eenheidsfront" tegen "de Amerikaanse overheersing en agressie", dat "onder aanvoering van de arbeidersklasse" een meerderheid in de Tweede Kamer zou veroveren. Vervolgens zou dit eenheidsfront de macht in de staat aan het reactionaire grootkapitaal onttrekken en een "Democratische Volksstaat" tot stand brengen. De CPN leek hierbij duidelijk geïnspireerd door het Oost-Europese model van de "democratische volksrepubliek", zoals dat in Oost-Duitsland, Polen en Tsjecho-Slowakije werd verwezenlijkt in de jaren 1945-'50.(34) Het scheen haar te ontgaan dat de omstandigheden aldaar gunstiger waren voor dat soort frontvorming-onder-communistische-leiding, niet in de laatste plaats door de aanwezigheid van Russische troepen! In de "dooi" die in 1955 langzaam begon en in de jaren '60 door zou zetten, zocht de CPN opnieuw toenadering tot de PvdA. Aanvankelijk bleven andere linkse partijen zoals de PSP in haar ogen nog "scheurmakers" en "vijanden van de arbeidersklasse", maar in de jaren '70 veranderde ook dit.(35) Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement van 1984 stelden CPN, PSP, PPR en een groep Groenen zelfs een gezamenlijke kandidatenlijst op. In het Partijprogramma van 1984 pleit de CPN voor samenwerking tussen communisten, socialisten, sociaal-democraten, pacifisten, radicalen en anarchist. Sommige vernieuwers wilden hierbij een voorkeur uitspreken voor samenwerking met socialist, radicalen en pacifisten - m.a.w. een verbond tussen CPN, PSP en PPR - en pas in tweede instantie met sociaal-democraten en in derde instantie met anarchist. Dit amendement kreeg geen meerderheid. Het streven van deze zgn. (linkse) Doorbraakgroep, naar een fusie van CPN, PSP en PPR op lange termijn, stuitte op teveel weerstanden van communisten die aan een eigen partij gehecht bleven.(36) Enkele leden van de Doorbraakgroep verlieten teleurgesteld de partij, anderen blijven binnen de CPN hun pogingen voortzetten.

staatsbeeld en democratieopvatting

De samenwerkingspolitiek van de CPN ging samen met een nieuwe visie op de staat. In de Beginselverklaring van 1946 en in het Ontwerp-beginselprogramma van 1952 wordt de burgerlijke staat beschreven als "dictatuur van het kapitaal". Volgens dat Ontwerp-programma "bestaat er in Nederland geen democratie, zelfs niet in de zin van parlementaire democratie".(37) Het par-

ment was een "leeg hulsel" geworden. De werkelijke macht lag bij de bezittende klasse, waartoe ook ambtenaren behoorden; en in laatste instantie bij het Amerikaanse kapitaal. Na deze 'ultra-linkse' Koude-Oorlogsperiode nam de CPN rond 1960 weer een genuanceerder standpunt in. Weliswaar bleef ze de staat als "machinerie der heersende groepen" zien, maar ze wilde de parlementaire democratie toch "uitbreiden" en "vernieuwen" - dus impliciet erkende ze het bestaan ervan! In dit kader stelde ze hervormingen voor, die ten dele al in het ontwerp-beginselprogramma van 1952 genoemd waren als kenmerken van een 'Democratische Volksstaat': sociale grondrechten, strafbaar stellen van racisme, meer rechten voor het parlement, verkiezing van burgemeester resp. Commissaris van de Koningin door gemeenteraad resp. Provinciale Staten. De eis om afgevaardigden tussentijds te kunnen terugroepen - een kenmerk van directe (raden-)democratie in tegenstelling tot indirecte (parlementaire) democratie - liet ze na 1952 vallen.(38) In de jaren '60 en '70 sprong de CPN vaak in de bres voor het bestaande politieke stelsel, tegen de staatkundige vernieuwingen die m.n. D'66 voorstelde. Tegelijkertijd verleende ze echter steun aan tal van buitenparlementaire acties die niet zelden de orde van de burgerlijke staat te buiten gingen zoals universiteitsbezettingen en kraak-acties. Hierover ontstond rond 1980 enige discussie, mede geïnspireerd door buitenlandse neo-marxistische en euro-communistische staatstheorieën (Poulantzas, Cerroni, Ingrao en Carrillo).(39) Volgens de neo-marxisten Anders en Benschop is de staat niet klasseneutraal en evenmin afhankelijk van één klasse (de bourgeoisie), maar "klasseselectief". Met andere woorden, de staat dient niet uitsluitend, maar wel in sterkere mate de belangen van de bezittende klasse en in mindere mate die van arbeiders en anderen. De arbeidersbeweging en andere bewegingen kunnen echter via het parlement en via buitenparlementaire acties invloed op de staat uitoefenen. Het Partijprogramma bevat een soortgelijke visie. Het blijft daarbij vaag over de grenzen van buitenparlementaire acties. Enerzijds willen de communisten "zich niet laten opsluiten binnen de grenzen van de heersende rechtsorde"; anderzijds nemen ze "als politiek richtsnoer uitsluitend de principes van de democratische rechtsstaat".(40) Geweld vindt over het algemeen geen goedkeuring. Een parlementaire democratie met een meer-partijenstelsel zal volgens het Program ook na de overgang tot het socialisme blijven bestaan, zonder "nationaal eenheidsfront" of iets dergelijks.

partijorganisatie en partijcultuur

De breuk met stalinisme en bolsjewisme impliceert een meer democratisch optreden van de CPN, niet alleen naar buiten maar ook naar binnen toe. Zolang de communisten zichzelf zagen als verlichte voorhoede van de arbeidersklasse "die de toekomst in haar handen draagt", moesten ze eensgezind en slagvaardig optreden. Onderlinge meningsverschillen moesten op misverstanden berusten, aangezien de partij over een allesomvattende, wetenschappelijke theorie beschikte - het marxisme-leninisme - die zij slechts behoefde toe te passen om op elke politieke vraag één duidelijk antwoord te vinden. Interne discussies dienden derhalve alleen om misverstanden op te lossen en eindigden altijd met een eenstemmig aangenomen resolutie. Partijleden die zich daar niet bij aansloten, wilden in feite het marxisme-leninisme niet aanvaarden en verdienden enige bij-scholing; of, als dat niet hielp, roeyement. Afwijking van de partijlijn betekende immers verraad aan de arbeidersklasse en dus steun aan de heersende kapitalistenklasse. Deze zgn. democratisch-centralistische opvatting van het partijleven werd al aan het begin van deze eeuw door Lenin ontwikkeld en later door Stalin nog scherper geformuleerd en tot dogma verheven.(41) Stalin liet andersdenkende partijgenoten niet meer 'bijscholen' maar opsluiten in concentratiekampen of ter dood brengen. De CPN ging natuurlijk niet zo ver - al wees ze Stalin's terreurpraktijken pas na 1956 schoorvoetend af. Zij placht herhaalde afwijkingen echter te bestraffen met roeyementen en persoonlijke verdachtmakingen. Soms gebeurde dat op grote schaal, zoals in 1958 met de zogenaamde Brug-groep (Wagenaar, Gortzak, Reuter, Brandsen, e.a.). Vanwege hun afwijkende opvattingen, met name over vakbewegingspolitiek en over De Groot's leiderschap, werden zij afgedaan als "partijvijandige elementen" en "agenten van het imperialisme" die de reactie en het fascisme in de kaart spelen. Pas op het 28e partijcongres in 1982 trok de CPN deze beschuldigingen na hevige discussie in.(42) Op hetzelfde congres liet zij bovendien voor het eerst meningsverschillen openlijk naar buiten treden, zonder de 'afwijkers' onmiddellijk te bestraffen. Ironisch genoeg beriepen nu de 'afwijkers' zich op het marxisme-leninisme om de partijkoers aan te vallen.(43) Op het buitengewone congres van 1984 diende de marxistisch-leninistische oppositie amendementen in om het democratisch centralisme in het nieuwe partijprogram vast te leggen, echter zonder succes. Amendementen om het democratisch centralisme expliciet

af te wijzen en om minderheden binnen de partij voortaan het recht te verlenen zich als 'tendens' tijdelijk te organiseren, verwierven evenmin een meerderheid.

In het Partijprogramma komt de term "democratisch centralisme" niet meer voor; daarentegen wel termen als "pluraliteit", "democratische, gefeminiseerde partijorganisatie", "open, democratische oordeels- en besluitvorming", "verschillende opvattingen en denkrichtingen onder communisten". Meningsverschillen en minderheidsopvattingen zullen worden erkend en gerespecteerd, al blijven meerderheidsbesluiten uitgangspunten bij het optreden van de partij.(44) Tegen de marxistisch-leninistische oppositie trad het partijbestuur dan ook voorzichtig op. Wel veroordeelde het de oprichting - nog tijdens het congres - van het (marxistisch-leninistische) Verbond van Communisten in Nederland en verklaarde het lidmaatschap van dit Verbond onverenigbaar met het lidmaatschap van de CPN, maar het ging nog niet over tot roeyement van de oprichters.(45) Een groot deel van dit Verbond zei overigens uit eigen beweging het partijlidmaatschap op. In oktober 1984 besloot het Verbond, binnen een jaar een nieuwe communistische partij op te gaan richten.(46)

het "pluriformisme" van de CPN

Samenvattend kunnen we het nieuwe Partijprogramma van de CPN betitelen als een duidelijke afwijzing van stalinisme en bolsjewisme. Nagenoeg alle kenmerken van stalinisme en bolsjewisme worden expliciet of impliciet afgewezen: de oriëntatie op de Sowjet-Unie en op het marxisme-leninisme als enige inspiratiebron, de voorrang voor klassenstrijd en arbeidersbeweging boven andere sociale bewegingen en conflicten, het streven naar een "dictatuur van het proletariaat" en naar overheersing of vernietiging van andere progressieve organisaties, de opvatting van de staat als werktuig van het groot-kapitaal en het democratisch centralisme binnen de eigen partij. Geen wonder dat zowel voor- als tegenstanders zich afvragen of de CPN na 1984 van een communistische een sociaal-democratische partij is geworden.(47) Deze vraag impliceert echter een *"tertium non datur"*, dat voorbijgaat aan het bestaan van andere vooruitstrevende stromingen als anarchisme of libertair socialisme, raden-communisme en syndicalisme. Zoals hierboven aangeduid, kan men denkbeelden uit deze stromingen af en toe in het nieuwe Partijprogramma herkennen: het streven naar arbeiderszelfbestuur in bedrijven

en vormen van directe democratie, de nadruk op buitenparlementaire acties en de kritische, zij het genuanceerde opvattingen over de burgerlijke staat. Daarnaast komen echter inderdaad ook denkbeelden voor die meer passen bij sociaal-democratische en andere reformistische tradities: verdediging van parlementaire democratie en het marktmechanisme - zij het als aanvulling op planning - en van een zelfstandig midden- en klein-bedrijf, nadruk op 'vreedzame overgang naar het socialisme en coalitie-politiek'. Terecht noemt de CPN zichzelf dan ook een pluriforme partij. Pluriformiteit kenmerkt niet alleen haar partijorganisatie en partij-cultuur anno 1984, maar ook haar theoretische grondslag en strategie. Eén van de voorstanders van vernieuwing op het congres sprak van "pluriformisme in theorie en praktijk".(48) Men kan zich afvragen of dit "pluriformisme" een duurzame en consistente theoretische grondslag biedt voor een revolutionaire partij. Het gevaar lijkt me groot dat het een abstracte ideologie zonder inhoud wordt, vergelijkbaar met het "pragmatisme" van D'66. Veel-vormigheid wordt einddoel in plaats van uitgangspunt.

Nu is het natuurlijk mogelijk dat één van de vele inspiratiebronnen en tendenzen uiteindelijk toch de overhand krijgt. Het ruim 25-jarig bestaan van de PSP en het ruim 15-jarig bestaan van de PPR - ondanks alle interne meningsverschillen binnen die partijen - leveren echter het bewijs dat ook weinig consistente ideologische mengsels een vrij duurzame grondslag kunnen leveren voor linkse partijen.(49)

Tenslotte vraagt de programmatische vernieuwing van de CPN niet alleen om interpretatie en classificatie, maar ook om verklaring.

een poging tot verklaring

De aan het begin van dit artikel geciteerde stelling van Romein kan immers hoogstens het tempo, maar niet de aard van het geschetste vernieuwingsproces verklaren. Zijn toelichting suggereert een biologisch gekleurde revolutietheorie, waarin vernieuwing als sprongsgewijze aanpassing aan gewijzigde omstandigheden opgevat wordt.(50) In laatste instantie komen die wijzigingen tot stand als gevolg van technologische ontwikkelingen.

Valt met deze nogal abstracte theorie ook de 'revolutie' binnen de CPN te verklaren? Wellicht tot op zekere hoogte. De maatschappelijke omstandigheden hebben zich sinds het ontstaan van de CPN (te dateren in 1909 of 1919)

natuurlijk gewijzigd. Mede ten gevolge van technologische vernieuwing groeiden de produktiekrachten en veranderden de produktieverhoudingen. Terwijl de arbeid werd gemechaniseerd en (later) geautomatiseerd, gedifferentieerd en gespecialiseerd, namen de concentratie van kapitaal en de afstand tussen kapitaalsbezit en kapitaalsbeheer (management) toe. De tegenstelling tussen arbeid en kapitaal veranderde van karakter: in plaats van een min of meer homogene groep arbeiders in dienst van één kapitalist/ondernemer kwamen nu verschillende groepen meer of minder geschoolde, hoog- en laagbetaalde, uitvoerende en leidinggevende 'werknemers' in dienst van een anonieme onderneming (naamloze vennootschap). In een zo complexe en gedifferentieerde samenleving verliest het eenvoudige polarisatieschema van de marxisten-leninisten zijn relevantie. Slechts geïsoleerde groepen arbeiders in technologisch achtergebleven bedrijfstakken zullen aan een dergelijk schema vast willen houden. Ten dele wellicht ook de snel toegenomen categorie werkloze arbeiders; op sommige punten heeft die echter weer andere belangen, de ondernemer is immers dan volledig uit het beeld verdwenen en in zijn plaats treedt de staat als 'baas' die de werklozen moet onderhouden en disciplineren.

Die groepen steunen dan ook de 'horizontale' oppositie in de CPN - en wellicht na 1984 het Verbond van Communisten in Nederland. Een belangrijk deel van het CPN-kader bestaat sinds de jaren '70 echter niet zozeer uit ongeschoolde en uitvoerende arbeiders in scheepsbouw, strokarton en dergelijke sectoren, maar uit geschoolde, goedbetaalde en vaak leidinggevende "arbeiders" in onderwijs en wetenschap, welzijnswerk en gezondheidszorg.(51) De sociale basis van de partij weerspiegelde meer en meer de sociale differentiatie in de samenleving. Op zijn beurt zou de ideologische of theoretische grondslag zich aanpassen aan de vernieuwde sociale basis: beide werden 'pluriform'. Deze verklaring is ongetwijfeld te schematisch en grof. Technologische vernieuwing en maatschappelijke differentiatie komen niet alleen in Nederland maar ook elders in West-Europa voor, om maar te zwijgen van Amerika of Japan. In sommige van die landen vernieuwden de communistische partijen zich daar op vergelijkbare wijze, in andere echter niet of nauwelijks. Met name in Portugal, Denemarken, Luxemburg en de Duitse Bondsrepubliek hielden de communisten vast aan het marxisme-leninisme. Nu kan men dat in het Portugees geval wellicht aan maatschappelijke 'achterstand' wijten, in de drie andere gevallen niet. Ongetwijfeld spelen andere factoren een rol: de geopolitieke ligging van het land ten opzichte van het Oostblok, personele en

financiële banden met partijen in dat Oostblok, de persoonlijkheid en stijl van partijleiders, maar vooral ook de plaats van de partij in het politiek bestel van het land.(52) Voor partijen met een marginale positie, zonder vertegenwoordigers in het parlement en zonder veel invloed op sociale bewegingen buiten het parlement, zijn een hechte marxistisch-leninistische grondslag en een nauwe band met de machtige Sowjet-Unie vaak de enige bestaansredenen. Daaraan ontleen ze zelfvertrouwen en zekerheid. Grote massapartijen daarentegen hebben die band met een "supermacht" niet zo nodig, maar zullen zich door hun omvang en bureaucratische organisatie waarschijnlijk trager vernieuwen dan kleinere partijen. De breuk met stalinisme en bolsjewisme vond dan ook het duidelijkst plaats bij de kleinere, maar nog niet-marginale partijen van Zweden, Spanje en Nederland.

Vergeleken met de Duitse, Portugese, Deense en Luxemburgse partijen, onderscheidt de CPN zich door een vrij grote sociale en geografische afstand tot het Oostblok, geringe personele of financiële banden met Oosteuropese partijen (althans sinds 1963), een verjongd en 'gefeminiseerd' leiderschap en een bescheiden doch meer dan marginale positie in het Nederlands bestel. De vraag of ze deze positie ook na de afsplitsing van het Verbond van Communisten en de oprichting van een nieuwe, marxistisch-leninistische partij door dit Verbond zal weten te behouden, moet in dit artikel onbeantwoord blijven. De CPN heeft weliswaar reeds tal van splitsingen en andere aanvallen overleefd, maar zoals ook elke hartpatiënt weet, de volgende aanval kan de laatste zijn...

noten

1. Romein, Jan: "De dialectiek van de vooruitgang. (Bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis.)" in: *Historische lijnen en patronen*. (Amsterdam, Querido, 1971), blz. 40-89, i.h.b. blz. 58. (Eerder verschenen in *Forum*, 1935) (cursivering in de oorspronkelijke tekst).
2. Jonge, A.A. de. *Het Communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*. (Den Haag, Kruseman, 1972), blz. 17, 31/32, 34, 64. Zie ook: Struik, A. "De Naamsverandering" in: *Cahiers over de geschiedenis van de CPN*, 2 (Amsterdam, IPSO, 1979), blz. 80-84. (Oorspr. in *Politiek en Cultuur*, (1936), nr. 7.)
3. Dit historisch overzicht is uiteraard een vereenvoudiging en schematisering van gecompliceerde en vaak chaotische gebeurtenissen; voor een uitvoeriger overzicht zie Braunthal, J. *Geschiede der Internationale*. (Hannover, Dietz, 1963), i.h.b. deel II, blz. 78-105, 180-198 en 275-291;

- Voorts - minder partijdig -: Carr, E.H., *The Bolshevnik Revolution 1917-1923*. (London, Penguin, 1950), dl. I. Zie ook: Lenin, W.J., *Wat te doen*. (Amsterdam, 1972). Oorspr. in het Russisch, 1902.
4. Volgens sommigen zelfs pas na 1930. Zie: Harmsen, G. "Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland" in zijn *Nederlands Kommuniste*. Gebundelde opstellen. (Nijmegen, SUN, 1982), blz. 13-47; vergelijk A.A. de Jonge, a.w. blz. 53, die de bolsjewisering dateert in de jaren 1925-'30. Een precieze datum voor dit soort processen is moeilijk te geven.
 5. De Jonge, a.w., blz. 67, 139, 166, e.a.
Harmsen, a.w., blz. 22-27.
 6. Dit wordt uitvoerig beschreven in: A. Koper, *Onder de banier van het stalinisme*. Een onderzoek naar de geblokeerde destalinisatie van de CPN. (Amsterdam, Van Gennep, 1984).
 7. Zie Leonhard, W.: *Eurokommunismus*. Herausforderung für Ost und West. (München, Goldmann, 1980), blz. 162-175; vgl. R. Haks, 'CPN en Euro-communisme', *Politiek en Cultuur*, 39 (1979), nr. 3, blz. 93-107.
 8. *Beginselverklaring en Statuten der CPN*. (Amsterdam, 1946), 16 blz.; *De weg naar socialistisch Nederland: Ontwerp Beginselprogramma der CPN*. (Amsterdam, 1952), 48 blz. Zie ook: W. Pelt, 'Historische kanttekeningen bij het beginselprogramma. Over de beginselprogramdiscussie van 1943-1946 en 1952 in de CPN', *Komma*, 1 (1980), nr. 1, blz. 61-69.
 9. De Russische partij nam in 1961 onder leiding van N. Chroesjtsjov een nieuw programma aan; zie o.a. Leonhard, a.w. blz. 48/49 e.a. Vgl. b.v. de 'Discussiegrondslag voor het 21e congres van de CPN', *Politiek en Cultuur*, 24 (1964), blz. 134-143.
 10. Zie o.a. G. Harmsen, 'Tegen arbeiderisme en sociologisme', *Te Elfder Ure*, 18 (1971), 9/10, blz. 429-474; volgens Harmsen kon men de CPN rond 1970 "practicisme" en wellicht "opportunisme", maar (nog) geen "revisionisme" verwijten - zoals maoïsten toen wél deden.
 11. Zie o.a. zijn later door J. Reiding gepubliceerd ontwerp-beginselprogramma en -statuten in: *Vrij Nederland*, 41 (1980), nr. 31 (2 aug.), blz. 8; met commentaar van M. van Weezel op blz. 9. Vgl. Harmsen, *Nederlands Kommuniste*, blz. 27.
 12. Zie o.a. Anet Bleich, 'De CPN kweekt haar eigen dissidenten', *De Groene Amsterdammer*, 103 (1979), nr. 8 (febr.), blz. 9, 14; Jan Berends, 'Gesprek met twee kritische CPN-districtsbestuurders: "Er werd te weinig in de partij en met de partij gediscussieerd"', *De Nieuwe Linie*, 35 (1980), nr. 23 (juni), blz. 3-4.
 13. Ontwerp-programma van de CPN: 'Doelstellingen en toekomstvisies van de Nederlandse communisten'. (Amsterdam, CPN (brochurehandel), 1981), blz. 4.
 14. *Ibidem*, blz. 19.
 15. *Partijprogramma van de CPN: Machtsvorming voor een socialistische Nederland*. (Amsterdam, CPN, 1984), blz. 15.
 16. 'De weg naar socialistisch Nederland'. *Ontwerp-Beginselprogramma der CPN, opgesteld door het Dagelijks Bestuur der Partij*. (Amsterdam, CPN, 1952), blz. 10.

17. *Beginselverklaring en Statuten der CPN.* (De Waarheid). (Amsterdam, CPN, 1946), blz. 7.
18. *Partijprogram*, blz. 20.
19. *Ibidem*, blz. 24; de term "staats-socialistisch" komt alleen in deze passage voor, elders spreekt het Partijprogram over "socialistische landen". De zinsnede komt ook in het eind-ontwerp van het bestuur voor, *Ontwerp Partijprogram van de CPN*, (Amsterdam, 1983), blz. 5, r655, maar in het ontwerp-Hoekstra van 1981 staat "... elke vernieuwingsbeweging in socialistische landen..." (a.w. blz. 7). Een amendement van de afdeling Beerta en van J. de Leeuwe (Den Haag) om de betreffende alinea te schrappen kreeg onvoldoende steun. (Zie: *Beschrijvingsbrief* Buitengewoon congres 4 en 5 februari 1984 RAI-Congrescentrum Amsterdam, blz. 8).
20. *Ontwerp Partijprogram van de CPN.* (Amsterdam, 1983), blz. 4. Al in 1982 had het 28e Congres van de CPN besloten met deze twee groeperingen contact op te nemen. Natuurlijk kwamen de Horizontalen ook hiertegen-tevergeefs-in verzet.
21. *Partijprogram*, blz. 43-56, 69-77.
22. Albert Benschop noemt het vernieuwde communisme "libertair" of "vrijheidslievend" en "democratisch", in: A. Benschop, *Voor een vrijheidslievend en democratisch communisme*. (Amsterdam, CPN, 1984), o.a. blz. 10 en 12. Hij wijst echter ook op de verschillen tussen dit communisme enerzijds en liberalisme, sociaal-democratie en anarchisme anderzijds. Het eerste Ontwerp-program van 1981 verwijst wel naar de Hollandse Marxistische School van Pannekoek e.a. als positieve traditie (a.w. blz. 4). Zie over de uiteenlopende ideologische elementen binnen de CPN ook A. de Roo, 'De CPN tussen oud en nieuw', *Socialistisch Perspectief*, 4 (1982), nr. 15, blz. 5-16; en: Franke, S. en M. Linthorst, 'Bernstein Revisited - de richtingenstrijd binnen klein links': in S. Franke en M. Linthorst (red.), *Heimwee naar de Toekomst I. Maatschappijvernieuwers in verwarring*. (Amsterdam, Populier, 1984), blz. 55-63.
23. Bandopname van het Buitengewoon Congres van februari 1984, aanwezig op het DNPP te Groningen. Zie ook het 'Verslag Buitengewoon Congres 4, 5, 12 en 26 februari 1984' in *CPN Ledenkrant*, (1984), nr. 3 (16 maart).
24. Zie hierover o.a. Rowbotham, Sheila, Lyme Segal en Hilary Wainwright, *Beyond the Fragments: Feminism and the Making of Socialism*. (London, Merlin, 1979).
25. Zie het Verslag in de *CPN Ledenkrant* (1984), nr. 3 (16 maart), blz. 9-10 en 15; de bandopname op het DNPP, *NRC-Handelsblad*, 13 februari 1984. Vgl. *Manifest*, 2 (1984), nr. 1, blz. 4-5.
26. *Beschrijvingsbrief* Buitengewoon Congres 4 en 5 februari 1984, in: *CPN Ledenkrant*, (1984), nr. 1, blz. 11; *Partijprogram*, blz. 32. Zie voorts J. de Leeuwe, 'Klassenstrijd en vrouwenbeweging', *Komma*, 2 (1981), nr. 2 (sept.), blz. 130-135; ook E. Izeboud, 'Feministische golf of feministisch hoogtij', *Politiek en Cultuur*, 39 (1979), nr. 6 (juni), blz. 237-249; daartegen: E. Etty, 'Geen ventweg naar het socialisme', *Komma*, 1 (1980), nr. 1, blz. 52-60 en idem, 'Storend? Dat is communistische politiek', *Komma*, 2 (1981), nr. 1 (juni), blz. 39-59.

27. *Partijprogram*, blz. 35; resp. *Beschrijvingsbrief*, blz. 11/12. Vgl. de Beginselverklaring van 1946: de arbeidersklasse "is de spil van de krachten der verlichting tegenover de krachten der duisternis" en "de klasse die de toekomst in haar handen draagt" (a.w. blz. 3 resp. 4).
28. Een voorbeeld hiervan, de Nederlandse Vredesraad, is het onderwerp van de bijdrage van Meine Luimstra in dit Jaarboek.
29. *Partijprogram*, blz. 13; vgl. blz. 88-93.
30. *Beschrijvingsbrief*, blz. 4 en 5.
31. De Jonge, a.w., blz. 62, 85-88.
32. Volgens het ontwerp-beginselprogram van 1952: '*De Weg naar Socialistisch Nederland*', blz. 9, resp. 13. Strikt genomen richtte de CPN deze aanvallen meestal op de leiding van de PvdA en niet op de door haar misleide massa's, maar in de praktijk had dit onderscheid weinig te betekenen. Zie De Jonge, blz. 102-104.
33. *Ibidem*, blz. 26.
34. Vgl. De Jonge, blz. 100, 110; Koper, a.w. blz. 66-69. W. Leonhard, *Sowjetideologie heute, II, Die politischen Lehren*. (Frankfurt am Main, Fischer, 1962), blz. 55-70.
35. Zie b.v. H. Hoekstra, 'Alles voor de eenheid van de arbeidersbeweging', *Politiek en Cultuur*, 23 (1963), nr. 2 (febr.), blz. 49-54. Vgl. De Jonge, o.a. blz. 120 en 162; Koper, blz. 101 e.v.
36. Zie Beschrijvingsbrief, blz. 24. (Amendement VIII 19.4: Den Boef, Leiden); vgl. Partijprogram, blz. 91. Zie over de Doorbraakgroep o.a. *Voor een linkse Doorbraak*, 1 (1984), nr. 3 (febr.) en nr. 5 (okt.) en *De Waarheid*, 29 oktober 1984.
37. Ontwerp-beginselprogram, blz. 20.
38. Ontwerp-beginselprogram, blz. 27-28; vgl. A. de Meester, 'De Nederlandse grondwet en de strijd voor uitbreiding van de democratie', *Politiek en Cultuur*, 24 (1964), nr. 3 (mrt.), blz. 97-101.
39. O.a.: Hellema, Duco: 'Democratie, geweld en legaliteit' in: *Komma*, 1 (1980), nr. 1, blz. 44-51; Anders, K. en A. Benschop, 'Burgerlijke staat en democratische weg naar het socialisme', *Komma*, 1 (1980), nr. 2, blz. 103-112.
40. *Partijprogram*, blz. 82.
41. Zie o.a. Leonhard, a.w. blz. 37-51 en noot (3).
42. Uitvoeriger hierover: Divendal, Joost e.a. (red.): *De moeizame destalinisatie van de CPN*. Documentatie over het conflict tussen de CPN en de Bruggroep- toen en nu. (Amsterdam, Van Gennep/De Populier, 1982) en Koper, A., *Onder de banier van het stalinisme*. (Amsterdam, Van Gennep, 1984).
43. Ook van het 28e congres is een bandopname beschikbaar op het DNPP te Groningen; zie voorts *NRC-Handelsblad*, 29 november 1982 en *De Waarheid*, 28, 29 en 30 november 1982.
44. *Beschrijvingsbrief*, blz. 6: amendementen I.12.2 (Van Zutphen), I.12.3 (De Ruiter), I.12.5 (Tabak, Nijmegen) en I.12.10 (Tabak, Nijmegen).

Vgl. *Partijprogram*, blz. 15/16.

45. *CPN Ledenkrant*, (1984), nr. 3 (16 maart), blz. 15.
46. *Manifest*, 2 (1984), nr. 15 (okt.), blz. 4-5.
47. Zie hierboven, voetnoten (21) en (22).
48. B. Spa, afgevaardigd door Deventer/IJsselstreek, volgens de bandopname (van het buitengewoon congres) op het DNPP.
49. Over de ideologie van deze partijen zie o.a. Böhl, H.: 'Links-socialisme en staatsinterventie in Nederland' in: *Links en de staat: Liefde of haat*. (Amsterdam, 1984), blz. 13-19; Koeneman, L. en P. Lucardie, 'De Linkse Doorbraak: Staat, Strategie en Doelgroep', *Radicaal Notities*, (1984), nr. 4, blz. 12-17; en Lucardie, A.P.M., 'The New Left in Nederland. Een interpretatie van ideologische ontwikkelingen in Provo, PSP, PPR en PvdA in de periode 1960-1977', in: *Jaarboek 1979 DNPP*. (Groningen, 1980), blz. 124-141.
50. Romein, a.w. blz. 88/89: "Het is die gedachte: ontwikkeling van het leven in tegenstelling tussen hoger en lager, waarbij het hogere moet achterblijven, maar waar het lagere klaarstaat om het te overtreffen; ontwikkeling van de mensheid in tegenstellingen tussen de ontwikkeling der 'techniek' en het niet-beheersen van menselijke verhoudingen, met de historische vooruitgang als resultaat en tenslotte de dynamiek van die vooruitgang als een zelfde proces tussen hoger en lager als bij het leven in het algemeen"..
51. Tot 1972 bestond de meerderheid van de CPN-congresafgevaardigden uit handarbeiders, vanaf 1977 uit hoofdarbeiders in overheidsdienst, onderwijs, gezondheidszorg, media, e.d. Volgens gegevens uit *Politiek en Cultuur*: zie Fennema, M., 'The End of Dutch Bolshevism'. *ECPR Paper*, 1985. Vgl. Lucardie, A.P.M.: 'Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische sociologie', *Sociologische Gids*, 29 (1982), nr. 2, blz. 129-146.
52. Voor een meer systematische vergelijkende analyse zie: Tannahill, R.N., *The Communist Parties of Western Europe*. (London, Greenwood, 1978), i.h.b. blz. 214-224. Minder systematisch maar meer sociologisch en marxistisch is Claudin, F.: *Eurocommunism and Socialism*. (London, New Left Books, 1978). Over de Portugese Communistische Partij i.h.b. zie Diana Smith, 'The Alternative: Portugese Communism', in: Paolo Filo della Torre e.a. (red.), *Eurocommunism: Myth or Reality*. (Harmondsworth e.a., Penguin, 1979), blz. 189-208.

DE NEDERLANDSE VREDESRAAD 1949-1969

Een vredesbeweging als transmissieriem*

Meine Luimstra

Toen de CPN eind 1983 een brochure uitgaf ter gelegenheid van de vredesdemonstratie op 29 oktober te Den Haag, werd daarin ook teruggeblikt naar het verleden. Want ook eerder waren mensen al bereid geweest van hun vredesgezindheid blijk te geven. Zo ontwaarde de schrijver van de brochure reeds in de jaren '50 massale acties, gericht tegen de atoombom. Hij gaf nog een aantal voorbeelden: zogeheten Volkeltochten in de jaren '60 en een "groot nationaal vredescongres" onder het motto 'Nederland atoomvrij' in 1962. Daarbij hadden deze mensen, die hun eigen hart en verstand volgden, steeds de CPN aan hun zijde gevonden, "... vanaf het begin als enige politieke partij (...) verklaard tegenstander van atoomwapens".(1) De lezer van de brochure overvalt een lichte verwondering: communisten waren in het verleden toch de felste verdedigers van de Sowjet-Unie, één van de grootste nucleaire mogendheden? Zou de CPN dan op dit punt onberoerd zijn gebleven door de koude oorlog? Wie weet dat de genoemde acties op het conto geschreven kunnen worden van de uit de CPN voortgekomen vredesbeweging, de Nederlandse Vredesraad, én dat deze Raad lange tijd verketterd werd als 'communistische mantelorganisatie', vermoedt hier met een onverwerkt stuk verleden van de partij van doen te hebben. Want dit laatste aspect komt in CPN-geschriften over oorlog en vrede nergens aan de orde, terwijl de manier waarop communisten met vredesacties zijn omgegaan wél voor een deel de verhouding van de partij tot de rest van de linkse beweging in ons land bepaald heeft.

Niet alleen op dit terrein overigens hebben CPN-ers gebruik gemaakt van het mantelorganisatiemodel. De Jonge beschrijft in zijn recente politieke herinneringen hoe ook de Amsterdamse studentenorganisatie 'Pericles' en de 'Vereniging Nederland - USSR' in dit schema pasten. De eerste was opgezet als "massaorganisatie", maar onderging door de communistenhaat van de koude oorlog al snel een leegloop van niet-partijgangers; de tweede werd vanaf het begin als mantelorganisatie opgezet.(2) De lijst met voorbeelden zou zonder veel moeite aan te vullen zijn.

Zoals gezegd, de CPN heeft haar activiteiten in de Nederlandse Vredesraad - die bestond van 1949 tot 1969 - op geheel eigen manier aangepakt. Onvermijdelijk versterkte zo iets het beeld van communisten als stiekeme wroeters die gestaag bezig zijn de samenleving te ondermijnen. De term 'mantelorganisatie' is dan ook niet voor niets beladen. Maar: wat wás die geheel eigen manier nu eigenlijk? Met andere woorden: waarom werd met mantelorganisaties gewerkt en hoe zaten die in elkaar? Welke kenmerken ervan zijn bij de Vredesraad - de belichaming van het communistische vredesstreven in Nederland - aan te wijzen? Hoe is het de Raad in de praktijk vergaan? En niet in de laatste plaats: is het zinvol geweest vredesacties op een dergelijke manier aan te pakken?

de achtergronden van mantelorganisaties

Als de CPN in het verleden ergens van overtuigd is geweest, dan is het wel van het feit dat zij een voorhoede vormde. Immers: had Lenin niet beweerd dat de communistische partij de eer te beurt viel leiding te geven aan de sluimerende krachten der bevrijding en schreef Stalin niet dat de partij de arbeidersklasse vooruit moest zijn?(3) Dat de voorhoede daarbij de massa moest zien mee te krijgen hadden beide communistische voormannen ook reeds benadrukt. Volgens Lenin moest de partij zich hecht verbonden weten met de arbeidersklasse en de volksmassa's; er diende een transmissie, een overdracht, te zijn van haar koersbepalingen naar deze 'lagere' regionen.(4) Stalin doelde hierop toen hij schreef dat een taak van de partij moest zijn...

"... alle mogelijke partijloze organisaties van de arbeidersklasse om te zetten in hulporganen en transmissieriemen, die haar met de klasse verbinden."(5)

Deze hulporganen en transmissieriemen waren in de praktijk de mantelorganisaties.

In een uitgebreide studie over het communisme merkt de Amerikaanse socioloog Selznick op dat uit de leninistische voorhoedenotie een aantal strategische principes voortvloeit. Hij onderscheidt er vier. Het belangrijkste uitgangspunt is het vinden van ingangen om de massa te bereiken of - in een ongunstiger situatie - het tegengaan van isolement. Vervolgens richten de communistische partijen zich op het uitschakelen van concurrenten; groepen en partijen wier achterban zich in de zelfde sociale lagen bevindt

als die waar men zelf zijn aanhang uit recruteert. Ook wordt gestreefd naar legitimiteit. Met het oog op de publieke opinie - en dus op de massa - is het belangrijk aanvaard te worden als respectabel deel van het politieke krachtenveld. Het laatste principe is dat van de mobilisering, erop gericht gedeeltelijke betrokkenheid bij een kwestie om te zetten in totale deelname.(6) Bij hun werk in mantelorganisaties speelde voor communisten het eerste punt de grootste rol, maar ook de andere drie werden niet veronachtzaamd.

Dezelfde Selznick signaleert een historische ontwikkeling in de identiteit van mantelorganisaties. Aanvankelijk, aan het begin van de jaren '20, werden zij opgericht met het doel sympathiserende niet-partijleden toch politiek nuttig te maken en ze eventueel zelfs over de streep te trekken. Het lidmaatschap van een mantelorganisatie viel dus te beschouwen als een soort tussenstap. Deze had een duidelijke ideologische achtergrond, de leden identificeerden zich informeel met de partij en werden niet misleid. Gaandeweg echter kwam men tot het inzicht dat van een mantelorganisatie meer profijt viel te trekken. Want mensen kunnen politiek ook bruikbaar zijn zonder dat er van ideologische verbondenheid sprake is. Zo kwam men ertoe om vereniging na te streven op grond van wat Selznick omschrijft als "... bread and butter issues". Wel was steeds de organisatorische band tussen partij en mantelorganisatie openlijk waarneembaar. In deze ontwikkeling, die begin jaren '30 haar definitieve beslag kreeg, speelde Wilhelm Münzenberg een doorslaggevende rol. Hij was hoofd van het Westelijk Bureau van de propaganda-afdeling van de Communistische Internationale (Comintern). Meer dan wie ook heeft hij het mantelorganisatiemodel in de praktijk ontwikkeld.

Het zevende Comintern-congres in 1935, waarop werd besloten tot de bekende volksfrontpolitiek, leverde in deze aangelegenheid een koerswijziging op. Tegen die tijd was het inzicht gegroeid dat mantelorganisaties nog meer uitstraling zouden krijgen als hun relaties tot de partij niet in de schijnwerpers der belangstelling zouden staan. Met andere woorden: de partijcontrole diende nu in het geheim plaats te vinden. De communisten die de organisatie in kwestie leidden, moesten zich niet als zodanig presenteren en moesten een zekere afstand bewaren ten opzichte van de partij. Voordeel was dat niet-communisten minder aarzelingen hoefden te overwinnen alvorens zich met zo'n organisatie in te laten. Vanzelfsprekend kwam dit van pas bij de op samenwerking tegen het fascisme gerichte volks-

frontpolitiek. Na 1935 werden mantelorganisaties op een misleidende manier gebruikt volgens Selznick, in de koude oorlogsjaren zou dit zo blijven.(7) Zijns inziens bood deze manier van doen verschillende voordelen. Niet alleen werden meer mensen bereikt, maar ook kon soepel opgetreden worden; onontbeerlijk naarmate de communistische partijen meer en meer als pressiegroepen ten gunste van de Sowjet-Unie gingen fungeren. Daarnaast bood het de mogelijkheid effectieve netwerken op te zetten. Vanuit een bestaande mantelorganisatie kon een nieuwe voortkomen die zich op een verdergelegen doel richtte. Er kon bijvoorbeeld - en de Vredesraad heeft die mogelijkheid vaak toegepast - een comité worden opgericht met een beperktere doelstelling, waarin mensen uit één of meer mantelorganisaties zitting hadden. Zo ontstond een gedisciplineerd - want geleid door communisten - partijloos organisatorisch netwerk, mobiliseerbaar voor een verenigde aanval op een specifiek doel.(8)

De oprichting van de Vredesraad week niet af van wat Selznick omschrijft als de gebruikelijke gang van zaken bij dergelijke aangelegenheden. De algemene procedure is volgens hem als volgt. Om te beginnen roept een betrouwbare groep mensen, waartoe misschien enkele partijleden behoren, op tot de vorming van een nieuwe organisatie. Dit comité stelt met goedkeuring van de partij een voorlopig programma op. Vervolgens wordt een grotere groep gezocht, die het initiatief wil ondersteunen. Een eveneens voorlopige secretaris, doorgaans een partijlid, wordt aangesteld en men zoekt naar een prominent figuur voor de voorzittersfunctie - dus als 'boegbeeld'. Als dit allemaal gelukt is krijgen het programma en de secretaris zonder diepgaande discussie een definitieve status. De rol van de laatste stijgt in een mantelorganisatie uit boven die van neutraal administrateur. Een dergelijke figuur is veeleer beleidsbepaler; hij heeft de beschikking over de pers en waakt tegen mogelijke oppositie.(9)

Om aan de weg te kunnen timmeren dient de mantelorganisatie niet slechts de massa te bereiken, maar die evenzeer te overtuigen van de juistheid van haar koers. Daarbij moet zwaar geleund worden op technieken van agitatie en propaganda.(10) Ook het vredeswerk van de Nederlandse communisten vertoonde hiervan de sporen. Zo was het blad van de Vredesraad, kernachtig *Vrede* genaamd, opgezet als een eenvoudig, leesbaar propagandaorgaan. Het moest met pakkende titels en korte teksten de lezers aanspreken en natuurlijk overtuigen van de juistheid van zijn stellingname. Colportage met *Vrede* vormde dan ook een gewichtige activiteit.

de eerste schreden

De Nederlandse Vredesraad (in het vervolg ook wel de Raad genoemd) heeft in de twintig jaar van zijn bestaan zowel het diepe dal van de koude oorlog als hoogtijdagen van de ontspanning meegemaakt. Dat internationale klimaat heeft de Raad niet onberoerd gelaten, zoals nog zal blijken. Reeds de feitelijke oorsprong van deze vredesbeweging moet buiten ons land gezocht worden. Die ligt namelijk in Polen; in oktober 1948 organiseerde een lid van het Politbureau van de Poolse partij een vredescongres, bedoeld voor progressieve intellectuelen en kunstenaars. Als plaats van samenkomst werd Wroclaw gekozen. Naast de Nederlandse delegatie waren er vertegenwoordigers uit nog 44 landen aanwezig. Hoewel uit ons land een aantal niet-communisten was meegegaan, onder wie de socioloog Wim Wertheim en de eindredakteur van de *Groene Amsterdammer* Sam Davids, was het merendeel van de Nederlandse delegatie toch communist. Zo kon men in Wroclaw de beeldhouwer Leo Braat, de schrijver Theun de Vries en het Eerste Kamerlid Joop van Santen tegenkomen.(11) Weliswaar werd in een slotmanifest "... een handvol zelfzuchtige mannen uit Amerika en Europa" als grootste bedreiging voor de wereldvrede genoemd, op aandrang van de Westeuropese delegatie sprak het zich ook uit voor onderlinge contacten tussen Amerikanen en Russen. Desondanks barstte in Nederland een storm van kritiek los - de koude oorlog woedde hier al enige tijd!(12)

'Wroclaw' werd besloten met een oproep nationale culturele congressen te beleggen en vredescomités op te richten. Het volgende jaar, 1949, zou men in Parijs weer bijeen komen. Ook in ons land kwam een beweging van de grond. Een aantal communisten, onder wie het lid van het Algemeen Nederlands Jeugdverbond (ANJV) Markus Bakker, *Waarheid*redacteur Wim Klinkenberg en de hoboïst Haakon Stotijn, ging adhesie zoeken voor het vervolgcongres. Zij deden hun best buiten de rijen van de CPN te werven, want alleen communisten, "... daar hadden we natuurlijk niet zo'n belang bij".(13)

Zo hielden dan wat inmiddels 'voorstanders van de vrede' - en internationaler 'partisans de la paix' - genoemd werden in april 1949 te Parijs hun eerste Wereldvredecongres. Uit maar liefst 72 landen waren vertegenwoordigers aanwezig. Picasso's vredesduif diende als symbool. Een 'Wereldcomité voor de Vrede' werd gekozen; voor Nederland nam onder andere Bakker zitting. Volgens een resolutie moest dit comité samenzweringen tegen de vrede door de oorlogshitlers ontmaskeren. Dat hier op de Amerikanen werd gedoeld behoeft

geen toelichting. Ook in het slotmanifest klonk een vergeleken bij Wroclaw zeer felle anti-Amerikaanse toon door.(14)

Voor de Nederlandse niet-communistische delegatielieden moet dit een teleurstellend congres geweest zijn. Willy Pos, één van hen, zei hierover later:

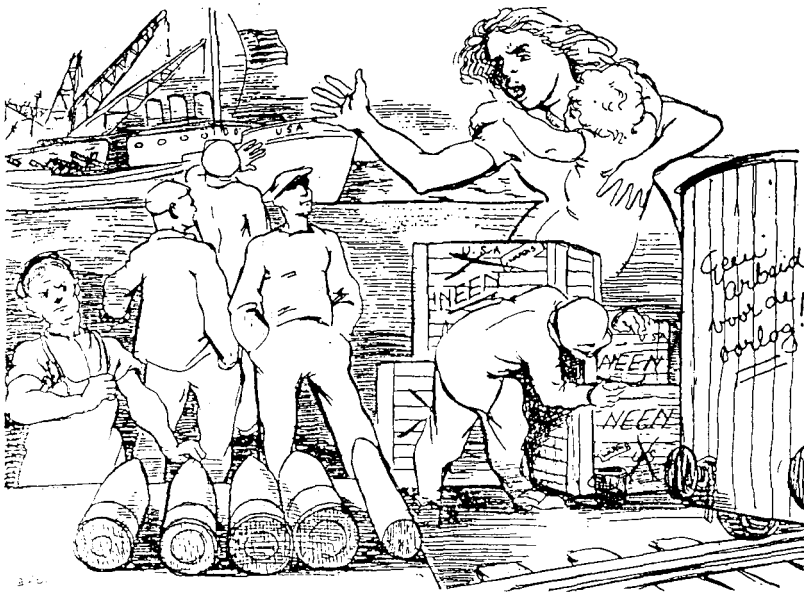
"Ik en ik niet alleen was er naar toe gegaan, geschraagd door de samenwerkingsgedachte, maar het bleek een volkomen communistische aangelegenheid te zijn; geen enkele relativering werd meer toegestaan."(15)

Intussen was de groep rond Stotijn en Bakker - door de laatste door het Dagelijks Bestuur van de CPN belast met de opbouw van de nieuwe vredesbeweging in ons land - begonnen aan pogingen het geheel organisatorisch wat ruggespraak te geven. In Parijs was men overeen gekomen 2 oktober 1949 te vieren als een 'werelddag van de vrede'; nu werd getracht zo breed mogelijk samengestelde plaatselijke comitees ter voorbereiding van deze dag en latere acties van de grond te krijgen. Afdelingen van CPN, ANJV, Eenheids Vak Centrale (EVC) en Nederlandse Vrouwen Beweging (NVB) dienden hiertoe de aanzet te geven.(16) In verschillende steden ontstonden plaatselijke, wijk- en bedrijfscomités. Het is moeilijk een beeld te krijgen van deze comités, die in de opzet van de Vredesraad steeds een plaats zouden behouden. Aannemelijk is dat hun activiteiten afhankelijk waren van de mate waarin de CPN-afdelingen vredesacties organiseerden.

Op de Wereldvredesdag in oktober 1949 kwam het in een aantal plaatsen tot demonstraties en manifestaties. Op het Amsterdamse IJsculptuureiland waren tienduizenden mensen aanwezig, maar geen der niet-communistische Wroclaw- of Parijsgangers wilde als spreker optreden.(17) Overigens kon het in dezelfde maand eveneens door communisten georganiseerde congres 'Onderwijs en Vrede' op iets meer krediet rekenen.(18)

Het volgende jaar besloot de nieuwe vredesbeweging - men noemde zich inmiddels Nederlandse Vredesraad(19) - actie te voeren tegen het lossen van Amerikaanse wapens in Rotterdam. In een oproep van het voor dit doel geschapen Haven Vredescomité heette het: "Wij willen geen wapens, maar loonsverhoging. Wij willen geen kanonnen, maar boter!" Woordvoerder Piet Barendregt waarschuwde dat havenarbeiders geen pacifisten zijn.(20) De CPN gooide haar volle gewicht in de schaal. Organisaties als NVB, ANJV en EVC betuigden om het hardst adhesie, in allerlei bedrijfssectoren trachtte men steunacties te organiseren. In mei 1950 vonden botsingen plaats tussen weigerende havenarbeiders en de politie. Massaal konden de acties niet worden: Partij van de Arbeid (PvdA) en Nederlands Verbond van Vakver-

illustratie uit *Vrede* van 25 februari 1950: arbeidersverzet tegen
Amerikaanse wapenzendingen

enigingen (NVV) keerden zich er met grote felheid tegen.(21)

Wel tonen deze acties aan dat de Vredesraad op dat moment al over enige ruggegraat beschikte. Men was er bovendien in geslaagd ook niet-communisten bij de Raad te betrekken. Volgens Louis Boss, zelf zo iemand, vormden zij in 1949 wel driekwart van het geheel, hoewel het organisatiewerk meestal door communisten gedaan werd. Motieven voor niet-partijleden lijken vooral geweest te zijn de verzetsreputatie van de CPN en het feit dat de partij in staat was massa's te mobiliseren.(22)

Voorzitter van de Vredesraad werd J. Horsmeyer. Na verloop van tijd ontstond uit de Raad - volgens Bakker feitelijk niet veel meer dan een aanbevelingscomité - een Werkcomité dat dan ook het eigenlijke werk ging doen. Aanvulling geschiedde door coöptatie. Ook niet-communisten als Boas en Horsmeyer maakten er deel van uit. Stotijn, formeel de secretaris, bleek in de praktijk te druk bezet, zodat Bakker tot 1953 een centrale rol speelde. Het Werkcomité stippelde zijn beleid uit analoog aan dat van de Wereld Vredesraad, de uit het Parijse congres voortgekomen en bij de Russische buitenlandse politiek aansluitende internationale vredesbeweging. Markus Bakker was eveneens de man die namens ons land zitting had in de Wereld Vredesraad.(23)

De Vredesraad is in de Nederlandse vredesbeweging niet bepaald met open armen ontvangen. Voorzitter J.B.Th. Hugenholtz van de Algemene Nederlandse Vredesactie (ANVA, de organisatie van humanistisch geïnspireerde anti-militaristen) sprak voor velen toen hij de Vredesraad afwees. Immers: met zijn mantelorganisatietactiek zou de Raad "... in werkelijkheid volgelingen voor de communistische partij trachten te kweken".(24) De manier waarop Horsmeyer die kritiek pareerde deed de zaak niet veel goed. In een toespraak stelde hij:

"De Nederlandse Vredesraad staat niet alleen formeel doch ook in feite los van de Kominform, los van elke politieke partij, religieuze stroming of speciaal-economische beweging."

Hoewel daar formeel iets voor te zeggen viel - de communistische internationale had pas in november 1949, dus een half jaar na het Parijse congres, de vredesstrijd als centrale taak van de communistische beweging gedefinieerd(25) en er was geen officiële bestuurlijke verhouding tot de CPN - is het duidelijk dat zijn opmerking feitelijk geen hout snijdt. Alleen al de sleutelpositie van Markus Bakker logenstraft dit. Ook zal niet iedereen de keuze die Horsmeyer zag in de internationale verhoudingen zo gevoeld hebben:

"... in het Westen stelselmatige propaganda voor de oorlogsvoorbereidingen (...), in het Oosten stelselmatige propaganda voor de Vrede."

En als vredesbeweging was de Raad nu eenmaal op vrede gericht...(26)

groeiend isolement

De deelname in 1950 van de Vredesraad aan een internationale actie rondom de zogeheten 'Oproep van Stockholm', gelanceerd door de Wereld Vredesraad, was tamelijk succesvol. De Amerikaanse ambassade in Den Haag voelde zich zelfs verplicht een brochure met tegenpropaganda uit te geven.(27) Er werden handtekeningen verzameld - de Vredesraad zou deze actieform nog vele malen toepassen - onder een oproep tot verbod van de atoombom. De regering die dit "... afschuwelijke massale vernietigingswapen" het eerst zou gebruiken werd door de ondertekenaars als oorlogsmisdadiger beschouwd. De politieke angel hierbij bleek uit de overweging in *Vrede* dat

"... het grootste gevaar voor een oorlog ligt in het feit dat enkele Amerikaanse militaristen al hun hoop hebben gesteld op een koortsachtige bewapening en op de kans om als eersten met de atoombom te velde te kunnen trekken tegen de Sowjet-Unie."(28)

Of elke ondertekenaar dat erin heeft gelezen is een andere zaak.

In veel steden en dorpen werden intensieve huis aan huis-acties gehouden. *Vrede* maakte zoveel mogelijk propaganda. Wekelijks werden handtekeningen gepubliceerd; in totaal al snel honderdduizenden. Van overzichtslijsten met een geografische verdeling valt zonder moeite af te lezen dat het resultaat samenhang met de sterkte van de CPN in de betreffende regio. Op een raamvignet drong een kleine baby op verbod van de atoombom aan; boven z'n hoofd hing een vervaarlijk grote uitvoering van het wapen.(29)

De Vredesraad verzamelde een half miljoen handtekeningen. Het jaar daarop, in 1951, evenaarde men dit aantal. Toen wijdde de Raad zijn krachten aan een weer van de Wereld Vredesraad uitgegane petitie voor een vredesverdrag tussen de Grote Vijf: Verenigde Staten, Sowjet-Unie, China, Frankrijk en Groot-Brittannië. Het verloop van deze campagne was vergelijkbaar met die rond 'Stockholm'.

De Vredesraad deed al bij deze eerste grootschalige acties zijn best met name het christelijk antimilitaristische 'Kerk en Vrede' erbij te betrekken. In een reactie van een lid van deze beweging, Henk Lankhorst, kwam echter een zeer wezenlijk verschil van inzicht aan het licht. De comités richtten

zich volgens hem op een oppervlakkige manier tot de massa, terwijl anti-militaristen meer verwachtten van persoonlijke, gewetensvolle daden.(30) Al was hier dan sprake van een fundamentele kloof, Vredesraadlid Hugo van Dalen legde zich er niet bij neer. Deze hervormde predikant uit het Zeeuwse Colijnsplaat was op zijn minst een opmerkelijke figuur. Hij moet een fantastisch spreker geweest zijn die zalen, gevuld met niet bepaald kerkelijk gezinde communisten, binnen vijf minuten aan zijn voeten kon krijgen. Hij was een geschikte figuur voor een uitgestoken hand naar 'Kerk en Vrede'. In *De Waarheid* liet hij een oproep uitgaan naar zijn geloofsgenoten: gezamenlijk moest men actief zijn om de vrede te bewaren. De communistische inspiratie van de Vredesraad hoefde daarbij geen beletsel te zijn.(31) Dat de aangesprokenen daar zelf anders over dachten bleek weldra. Na hernieuwde aandrang kwam het op 19 november 1951 tot een gesprek tussen delegaties van beide vredesbewegingen. Tekenend voor de situatie was dat volgens *Vrede* de bespreking een prettig verloop had gehad, terwijl 'Kerk en Vrede'-lid Hannes de Graaf juist klaagde dat op vragen van zijn organisatie (bijvoorbeeld naar de bereidheid van de Vredesraad de mogelijkheden voor dienstweigering in het oostblok trachten te vergroten) nauwelijks was ingegaan. Dat waren detailpunten die later besproken konden worden, "... maar eerst moeten we met de Vredesraad op de wijze van het pact van vijf de oorlog voorkomen". De Graaf merkt hierover nu op: "De Vredesraad wilde graag dat wij met hen meededen, maar ze wilden op geen enkel punt met ons meedoen".(32) Men achtte verdere gesprekken dan ook niet zinvol. Dit mislukte streven naar samenwerking geeft goed aan in welke positie de Vredesraad zich bevond. In deze jaren woedde de oorlog in Korea, één van de diepgaande conflicten uit de koude oorlog. Evenals de CPN koos de Vredesraad in deze kwestie voor de Sowjet-Unie en zag hij zijn aanhang slinken.(33) De voortdurende nadruk op de vredelievendheid van de Russen moest daar in het gegeven politieke klimaat wel toe leiden. Intensieve colportage met *Vrede* kon daar evenmin iets aan veranderen als de uitgave van enige vlot leesbare brochures, zoals Stotijns *Redt de cultuur!* Uit *Vrede* valt op te maken dat de actieve aanhang van de beweging begin 1952 in overgrote meerderheid communistisch was.(34)

In februari 1953 zou het betrekkelijke isolement waarin de Raad verkeerde, nog aanzienlijk versterkt worden. De reactie van de CPN op de watersnoodramp in Zeeland die maand mag gerekend worden tot de dieptepunten in wat wel is omschreven als het "kleinzielig sektarisme" van de partij in die jaren.(35)

Op de dag nadat de dijken met rampzalige gevolgen waren doorgebroken had de EVC juist een loondemonstratie voorbereid in Den Haag. Die moest en zou doorgaan, vertelt het voormalige partijlid Friedl Baruch:

"En zo trok die ochtend dus een door de woedende elementen geteisterde, treurige stoet door de buitenwijken van de residentie - die met zijn spandoeken waarop hogere lonen geëist werden, op de Hagenaars, die achter hun gesloten ramen naar de radio zaten te luisteren, wel de indruk van een stel bezeten krankzinnigen moest maken. De schrijver schaamt zich nog als hij er aan denkt."(36)

Communisten deden wel mee aan het reddingswerk, maar dan alleen in de eigen 'volkshulpcomité's'. Deze houding werkte er hard aan mee de leegloop van de partij te versnellen.

De Vredesraad nu stelde zich al even sectarisch op. In een eerste reactie werd gewezen op het feit dat ons land reeds jarenlang zijn echte vijand - het water - had verwaarloosd ten gunste van een denkbeeldige tegenstander - de Sowjet-Unie - van wie de agressieve bedoelingen schromelijk overdreven werden. De Nederlandse politiek zou op een nieuwe oorlog ingesteld zijn. Evenals de CPN had de Vredesraad kritiek op de Amerikanen. Achter hun hulp zat

"... de politieke angel van sympathieverwekking voor een land dat anderszits Duitsers ons land laat binnenkomen (...) en ons laat doodbloeden aan uitgaven die beter aan goede dijken hadden kunnen besteed worden."(37)

Uit *Vrede* valt op te maken dat ook in deze kringen de hulp geboden werd in het kader van de juistgenoemde volkshulpcomité's, dus losstaand van andere reddingsacties.(38)

De marginale positie van de Vredesraad kwam dat jaar vaker aan de oppervlakte. Onverbloemd werd de Russische leider Stalin bij diens overlijden in maart 1953 bewierookt als de grote voorvechter der vrede. Enige tijd later weigerden alle omroepen Hugo van Dalen radiozendtijd te geven om een toespraak te houden over de op dat moment levende gedachte van de vorming van een Europese Defensie Gemeenschap (EDG). Met name het feit dat dit idee herbewapening van West-Duitsland impliceerde zat de Raad hoog. Radioluisterend Nederland zou van die bezorgdheid dus geen deelgenoot worden.(39)

tijdelijke armslag

De Jonge ziet in zijn boek over de CPN in de actie van die partij tegen de Westduitse herbewapening niettemin een belangrijke factor ter verzwakking

van het isolement der communisten. Hun vrees voor de dreiging van een hernieuwde Duitse Wehrmacht werd door velen buiten de eigen kring gedeeld.(40) De CPN voerde deze actie grotendeels via de sinds oktober 1953 bestaande 'Actiegroep "Dat Nooit Weer"' die samenwerking propageerde"... met alle groeperingen, die tegen hernieuwde Duitse agressie en nationaal socialisme willen waarschuwen".(41) Men gaf een bulletin uit, gevuld met gedetailleerde informatie. De Actiegroep was slechts formeel van de Vredesraad gescheiden. *Vrede* plaatste trouw elk persbericht dat door de groep werd uitgegeven. Nico Luirink, die sinds 1953 Bakker was opgevolgd als secretaris van de Vredesraad (en evenals zijn voorganger lid van het CPN-Partijbestuur) herinnert zich later dat "Dat Nooit Weer" steeds gedragen werd door mensen uit zijn Raad.(42)

Toen "Dat Nooit Weer" besloot een handtekeningenactie op touw te zetten kreeg men direct steun van de Vredesraad. Deze actie werd groots aangepakt; mensen werden opgeroepen brieven tegen de herbewapening van onze oostburen naar leden van de Eerste en de Tweede Kamer te sturen. Een demonstratie op 13 februari 1955 bracht duizenden op de been.(43) Toen men na enige weken de hoeveelheid handtekeningen voldoende imponerend achtte boden delegaties uit het hele land deze aan de Kamerleden aan. De opgetogen verslaggeving in *Vrede* kon niet verhullen dat men er nauwelijks een voet aan de grond kreeg:

"Een hele lijst namen noemde de delegatie op en steeds luidde het antwoord van de bode (van de Tweede Kamer, M.L.): die is er niet. Hij vertelde dat het de hele dag delegaties had gestroomd en het was de goede man aan te zien: hij zakte al wat door zijn knieën."(44)

De moeite bleek overigens tevergeefs. Beide Kamers ondertekenden de internationale akkoorden die de kwestie regelden, zodat de petitie onverrichterzake werd afgesloten.(45)

Pogingen van de Vredesraad andere vredesbewegingen zoals 'Kerk en Vrede' of de intellectuelenbeweging 'De Derde Weg' bij deze actie te betrekken leidden schipbreuk. Struikelpunt was uiteraard dat het alleen om de *West*duitse herbewapening ging. Zo was dan ook in deze actie de verbreding van het draagvlak van de Vredesraad naar andere organisaties mislukt. Geen enkele organisatie was bereid samen te werken op concrete punten, zoals de Raad dat voorstelde. Desondanks kende de Raad in deze jaren een verbreding, veroorzaakt door de toeloop van een aantal niet-communistische intellectuelen. Het tijdelijk ontspannen politieke klimaat zal er het zijne toe bijgedragen hebben -

op enige conferenties, onder andere in 1954 te Genève, werden in deze dagen brandende kwesties geregeld. Ook zal de sympathie, die de CPN met haar actie tegen de Duitse herbewapening losmaakte, een rol gespeeld hebben.

Deze ontwikkeling leidde in oktober 1955 tot een vernieuwde Vredesraad. Op een bijeenkomst, waar de 'geest van Genève' rijkelijk aanwezig was, viel het besluit het aantal leden van de Raad uit te breiden en deze vredesbeweging (voor het eerst) een grondslag te geven. Bedoeling was niet zozeer verruiming der doelstellingen alswel het consolideren van de aanwas der nieuwe leden.(46) Inderdaad leverde de grondslag voor wie reeds langer bij de Raad betrokken was geen nieuwe gezichtspunten op: voor vreedzame coëxistentie en onderhandelingen had men zich steeds uitgesproken en ook "... het tot stand brengen van een zo omvattend mogelijke samenwerking van alle groeperingen van ons volk" werd al langer nagestreefd. De Vredesraad diende stimulerend en coördinerend op te treden. Een Algemeen Bestuur werd gekozen, waaruit na een paar weken een Werkcommissie voortkwam.(47)

Het is de Raad daadwerkelijk gelukt op een bepaald punt samenwerking met anderen tot stand te brengen. Het betreft hier het in januari 1956 opgerichte Comité Stopzetting Atoombomproeven. De oorsprong van dit comité, dat er bij de Nederlandse regering op aandrong bij de Verenigde Naties een voorstel in te dienen om via internationale afspraken tot het stopzetten van kernwapenproeven te komen, ligt ongetwijfeld bij de Vredesraad. Het bijzondere eraan is dat ook na het verscherpen van de internationale tegenstellingen eind 1956 de groep bij elkaar bleef gedurende enige jaren, terwijl er toch tamelijk veel politieke overtuigingen in vertegenwoordigd waren. De vergaderingen werden door wisselende gezelschappen bezocht, maar tot de min of meer vaste aanwezigen behoorden naast een paar Vredesraadsleden de PvdA-ers Van der Zande, mevrouw Van der Sluys-Fintelman en Dr. Tolhoek, evenals de liberalen N.J. Kappeyne van de Copello en mevrouw Hofstede-Crull. Wel werd veel uitvoerend werk gedaan door mensen van de Vredesraad. Naast het publiceren van haar door vele intellectuelen ondertekend verzoek aan de regering hield het Comité zich bezig met voorlichting aan het publiek over kernwapenproeven.

de crisis van de Vredesraad

Er bleek in de koude novemberdagen van 1956 ook een keerzijde te bestaan aan

de relatief breed opgezette beweging, die de Vredesraad van lieverlede geworden was. In Hongarije waren de gemoederen reeds langere tijd verhit geweest; op de vierde van die maand besloot de Sowjet-Unie definitief in te grijpen. In het westen reageerde men heftig. Ons land kende een 'Hongaarse furie'. Het bleef niet bij het uitstoten van communisten, die de Russische interventie verdedigden, uit allerlei organisaties; partijleden werden zelfs gemolesteerd. Massale oplopen vonden plaats tegen communistische bolwerken zoals Felix Meritis, het partijgebouw te Amsterdam. Ook de Vredesraad moest partij kiezen. Het probleem was daarbij duidelijk: de communisten konden het niet eens zijn met een scherp afkeurende reactie van een lid van de Raad in *Vrede*:

"Het principe van niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden, een principe, dat als leidend beginsel door de Vredesraad is aanvaard, werd hier met voeten getreden."(48)

De CPN-leden daarentegen verdedigden de interventie te vuur en te zwaard. Volgens Nico Luirink werd er op 10 november 1956 een moeizame vergadering gehouden, waar men het vergeefs trachtte eens te worden. De verschillen van inzicht kwamen dan ook tot uiting in een verklaring van het Algemeen Bestuur van de Vredesraad.(49) Even dreigde er zelfs een scheuring. Tijdens een zitting begin 1957 van de Raad deden twee leden het voorstel de communisten te royeren - niet ongewoon in die dagen - omdat hun houding in de kwestie-Hongarije niet strookte met de opvattingen van de meerderheid der Raad in dezen. Na verzet hiertegen van de communisten Luirink en Theun de Vries won de lijn van samenwerking op punten van overeenstemming het en werd er niet geroyeerd.(50)

In de laatstgenoemde vergadering van de Vredesraad waarschuwde Luirink voor de passiviteit die deze tijdelijke patstelling zou kunnen veroorzaken. Hij kon toen nog niet vermoeden dat het gevaar in een heel andere hoek zat. In Luirinks ogen bleef de Bondsrepubliek een voortdurende bedreiging en in deze geest schreef hij een artikel in *Politiek en Cultuur*, het maandblad van de CPN. Van communistische vredesactie mocht men het volgende verwachten:

"In onze tijd kan de strijd voor de vrede, die een strijd op wereldschaal is, (...) alleen met succes worden gevoerd, wanneer het actieve en *onder leiding van de arbeidersklasse staande* verzet van de volksmassa's in de imperialistische landen wordt gecombineerd met het actieve, morele en *zonodig militaire* optreden van het socialistische wereldkamp, van de georganiseerde en bewapende arbeidersmacht, tegen iedere imperialistische oorlogsprovocatie."(51) (Cursivering van mij, M.L.)

De essentie van dit artikel valt niet te begrijpen zonder de ontwikkelingen binnen de CPN in de beschouwingen te betrekken. Die zijn wel als volgt samengevat. De Hongaarse furie heeft het stalinisme in de CPN gered. Men sloot zich "... hecht aaneen met een gering aantal getrouwen tegenover een overmachtige vijandelijke buitenwereld".(52) Het in 1957 losgebarsten conflict binnen de CPN vertoonde allerlei kenmerken van een stalinisme-destalinisatie-tegenstelling.(53) Paul de Groot toonde zich hierbij van zijn meest stalinistische kant. Het verzet van de partijsecretaris tegen elke opening naar andersdenkenden had ook gevolgen voor de positie van de Vredesraad. Bij hem kon deze vredesbeweging eind 1956 op steeds minder krediet rekenen. Zijn brochure *De levende waarheid van het leninisme* richtte zich niet alleen tegen de juist opgerichte Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), maar vormde evenzeer een kritiek op de Vredesraad. De Groot was van mening dat de vrede slechts bereikt kon worden door internationale klassenstrijd; hij waarschuwde tegen het binnendringen van "kleinburgerlijke, opportunistische en pacifistische" invloeden in de partij.(54) Het genoemde artikel van Luirink in *Politiek en Cultuur* is te beschouwen als een poging aan deze kritiek tegemoet te komen. Gedwongen te laveren tussen de Scylla van te veel en de Charybdis van te weinig arbeiderisme bevond de secretaris van de Vredesraad zich in een niet benijdenswaardige positie. Immers: onder zijn verantwoordelijkheid had binnen de Vredesraad de verbreding plaatsgevonden die nu door De Groot werd bekritiseerd. Deze door Luirink sectarisch genoemde houding had gevolgen voor de betrokkenheid van communisten bij vredesacties: die daalde met sprongen. Ook de Raad zelf was al snel "... niet meer zo'n bolwerk".(55) Daarbij kreeg de Vredesraad nog meer dan vroeger een voorhoedepretentie, zoals het niet-communistische lid Wim van Dobben achteraf opmerkt: "de CPN-ers wilden voor de Vredesraad het alleenvertoningsrecht van de vrede." Voor hem en anderen werd dit onverteerbaar toen aan het begin van de jaren 1960 een actieve pacifistische vredesbeweging van de grond kwam.(56) Uiteindelijk bleven alleen communisten over in de Vredesraad, wat tot het eind toe zo gebleven is. Luirink tenslotte raakte door zijn controverse met De Groot zijn functies in de CPN kwijt - waaronder die van gemeenteraadslid in Amsterdam - en trok zich ook uit de Vredesraad terug.(57) Na verloop van tijd sloeg de malaise dan ook toe in de Vredesraad. Van maart 1959 tot pinksteren 1961 kwam men niet verder dan het opstellen van telegrammen, open brieven en dergelijke. De organisatie bleek op een diepte-

punt aanbeland. In *Vrede* werd trouwens in 1957 reeds geklaagd over de "... ongemerkt ontstane sleur", omdat het blad niet meer "... buiten de eigen, vaste kring" van reeds overtuigden verspreid werd. Een voor *Vrede* opmerkelijke zelfkritiek!(58) En één die kennelijk twee jaar later alweer vergeten was; toen begonnen artikelen te verschijnen over vakantie-reizen voor lezers naar idyllische plekjes in Oost-Europa. Dergelijke reizen leidden steevast tot opgetogen verslagen in *Vrede*.

speelruimte in de jaren '60

Zoals Huisman in zijn overzicht van de 'Ban de bom'-beweging opmerkt, overwon de pacifistische vredesbeweging eind 1960 haar schroom en kwam ze de straat op. Verschillende groeperingen gingen samenwerken in een zogeheten 'Comité voor de Vrede'. Bedoeling van deze bundeling was het organiseren van landelijke betogingen tegen de kernbewapening met als uitgangspunt verzet niet alleen tegen het gebruik, maar ook tegen het bezitten en beproeven van kernwapens, "waar ook ter wereld en voor welk doel ook".(59) Dit Comité voor de Vrede nu verzorgde op nieuwjaarsdag 1961 een mars door Amsterdam en maakte het voornemen bekend die de tweede paasdag in diverse plaatsen te herhalen. Als vignet gebruikte men het Ban de bom-teken, overgenomen van de Britse anti-kernwapenbeweging die in deze tijd vergelijkbare en succesvolle marsen hield en waarmee het Comité zich verwant voelde.(60) In de kringen van de Vredesraad was men uiteraard van deze ontwikkelingen op de hoogte. Het kan dus nauwelijks toeval geweest zijn dat in het nummer van *Vrede*, dat na de nieuwjaarsdemonstratie verscheen, het plan wereldkundig gemaakt werd met pinksteren een demonstratieve fietstocht vanaf Volkel te houden. Een groep jongeren, gesteund door het ANJV, zou het initiatief genomen hebben tot deze protesttocht tegen de opslag van kernwapens in ons land. In maart 1961 bleek inmiddels een 'Volkelcomité' gevormd te zijn. Ook deze vredesgroep bediende zich van het Ban de bom-teken, zij het in een aangepaste vorm. Een tekst was toegevoegd - "Geen atoomwapens in Nederland" - en in een later stadium ook een rood-wit-blauw motiefje. Hoewel op het eerste gezicht onschuldig lijkend, duidde dit wel aan waar de schoen wrong. De communisten in de Vredesraad en in het Volkelcomité voegden de tekst toe om dezelfde reden als waarom zij het 'waar ook ter wereld' uit de doelstelling van het Comité voor de Vrede afwezen. Ze weigerden tegen de Russische kernbewapening te betogen. Dit punt werd in hun publikaties overigens zorgvuldig verzwegen.

illustratie uit *Vrede* van februari 1961: de nadruk op "Nederland"...

Zo demonstreerden in 1961 de pacifisten met pasen en de communisten met pinksteren.(61) In *Vrede* werd geen melding gemaakt van de paasmars, de pinksterfietstocht daarentegen werd in juichtonen verslagen. De komende twee jaren zou dit schouwspel zich herhalen.

Tegen deze achtergrond wordt een op het eerste gezicht merkwaardig initiatief van enige leden van de Vredesraad verklaarbaar; een initiatief dat zich op soortgelijk terrein als dat van de Raad bevond maar daar wel los van stond. Op 14 oktober 1961 organiseerden deze mensen een conferentie over "... vrede en veiligheid voor het Nederlandse volk".(62) Tijdens deze bijeenkomst, waar opvallend veel gedelegeerden uit bedrijven aanwezig waren, viel het met applaus gewaardeerde besluit de initiatiefgroep om te zetten in een 'Actiecomité' dat nieuwe plannen zou moeten ontwikkelen. Een maand later bleek deze groep zich 'Amsterdams Actie-Comité voor de Vrede' genoemd te hebben.(63) Nadat op 23 december 1961 een demonstratie in de hoofdstad was georganiseerd verdween het comité in de nevelen der geschiedenis.

Volgens Nico Luirink was hier sprake van een proefballon. De arbeideristische inslag van dit comité lag in het verlengde van De Groots kritiek op het "intellectuelengedoe" van de Vredesraad. Later veranderde de partijsecretaris weer van gedachten: een nieuwe Vredesraad, onder leiding van Partijbestuurslid Gerard Maas, zou wederom naar verbreding moeten streven.(64) Er valt echter meer over te zeggen. Wie de naamverwantschap tussen het Actie-Comité voor de Vrede en het pacifistische Comité voor de Vrede opmerkt en zich het verwarrende vignet en de parallelle demonstraties op pinksteren en pasen herinnert, moet wel tot de conclusie komen dat hier een opzettelijke poging werd gedaan het publiek te misleiden. De enige bedoeling hiervan kan geweest zijn dat de communistische vredesbeweging de leiding van de actie tegen de atoombom, die immers in Groot-Brittannië zo succesvol bleek, in handen trachtte te krijgen.

Doordat De Groot zich bedacht, werd deze politiek dus opgegeven; de koerswijziging kreeg haar beslag op een nieuw vredescongres, ditmaal op 27 januari 1962. Door ± 1100 aanwezigen werd een wederom vernieuwde Vredesraad gekozen. Organisatorisch waren er twee veranderingen. Het Algemeen Bestuur werd als overbodige ballast afgeschaft en de grondslag werd gewijzigd. Een nieuw punt daarin was het streven Nederland buiten militaire conflicten te houden. Dit hield verzet in tegen de opslag van Duitse en Amerikaanse wapens in ons land, tegen kernwapens op ons grondgebied en tegen oefeningen van

Westduitse soldaten binnen onze grenzen, dit alles op basis van een neutraal Nederland. Een andere zinsnede, de afwijzing van koloniale onderdrukking, verwees naar de toen actuele kwestie Nieuw Guinea.(65)

Aangezien aldus voor de Vredesraad andermaal verbreding van de actie voorop stond, deed secretaris Gerard Maas zijn best met het Comité voor de Vrede tot een dialoog te komen. In een artikel over deze jaren uit 1982 legt Maas veel nadruk op het onderling wantrouwen tussen Raad en Comité; "... het was duidelijk dat men communisten als onbetrouwbare partners bezag". Waar men gezien het voorgaande wel enig aanleiding toe had. Voordat het echter tot samenwerking zou komen, moest eerst nog een serie moeizame besprekingen gevoerd worden. Binnen het Comité voor de Vrede was afgesproken de Vredesraad alleen toe te laten indien deze bereid was het 'waar ook ter wereld' te aanvaarden. Tenslotte deed Maas die toezegging. Hij vindt dit

"... geen kwestie van tactiek. Voor de communisten in de NVR kon dit 'waar ook ter wereld' geen blokkade zijn om tot vereniging van de vredeskrachten te komen. Actie voor de vrede moest op basis van een autonome politiek gevoerd worden".(66)

Tot dan toe was de zinsnede echter wel degelijk een blokkade geweest. Men kan deze wending dan ook slechts zien als gevolg van de politieke ommezwaai die de CPN in deze tijd doormaakte. In juli 1963 brak de partij naar aanleiding van het geschil tussen China en de Sowjet-Unie met de laatste en begon aan wat genoemd werd een autonome politiek.(67) Toen werd het dus mogelijk kritiek op de Sowjet-Unie te uiten.

Hoe het ook zij, tenslotte werd dan toch afgesproken dat de Vredesraad deel zou nemen aan de paasmars van 1964 van het Comité voor de Vrede. Slechts één bezwaar had Maas: Henk Gortzak, geroyeerd CPN-lid en nu lid van de Socialistische Werkers Partij (SWP) mocht, in afwijking van de plannen van het Comité, onder geen beding optreden als spreker op de slotmanifestatie. Zelfs als weliswaar zwijgend maar toch zichtbaar aanwezig lid van het presidium op het podium kon Gortzak aanvankelijk niet door de beugel. Het liefst wilde de secretaris van de Vredesraad dan maar het hele presidium opheffen, maar tenslotte legde hij zich neer bij dit kompromis, mits met het presidium geen naampropaganda werd bedreven.(68)

De paasmars van 1964 werd door de krachtenbundeling een succes: ongeveer 5000 demonstranten kwamen naar Amsterdam. Helaas had één persoon het die dag niet makkelijk;

" Maar Gortzak - op enkele meters gevolgd door een kleine beschermploeg

waaronder Gerben Wagenaar - was omgeven door een bewakingsploeg van ongeveer tien potige CPN-ers, die trachtten hem te intimideren. Nadat Gortzak driemaal op zijn hak was getrapt, bood hij aan 'een krachtige anti-atoomklap uit te delen als het gedonder niet ophield'."

Tevergeefs trachtten enige communisten de tafels waarachter het presidium en dus ook Gortzak plaats zouden nemen naar een minder opvallende hoek te verschuiven.(69) Dit waren evenwel slechts kleine incidenten.

Gesterkt door de loop der gebeurtenissen besloten Maas en de zijnen te trachten de samenwerking te intensiveren. In de loop van 1964 verwees de secretaris van de Vredesraad in *Vrede* verschillende malen naar de in deze tijd bestaande Westerse plannen om te komen tot een 'Multi Lateral Force' (MLF). Zijn vrees dat een Europese kernwapenvloot de Bondsrepubliek een onevenredig grote 'vinger aan de atoomtrekker' zou geven werd door meer mensen gedeeld. De Vredesraad, die steeds veel aandacht had gehad voor het Duitse gevaar, besloot de samenwerking met het Comité voor de Vrede op deze zaak te richten. De afspraak een gezamenlijke demonstratie te houden had minder voeten in de aarde dan bij de paasmars. Een datum was snel gevonden: 9 januari 1965. Tegenstander van de MLF en lid van de PvdA, Anne Vondeling, weigerde aan het verzoek te voldoen van de secretaris van het Comité voor de Vrede, Rien Buter, om als spreker op te treden. Volgens Vondeling werd in de Vredesraad aan de touwtjes getrokken door communisten en samenwerking met hen leek hem "... hoogst onverstandig, om geen ander woord te gebruiken".(70) Deze manifestatie was desondanks nog meer geslaagd dan de paasmars van 1964; het werd met 7 à 8000 deelnemers de grootste anti-kernwapenbetoging in ons land tot dan toe.(71)

Inmiddels kwam het tijdstip in zicht van de tweede gezamenlijke paasmars, die van 1965. Achter de schermen verliep alles niet even vlekkeloos. Volgens Buter had de Vredesraad eerst geen paasmars gewild, maar later wel één op een andere datum "... voor de wereldvrede" of desnoods alleen "... voor de vrede, anders niet en veel mensen op straat". Het Comité voor de Vrede ging hierop echter niet in. Ook wees de Raad de PSP-er Krijn Strijd als spreker af - hij had liever een PvdA-er of een katholiek - maar kwam hierop terug nadat men overeen gekomen was dat Maas zelf ook een toespraak zou houden.(72) De opkomst met pasen was "... beduidend kleiner" dan bij de anti-MLF betoging.(73)

de laatste jaren

De paasmars van 1966 was de laatste waaraan de Vredesraad zou deelnemen.

Tijdens deze demonstratie werden vele leuzen megedragen tegen de oorlog in Vietnam. Acties hiertegen trokken vanaf eind 1965 steeds meer de aandacht van het publiek. De Vredesraad werd er min of meer door overvallen. Maas schrijft erover:

"De CPN onderschatte aanvankelijk de betekenis van het conflict in Vietnam. Voor haar lag het hoofdgevaar in de herbewapening van West-Duitsland."(74)

Na de betoging kwam er een eind aan de samenwerking tussen Raad en Comité. De paasmars van 1967 werd alleen door de laatste voorbereid. Huisman geeft als reden dat de CPN noch op acties tegen de kernbewapening noch op die tegen de Vietnamoorlog veel greep kon krijgen; men wist er niet goed raad mee. Volgens Maas daarentegen ondersteunden de partij en de Vredesraad de jongeren met al wat in hun vermogen lag.(75) Maar er valt te constateren dat de Vredesraad in de periode van 1964 tot 1966 diverse malen vergeefse pogingen deed de samenwerking een ander karakter te geven. Zonder veel resultaat: het Duitse gevaar bezorgde steeds minder mensen slapeloze nachten. Na de marsen heeft de Vredesraad weinig meer op touw gezet. Nog slechts éénmaal laaide het vuur weer op. Dat was in augustus 1968, nadat de Warschau-pacttroepen een hardhandig einde hadden gemaakt aan de Praagse Lente. Een verklaring van de CPN werd in *Vrede* geciteerd, volgens welke dit "... de meest schandelijke inbreuk op de principes van het Leninisme (was), die tot nu toe is gepleegd".(76) Net als de partij hield de Vredesraad zich evenwel afzijdig van protestuitingen samen met andersdenkenden. Maas maakte bekend dat de Vredesraad al enige jaren geen contacten meer onderhield met het Sowjet-Vredescomité, vooraanstaand in de Wereld Vredesraad. Nu distantiëerde men zich geheel van de internationale organisatie.(77) Na 1963, dus na de breuk van de CPN met de Russische partij, was de Vredesraad op de zittingen van de Wereld Vredesraad overigens toch al "... in toenemende mate in de oppositie geraakt."(78)

Het feit dat die internationale band doorgesneden was noemt Vredesraadlid mevrouw Minnaert een reden voor de opheffing van de Raad in 1969: men hoefde niet langer de internationale vergaderingen te bezoeken. Een andere door haar genoemde overweging is dat de Vredesraad door alle toenadering in de jaren '60 eigenlijk niet meer zo nodig was. Want in de acties hadden communisten schouder aan schouder gestaan met pacifisten, socialisten en progressieve Christenen.(79) Wat ook zeker een rol heeft gespeeld is het feit dat vredesacties in hun traditionele vorm minder wervend bleken. Begin 1969 hief

ook het Comité voor de Vrede zichzelf op.

Het laatste nummer van *Vrede* kwam uit in augustus 1969. De Vredesraad besloot zich volgens Maas te ontbinden "... opdat de vredesacties zich op basis van een nieuw platform zouden kunnen ontwikkelen".(80) Het zou tot 1977 duren voor dat in de actie tegen de neutronenbom inderdaad zou gebeuren.

conclusie

Waaruit blijkt nu dat de Vredesraad de functie vervuld heeft van wat Stalin omschreef als transmissieriem, dus van verbindingsschakel tussen partij en massa? De hierboven genoemde socioloog Selznick onderscheidde vier principes die door communistische partijen, Lenins voorschriften in acht nemend, nageleefd worden. Zijn die terug te vinden in de Nederlandse Vredesraad? Om te beginnen: de doelstelling van het neutraliseren der concurrenten was in de jaren '60 duidelijker aanwezig dan in de tien jaren daarvoor. In het klimaat van toenemende ontspanning kon het toen zelfs tot samenwerking tussen de Raad en andere vredesbewegingen komen. Vastgesteld moet worden dat vooral in de vroege jaren '60 pogingen zijn gedaan het publiek achter de actie van de Vredesraad te krijgen en wel ten koste van het niet-communistische Comité voor de Vrede. Toen het na de politieke wending van de CPN in 1963 mogelijk werd de leus van dat Comité te onderschrijven en een aantal gezamenlijke demonstraties te houden, is verschillende malen geprobeerd deze een ander karakter te geven. De Raad mislukte echter in de jaren '60 goeddeels in zijn pogingen de aandacht meer te richten op het Duitse gevaar. In de jaren '60 is de neutralisering dus zeker nagestreefd. Dat dit in de jaren daarvoor niet aantoonbaar het geval is geweest lijkt minder met een ander strategisch inzicht dan met het agressieve politieke klimaat van de koude oorlog te maken gehad te hebben.

De tweede en derde door Selznick genoemde aspecten, legitimatie en mobilisering, zijn het beste in het blad *Vrede* aan te wijzen. Dit periodiek deed met name in de jaren '50 zijn best als gematigd en gewichtig over te komen. Regelmatig werd de voorpagina gesierd door een foto van de populaire Amerikaanse zanger Paul Robeson, die zich voor de acties van de Wereld Vredesraad uitgesproken had. Nog beter blijkt het streven naar legitimatie uit het duizelingwekkend grote aantal verklaringen, telegrammen, open brieven en wat dies meer zij, die met de regelmaat van de klok in *Vrede* gepubliceerd werden.

Het zal aan de opener verhoudingen in de jaren '60 te danken zijn dat het blad toen nauwelijks nog dergelijke stukken plaatste. Wel volhardde het gedurende deze jaren in zijn opwekkingen tot activiteit. De lectuur van een nummer moest bij de lezer onwillekeurig het hart van dadendrang doen kloppen.

Het is niet toevallig dat het vierde en volgens Selznick belangrijkste element, het streven de massa te bereiken, ook voor de Vredesraad de centrale doelstelling was. Het streven naar samenwerking tussen mensen met verschillende overtuigingen was niet minder dan zijn bestaansreden. Diverse malen lijkt het feit van deze samenwerking als zodanig belangrijker geweest te zijn dan het antwoord op de vraag op welke punten dan samengewerkt zou moeten worden. Daar past overigens wel de volgende nuancering bij. Het onderscheid tussen de 'koude oorlogsjaren' '50 en de 'ontspanningsjaren' '60 aanhoudende, kunnen we vaststellen dat in beide periodes de band tussen de CPN en de Vredesraad aanwezig was. De secretaris van de Vredesraad was bijvoorbeeld steeds lid van het CPN-Partijbestuur. Toch is er een verschil. In de eerste tien jaren bleef de partij op de achtergrond, terwijl men daarna openlijk voor de verwantschap uitkwam. Zo nam de Raad bij de Tsjechoslowakije-crisis in 1968 zonder meer de verklaring van de CPN over. Er is trouwens nog een (soortgelijk) verschil. In de jaren '50 deed men moeite ook niet-communisten in zijn gelederen op te nemen, het decennium daarna werd dit principe losgelaten en werd de Vredesraad een communistische vredesbeweging als zodanig. Men kan dan ook zeggen dat in de jaren '60 de Vredesraad niet meer een mantelorganisatie in de "klassieke" zin van het woord was. De vraag naar de zin van de Vredesraad valt nauwelijks met een duidelijk 'ja' of 'nee' te beantwoorden. Aan de ene kant zijn het activisme en de gerichtheid op de massa voor een vredesbeweging natuurlijk punten van groot gewicht. En dat mantelorganisaties als de Vredesraad nu en dan een sfeer van achterbaksheid oproepen valt verregaand te relativiseren: het was voor een door de koude oorlog gemarginaliseerde partij als de CPN vrijwel de enige mogelijkheid om uit haar isolement te komen.

Maar een schaduwzijde is er ook. Een voorhoedepretentie is de Raad in al de jaren van zijn bestaan (net als de CPN zelf in deze periode) niet vreemd geweest. Samenwerking werd steeds nagestreefd, maar altijd op punten die de Vredesraad zelf aandroeg. De deelname aan de paasmarsen en de anti-MLF betoging in 1964-1966 vormen hierop een uitzondering; maar als het aan de Raad had gelegen dan waren de paasmarsen op andere zaken gericht. Het hals-

starrig vasthouden aan eigen opvattingen door de Vredesraad riep dan ook veelvuldig het ongenoegen van de overige bewoners van 'vredesland' op. Het heeft een hartelijke verstandhouding in de weg gestaan en maakte de oproepen tot eenheid en samenwerking vaak tot holle frasen. Het leninistische idee van de voorhoede als samenballende kracht heeft mijns inziens in de praktijk van de vredesbeweging eerder tot versplintering geleid.

Waar communisten nú actief zijn in de vredesbeweging, zouden zij het beste uit hun traditie kunnen halen door samenwerking tussen mensen met verschillende achtergronden op één vastomlijnd programma voor te staan, terwijl ze daarbij de overtuiging dat zij op grond van hun inzicht in de historische ontwikkeling de lijnen uit kunnen zetten achter zich laten.

noten

* Dit artikel is gebaseerd op een doctoraalscriptie (eigentijdse) geschiedenis, Instituut voor Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen, (1984).

1. *Weg uit de kernwapenwedloop* (Amsterdam, 1983), blz. 7.
2. A.A. de Jonge, *Stalinistische herinneringen* (Den Haag, 1984), blz. 63-74.
3. J.W. Stalin, *Over de grondslagen van het leninisme* (Amsterdam, 1946), blz. 75, 81.
4. Lenin, geciteerd in J.W. Stalin, *Enige vraagstukken van het leninisme* (Amsterdam, 1946), blz. 19.
5. Stalin, *Grondslagen*, blz. 80.
6. P. Selznick, *The organizational weapon, a study of Bolshevik strategy and tactics* (Illinois, 1960), blz. 77-79 - hij gebruikt de termen "access", "neutralization", "legitimacy" en "mobilization".
7. Selznick, *Weapon*, blz. 115-122, 125, 145, 146.
8. Selznick, *Weapon*, blz. 119-123.
9. Selznick, *Weapon*, blz. 123, 124, 167.
10. Een aantal van die technieken wordt uit de doeken gedaan in P.N. Devolder, *De communistische propaganda; theorie, strategie en methode* (Amsterdam, 1957) - het belicht eveneens de theoretische achtergronden.
11. A. Bleich, M. van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië - linkse intellectuelen en de koude oorlog* (Amsterdam, 1978), blz. 163.
12. De tekst van het manifest in *Vrije kathedr*, september 1948, nr. 5, blz. 8-10 - zie voor de Nederlandse kritiek o.a. *Socialisme en Democratie* van januari en februari 1949, waar A. Mozer de degens kruist met Wertheim.
13. Gesprek van de auteur met Markus Bakker, 17 mei 1984.

14. Zie *Vrede*, 1949, nr. 1, blz. 4 en *Vrije kathedr*, mei 1949, nr. 1, blz. 2.
15. Bleich, *Siberië*, blz. 167.
16. *Vrije kathedr*, september 1949, nr. 5, blz. 15 - gesprek met Bakker (zie noot 13).
17. Bleich, *Siberië*, blz. 167.
18. Zie hierover bijvoorbeeld *Militia Christi*, 3 december 1949, nr. 14, blz. 4 en *Vrije kathedr*, november 1949, nr. 7, blz. 6-7.
19. *Vrede*, 30 januari 1950, nr. 3, blz. 1 - in beide voorgaande nummers was nog sprake van het Nederlandse organisatiecomité voor het congres te Parijs.
20. *Vrede*, 1950, nr. 3, blz. 2.
21. *Vrede*, 25 februari 1950, nr. 4, blz. 2 - pamfletten, in het bezit van Markus Bakker (privé-archief van Bakker).
G. Harmsen, B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid - beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen, 1975), blz. 297. *De Waarheid*, 4 mei 1950.
22. Brief van Louis Boas aan auteur, 5 juni 1984; brief van Wim van Dobben aan auteur, 1 juni 1984 - ook de laatste was geen partijlid.
23. Gesprek met Bakker (zie noot 13), evenals voorgaande mededelingen; voor zijn belevenissen tijdens zittingen van de Wereld Vredesraad zie M. Bakker, *Wissels - bespiegelingen zonder berouw* (Weesp, 1983), blz. 109-110.
24. *Vredesactie*, juli-augustus 1950, nrs. 7/8, blz. 4.
25. F. Claudin, *The communist movement, from Comintern to Cominform* (New York, 1975), II, blz. 577; de Kominform (1947-1956) valt te beschouwen als een gewijzigde voortzetting van de Komintern.
26. Zie *Vrede*, 19 oktober 1951, nr. 42, blz. 3 voor zijn toespraak.
27. *Het verraad aan de vrede, een overzicht van de geschiedenis, het doel en de resultaten van de zgn. vredespetitie van Stockholm* (Den Haag, American Embassy, 1950).
28. Voor de tekst zie *Vrede*, 24 maart 1950, nr. 5, blz. 1; citaat in *Vrede*, 25 februari 1950, nr. 4, blz. 3.
29. Zie bijvoorbeeld *Vrede*, 16 juni 1950, nr. 8, blz. 4.
30. *Vrede*, 27 oktober 1950, nr. 24, blz. 3 en 8 december 1950, nr. 30, blz. 4; *Militia Christi*, 8 juli 1950, nr. 13, blz. 6-7 en 6 januari 1951, nr. 1, blz. 7.
31. Over Van Dalen: gesprek met Bakker (zie noot 13), gesprek auteur met Nico Luirink, 24 mei 1984, *De Waarheid*, 25 mei 1951.
32. Respectievelijk *Militia Christi*, 16 februari 1952, nr. 4, blz. 4 en brief van Hannes de Graaf aan auteur, 6 juni 1984.
33. Russische vredesvoorstellen werden gesteund, zie bijvoorbeeld *Vrede*, 6 juli 1951, nr. 27, blz. 1.
34. Zie bijvoorbeeld *Vrede*, 18 januari 1952, nr. 3, blz. 2.

35. Door H. de Liagre Böhl, "De rode beer in de polder: het ontstaan van de Koude Oorlog in Nederland", in: J. Divendal e.a. (red.), *Nederland, links en de koude oorlog - breuken en bruggen* (Amsterdam, 1982), blz. 33.
36. F. Baruch, *Links af / naar rechts. Portret van een politieke partij of de ommezwaai van de CPN in het conflict Moskou-Peking* (Den Haag, 1967), blz. 43-44.
37. *Vrede*, 6 februari 1953, nr. 6, blz. 1 - citaat van Hugo van Dalen in *Vrede*, 20 februari 1953, nr. 8, blz. 1.
38. Redacteur Siem Schoen klaagt erover dat de autoriteiten weigeren de geboden hulp aan te nemen - *Vrede*, 1953, nr. 8, blz. 3.
39. Respectievelijk *Vrede*, 13 maart 1953, nr. 11, blz. 3 over Stalin; en *Vrede*, 10 april 1953, nr. 15, blz. 4 en 7 augustus 1953, nr. 32, blz. 2 over de radio.
40. A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland - de geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag, 1972), blz. 113.
41. *Dat nooit weer - informatiebulletin over de Duitse herbewapening en het herlevend fascisme*, oktober/november 1953, nr. 1, blz. 8.
42. Gesprek met Luijck (zie noot 31).
43. *Vrede*, 14 januari 1955, nr. 2, blz. 1 en 21 januari 1955, nr. 3, blz. 2 over de demonstratie zie *Vrede*, 18 februari 1955, nr. 7, blz. 1.
44. *Vrede*, 18 maart 1955, nr. 11, blz. 2 - zie voor meer verslagen van delegaties *Vrede*, 1955, nrs. 4-13.
45. *Vrede*, 6 mei 1955, nr. 18, blz. 2.
46. Gesprek met Luijck (zie noot 31).
47. Over de nieuwe Vredesraad zie *Vrede*, 7 oktober 1955, nr. 40, blz. 1-3; verdere organisatorische ontwikkelingen in *Vrede*, 28 oktober 1955, nr. 43, blz. 2 en 9 december 1955, nr. 49, blz. 4.
48. *Vrede*, 9 november 1956, nr. 45, blz. 1 - schrijver was Ir. Boel.
49. Gesprek met Luijck (zie noot 31) - *Vrede*, 16 november 1956, nr. 46, blz. 1.
50. *Vrede*, 10 januari 1957, nr. 2, blz. 2; de twee leden waren mevr. Hoekendijk en mevr. Vlaskamp.
51. N. Luijck, "De geschiedenis zal zich niet herhalen", in: *Politiek en Cultuur*, maart 1957, blz. 103.
52. G. Harmsen, "De verdediging van Felix Meritis", in: G. Harmsen, *Nederlands communisme - gebundelde opstellen* (Nijmegen, 1982), blz. 62 - zie ook De Jonge, *Communisme*, blz. 129 en W. Gortzak, *Kluiven op een buitenbeen, kanttekeningen bij enige naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlands communisme* (Amsterdam, 1967), blz. 129-135.
53. Zie hierover J. Divendal, A. Koper e.a. red., *De moeizame destalinisatie van de CPN - documentatie over het conflict tussen de CPN en de Brug-groep, toen en nu* (Amsterdam, 1982) en het nog recentere A. Koper, *Onder de banier van het stalinisme* (Amsterdam, 1984).
54. De Groot, geciteerd in De Jonge, *Communisme*, blz. 137.

55. Gesprek met Luirink (zie noot 31).
56. Brieven van Boas en Van Dobben (zie noot 22).
57. Gesprek met Luirink (zie noot 31); wanneer hij de Vredesraad precies verlaten heeft is niet helemaal duidelijk.
58. *Vrede*, 21 maart 1957, nr. 10, blz. 1 - tijdelijk ging het blad over op een kleiner formaat met grotere oplage, later werd *Vrede* een maandblad.
59. Comité 1962 voor de Vrede, *Instructieboekje* (Amsterdam, 1962), blz. 3-4.
60. Meer informatie over de ontwikkelingen in Groot-Brittannië en in Nederland in: K. Huisman, *Ban de bom - de beweging tegen kernwapens, 1960-1969* (Amsterdam, 1981), respectievelijk blz. 20-30 en blz. 30 e.v.
61. Zoals Ron Leyser het lakoniek formuleert in: R. Leyser, G. Pas, "Socialisme en vredesbeweging", in: *Socialistisch perspectief*, december 1981, nr. 13, blz. 12.
62. *Vrede*, oktober 1961, nr. 7, blz. 1.
63. *Vrede*, november 1961, nr. 8, blz. 1, 4 en december 1961, nr. 9, blz. 3.
64. Gesprek met Luirink (zie noot 31); gesprek auteur met Gerard Maas, 23 mei 1984.
65. Over het congres zie *Vrede*, februari 1962, nr. 2, blz. 1, 2; een toelichting is te vinden in *Vrede*, maart 1962, nr. 3, blz. 2.
66. G. Maas, "Acties voor de vrede in de jaren zestig", in: *Komma*, maart 1982, nr. 4, blz. 101 en blz. 102 voor beide citaten.
67. Zie over deze omwenteling in de politiek van de CPN bijvoorbeeld De Jonge, *Communisme*, blz. 141-147.
68. Respectievelijk notulen vergadering Comité voor de Vrede/Vredesraad, 19 maart 1964 en notulen vergadering Comité voor de Vrede juli 1964, in: *archief Comité voor de Vrede - map 31* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam).
69. Citaat: *Vrij Nederland*, 11 april 1964 - notulen vergadering Comité voor de Vrede, juli 1964, in: *archief-CvdV* (31).
70. Zie voor een briefwisseling tussen Vondeling en Buter over deze zaak *archief-CvdV* (32, 33).
71. Huisman, *Ban de bom*, blz. 55; Maas komt tot 10.000: Maas, "Acties" blz. 103 - volgens Huisman is dat de schatting van de Oostduitse radio: Huisman, *Ban de bom*, blz. 91, noot 31.
72. Brief van Buter aan Cobi Molenaar, 7 april 1965; brief van Buter aan prof. Rasker, 12 april 1965, in: *archief-CvdV* (33) - op die andere datum bleek later een vergelijkbare actie door de Wereld Vredesraad gevoerd te worden...
73. Maas, "Acties", blz. 103.
74. Maas, "Acties", blz. 104.
75. Respectievelijk Huisman, *Ban de bom*, blz. 55 en Maas, "Acties", blz. 105.
76. *Vrede*, september 1968, nr. 9, blz. 1.
77. *Vrede*, september 1968, nr. 9, blz. 1 - Maas, "Acties", blz. 105. De

Raad trad overigens *niet* uit de Wereld Vredesraad en bleef dus formeel lid van die beweging.

78. Gesprek met Maas.

79. Zo zou "een bekende PvdA-er" gezegd hebben: "Och, we hebben de NVR er eigenlijk niet meer bij nodig: ik spreek liever direct met een verantwoordelijke partijbestuurder van de CPN." - brief van mevrouw Minnaert aan auteur, 24 juni 1984 - ook Maas noemt dit punt, gesprek auteur met Maas (zie noot 64).

80. Maas, "Acties", blz. 105.

PARTIJFINANCIEN EN BEDRIJFSLEVEN

De giften vanuit ondernemerskringen aan de Partij van de Vrijheid,
1946 - 1948

R.A. Koole

inleiding: de oprichting van de PvdV

Na de bevrijding lag het liberalisme in Nederland er berooid bij. De vooroorlogse Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), een links-liberale partij, richtte zich volledig op het vernieuwingsstreven, zoals dat gestalte kreeg in de Nederlandse Volks Beweging (NVB), de voorloper van de PvdA. De Liberale Staatspartij (LSP), de meer behoudende loot aan de liberale stam, stond geïsoleerd en in het defensief. De term "liberalisme", anders dan de term "socialisme", was verre van populair in die dagen. "Hoe vaak moeten wij niet hooren, dat het liberalisme dood is?", verzuchtte oud-voorzitter mr. W.C. Wendelaar in het officiële orgaan van de Liberale Staatspartij *Het Liberale Weekblad*.(1)

De misère van de Tweede Wereldoorlog - zo was het algemene gevoelen - kon niet uitsluitend aan de Duitse bezetter geweten worden. Ook de organisatie van het politieke en van het economische leven was hieraan debet. Het moest nu allemaal anders worden. Het verzuilde partijstelsel diende "doorbroken" te worden. En was het niet duidelijk geworden dat het economisch bestel niet zonder ordening en planning kon? Het vrije spel der maatschappelijke krachten had immers gefaald? Het getij was tegen de liberalen.

In deze atmosfeer werden onder andere het mijnbedrijf en de Nederlandsche Bank door het kabinet Schermerhorn-Drees genationaliseerd en werden ideeën geopperd om tot oprichting van een Centraal Planbureau te komen.(2) Op het gebied van de partijpolitiek werd de discussie volledig overheerst door de "doorbraak"-poging. Uiteindelijk zou deze via de NVB culmineren in de oprichting van de Partij van de Arbeid op 9 februari 1946. In de PvdA fuseerden de vooroorlogse SDAP, de CDU, de Christofoorgroep van mensen uit het katholieke verzet en de VDB.(3) De voorman van de Vrijzinnig -democraten, oud-minister van financiën (van 1933-1937) mr. P.J. Oud, was niet erg enthousiast over een dergelijke fusie, maar ging uiteindelijk toch mee naar

de nieuwe partij.

Bij al deze ontwikkelingen stond de LSP aan de zijlijn. Juist in deze periode van politieke tegenwind, moest zij een sterke en inspirerende leiding ontberen. Haar politieke leider, prof. mr. B.M. Telders, was veertien dagen voor de bevrijding aan vlektyphus overleden in het concentratiekamp "Bergen-Belsen". Tijdens zijn afwezigheid hadden partijsecretaris mr. J. Rutgers en het Utrechtse bestuurslid mr. M.H. de Boer geprobeerd de aanhangers bijeen te houden.(4) Na de oorlog bleven zij dit doen (De Boer werd interim-voorzitter), maar het geheel maakte een wat stoffige indruk. Er was een partijsecretariaat en er waren partijafdelingen, maar zij functioneerden matig. Bovendien ging er van de partijtop, die behalve uit Rutgers en De Boer voornamelijk bestond uit niet-jeugdige heren, weinig aantrekkingskracht uit in deze naar verandering hunkerende periode. Dit was evenwel niet volledig te wijten aan de personele gevolgen van de Duitse bezetting. Ook al vóór 1940 had de partij zich in een weinig benijdenswaardige positie bevonden. De traditioneel gebrekkig georganiseerde partij had bij de laatste vooroorlogse verkiezingen in 1937 drie van de zeven zetels verloren. De geduchte concurrentie van de conservatieve ARP onder leiding van de populaire Colijn had tot het onbevredigende resultaat bijgedragen.(5)

De penibele naoorlogse situatie waarin de LSP zich bevond was op den duur voor een aantal liberale jongeren, georganiseerd in de Bond van Jong-Liberalen (BJL), aanleiding om in actie te komen. De BJL was tijdens de oorlog actief gebleven en had het illegale blad *Slaet op den Trommele* uitgegeven.(6) Na de oorlog sprak de BJL zich uit tegen het socialisme van de NVB en de PvdA, maar wilde evenmin in de conservatieve hoek geplaatst worden, naast bijvoorbeeld de ARP. Van het hoofdbestuur van de LSP werd een minder negatieve houding ten opzichte van sociaal-economische constructies en actieve medewerking aan de politieke hergroepering geëist. De jongeren werden tot deze stellingname aangemoedigd door Tweede-Kamerlid mr. H.A. Korthals, zelf voormalig lid van de BJL en gedurende de oorlog medewerker van het blad *Slaet op den Trommele*. Een week na de oprichting van de PvdA in februari 1946 riep een congres van de BJL op tot vernieuwing van de LSP.(7)

Intussen had ook mr. D.U. Stikker, directeur van Heineken's Bierbrouwerij en oprichter van de Stichting van de Arbeid van de activiteiten van de jonge liberalen gehoord. Hun geestdrift trok hem aan.(8) Door de oprichting

Manifest PvdV, zoals uitgegeven door de afdeling Leiden (DNPP, collectie-VVD, no. 15)

MANIFEST

De eerste voorwaarde voor een op Christelijken grondslag berustende samenleving als de onze is de vrijheid. Alleen in vrijheid kan de mensch zijn persoonlijkheid ontwikkelen. Deze vrijheid, gepaard aan verdraagzaamheid en verantwoordelijkheid en gewaarborgd in een rechtsstaat, bewerkt welvaart en geluk en is noodzakelijk voor het bereiken van een menswaardig bestaan voor alle groepen onzer maatschappij.

Dit uitgangspunt eischt een vrije uitoefening van bedrijf en arbeid, een vrije beschikking over de vruchten hiervan en een vrije maatschappelijke organisatie, waarbij de staat, wakende voor het belang der gemeenschap, een corrigerende taak heeft. Onverbrekelijk verbonden aan de vrijheid is de sociale gerechtigheid. In het bedrijfsleven worde deze door samenwerking tusschen werkgevers en werknemers nagestreefd.

Zij, die zich verzetten tegen socialistische systemen, welke onvermijdelijk leiden tot dwang en tot het heerschen van weinigen over velen, en zich niet thuis gevoelen bij naar kerk of confessie gevormde politieke partijen, verlangen naar de vorming van een nieuwe politieke groepeerings, die den strijd voor de vrijheid binnen door het algemeen belang gestelde grenzen zal voeren.

Uit dit inzicht is geboren :

De Partij van de Vrijheid

die de eenheid van het Koninkrijk der Nederlanden en binnen dit Koninkrijk eigen meesterschap der deelen en gewesten vooropstelt.

Zij vraagt steun aan allen, die zich met haar beginsel kunnen vereenigen.

Het Landelijk Comité van Initiatief:

Mr. D. U. SPIKKER
Prof. Mr. R. P. CLEVERINGA
J. M. F. A. VAN DIJK
Mevr. A. FORTANIER—DE WIT
Mej. Dr. JANE DE IONGH
Drs. H. A. KORTHALS
Mr. K. P. VAN DE MANDELE
Mr. C. H. TELDERS
R. ZEGERING HADDERS

Het Plaatselijk Comité van Initiatief te Leiden:

Prof. Dr. C. DE BOER, voorzitter
H. P. TALSMAN, secretaris
Mr. Th. J. TRIP, penningmeester
F. H. N. BLOEMINK
Prof. Mr. R. P. CLEVERINGA
J. TER HAAR
Ir. J. J. G. VAN HOEK
Dr. C. J. VAN HOUWENINGE
GRAFTDIJK

Mevr. A. M. v. d. KLAUW—BRUINS
B. DE KONING
A. DE KOSTER
H. A. SCHOUTEN, arts
Mr. J. SLAGTER
Mr. F. J. J. TRAPMAN
Mr. M. B. VOS
Mevr. M. W. VREEKEN—BRIEDE
Mej. H. C. W. VAN WAGENINGEN
H. J. P. WASSENAAR
Mr. K. WIERSMAN
H. DE WILDE
W. ZWART

feder, die bovengenoemd beginsel steunt, wordt verzocht zich zoo spoedig mogelijk op te geven bij het plaatsel. secretariaat:

BREESTRAAT 19

Aldier worden inlichtingen verstrekt, opgaven genoteerd, en zullen de te verschijnen brochures, affiches, e.d. verkrijgbaar zijn.

Chironummer: 135.591 van de Incassobank, Leiden, ten gunste van de Partij van de Vrijheid, afd. Leiden.

van de Stichting van de Arbeid had Stikker een groot prestige verkregen. Ook Stikker was gekant tegen een grote greep van de overheid op het economisch leven, maar liet het aldus niet bij een afkeurende houding alleen. Voor de jonge liberalen was vooral van belang dat Stikker bij uitstek de combinatie belichaamde van liberale opvattingen en sociale rechtvaardigheid. Met hem werd contact gezocht om hem te polsen voor het voorzitterschap van een nieuwe partij.

Stikker had nooit tot een politieke partij behoord en zou zich - naar eigen zeggen - ook nooit 'partijman' voelen. De partijpolitiek was voor hem onbekend terrein. Na o.a. advies ingewonnen te hebben bij CHU-voorman Tilanus en bij de Leidse hoogleraar Cleveringa(9), die zelf lid was geweest van de programcommissie van de LSP, ging Stikker de uitdaging aan. Haast was echter geboden: voor de eerste naoorlogse Tweede Kamerverkiezingen van mei 1946 moesten op 9 april de kandidatenlijsten worden ingeleverd. Op 5 maart richtten Van Dijk, Korthals en C.H. Telders (een neef van de overleden prof. B.M. Telders) samen met Stikker een memorandum aan de LSP.(10) Ondanks de felle bewoordingen aan het adres van de LSP ging het Hoofdbestuur met 11 tegen 7 stemmen(11) akkoord met de eis in het memorandum om "de verdediging en verwerkelijking van het liberale beginsel uit handen te geven aan een nieuwe politieke formatie".(12) Het prestige van Stikker liet weinig ruimte voor een andere keuze. Terstond werd met behulp van vrijwilligers een voorlopig secretariaat van de nieuwe partij ingericht op het kantoor van Stikker in de Heineken-gebouwen in Amsterdam. Een "Landelijk Comité van Initiatief", bestaande uit de oorspronkelijke initiatiefnemers, aangevuld met Prof. mr. R.P. Cleveringa, mevr. A. Fortanier-de Wit, mej. dr. Jane de Jongh, Mr. K.P. van de Mandele en R. Zegering Hadders, richtte zich op 12 maart 1946 met een manifest tot het volk, waarin de geboorte van de Partij van de Vrijheid (PvdV) werd aangekondigd (de oprichting volgde op een congres in Amsterdam op 23 maart).(13) In dit manifest kwam de term 'liberaal' niet voor, wèl het begrip 'sociale gerechtigheid'. De nieuwe partij mocht beslist niet gezien worden als een simpele voortzetting van de LSP met een andere naam. Behalve voor de LSP-achterban stond de partij open voor mensen met een andere partijpolitieke achtergrond en met name voor politiek daklozen. Het 'negativisme' van de LSP werd vervangen door een meer constructieve houding ten aanzien van de te voeren sociaal-economische politiek in deze periode van wederopbouw.(14)

In opiniepeilingen was de liberale stroming vooruit gegaan. De kiezers-

aanhang werd in januari 1946 geschat op 2%, in februari op 4% en in maart op 5%.(15) Men hoopte dat de nieuwe PvdV deze trend zou versterken. De op 17 mei 1946 behaalde 6,4% voldeed wellicht daarom niet volledig aan de verwachtingen. Voorzitter Stikker - hij stond zelf niet op de kandidatenlijst - gaf als commentaar: "De Partij van de Vrijheid was bedoeld als een concentratie van meer krachten dan uitsluitend die der liberalen. Zoo beschouwd kan niet worden ontkend dat wij meer hadden gehoopt te bereiken. Onze tijd van voorbereiding was echter te kort".(16)

de financiële gevolgen van de verkiezingscampagne in 1946

Inderdaad moest in korte tijd een verkiezingscampagne op poten worden gezet. Pas nadat het congres van de LSP van 30 maart 1946 niet zonder moeite akkoord was gegaan met de beslissing van het Hoofdbestuur om af te zien van aparte verkiezingsdeelname en de kandidatenlijst van de PvdV had geaccepteerd, kon formeel ook gebruik gemaakt worden van de LSP-organisatie in de campagne. Veel stelde deze echter niet voor. Daarom werd het reclamebureau-Van Alfen in Amsterdam ingeschakeld om de campagne toch nog gewicht te geven. Vanzelfsprekend kostte dit geld en zeker gezien de uiteindelijk behaalde resultaten veel geld. Ruim f200.000 werd alleen al in de vooral fel tegen de PvdA gerichte campagne gestoken.(17) De totale uitgaven in het oprichtingsjaar werden begroot op f266.000.(18) Het aantal leden waarop een beroep kon worden gedaan was gering. Exacte cijfers zijn voor deze eerste periode niet te achterhalen. Maar toen in 1948 de PvdV zou overgaan in de VVD bedroeg het ledental circa 15.000.(19) Bovendien ging een groot deel van de contributiegelden op aan herstel of opbouw van lokale en regionale partijverbanden. Voor de landelijke partijorganisatie was deze bron van inkomsten van geringe betekenis. En voor een nationale fondsenwerving ten behoeve van de verkiezingskas was geen tijd meer. Daarom leende Stikker op eigen naam geld ten behoeve van de partij. In zijn *Mémoires* schreef hij, twintig jaar later: "Ik ging rustig verder in de overtuiging, dat ik de financiën later wel zou kunnen regelen. Beroeps-politici zullen medelijdend zuchten en bankiers huiveren over deze lichtvaardigheid".(20) Na afloop van de verkiezingen bedroegen zijn schulden als geldschietster aan de partij f190.000: "In de maanden daarna wist ik genoeg geld in te zamelen om die schuld af te betalen, maar zelfs na de bevredigende (sic!-R.K.) verkiezingsuitslag kwam dat geld niet gemakkelijk

Tegenpropaganda door de PvdA tijdens de verkiezingscampagne van 1946
(DNPP, affichecollectie)

WIE

staat er achter de Partij van de Vrijheid?

Het Liberalistisch-kapitalistisch systeem brengt:

**VERNIETIGING VAN DE MIDDENSTAND
CRISIS - WERKLOOSHEID - HONGER**

Het Democratisch Socialisme brengt redding!

De Partij van de Arbeid vecht voor het gehele volk

**De Partij van de Arbeid
AAN DE MACHT!**

KIEST KOOS VORRINK-LIJST

1

bij elkaar", schreef Stikker even verder in zijn *Mémoires*. (21)

Bij ontstentenis van andere geldbronnen ging Stikker naar de zakenwereld. In de maand van de verkiezingen richtte de PvdV een algemeen schrijven aan ondernemers(22), waarin om een bijdrage aan de partij werd gevraagd. Zonder voor volledige staatsonthouding te pleiten werd het regerings-beleid fel aangevallen. De ondernemers werd voorgehouden dat een geldelijke bijdrage aan de PvdV uiteindelijk in hun eigen voordeel zou werken. Het moest als een investering worden gezien, die - zo werd geopperd - vanuit de post "Reclame" op de zakelijke begrotingen van de ondernemingen betaald zou kunnen worden. Opmerkelijk is de als een pleidooi voor een bijdrage aan de PvdV bedoelde opmerking: "Vergeet U vooral niet het groote belang, dat de Nederlandsche Industrie heeft bij het behoud van Indië...". De indruk die Stikker in zijn *Mémoires*(23) wekte dat hij al medio 1946 voor spoedige overdracht van de souvereiniteit aan Indonesië was, komt door dit schrijven van de partij aan de ondernemers in een speciaal licht te staan. Ook de "Voorlopige Interne Leidraad" van de partij stelde heel duidelijk: "Het Koninkrijk blijve een eenheid".(24) En nog eind 1946 werd Stikker lid van het Comité-Rijkseenheid.(25)

Hoe dit ook zij, de oproep leidde tot een eerste stroom van schenkingen vanuit het bedrijfsleven aan de PvdV (zie bijlage). Sommige ondernemingen schonken f5000,--, andere f1000,--. Vooral de textielindustrie in Twente was een rijke bron en zou dit dankzij de onvermoeibare fondsenwerver Blijdenstein uit Enschede voorlopig ook blijven. In juni 1946 was uit deze regio al f35.000 overgemaakt, hetgeen penningmeester Pierson er toe bracht te informeren bij Blijdenstein naar mogelijke additionele giften.(26)

Een andere belangrijke bron van inkomsten die hier vermeld moet worden, was de Vereeniging voor Economische Politiek (VEP), gevestigd in Amsterdam. Deze vereniging, waarover weinig bekend is, had al contacten met de LSP(27) en schonk de PvdV in deze periode f50.000.(28) Zoals we zullen zien zou de VEP in 1948 naast haar jaarlijkse bijdrage van f10.000 nog eens f50.000 extra over maken en zou in de periode 1946-48 een belangrijke rol vervullen als "postbus" voor schenkingen vanuit het bedrijfsleven bedoeld voor de PvdV.

Desalniettemin was de financiële toestand van de partij in het najaar van 1946 weinig rooskleurig. Ondanks de schenkingen had de PvdV nog ongeveer f175.000 nodig om het jaar zonder schulden af te kunnen sluiten. Sommige

Rondschrijven PvdV aan ondernemers (DNPP, VVD-collectie, no. 15)

PARTIJ VAN DE VRIJHEID

CENTRALE PROPAGANDA COMMISSIE

Betreft: *Actie tot inzameling van ondernemers-bijdragen,
voor de Partij van de Vrijheid.*

AMSTERDAM. Mei 1946

MIJNE HEEREN.

U zult ongetwijfeld reeds bekend zijn met de doelstellingen van de Partij van de Vrijheid en daaruit hebben kunnen constateeren, dat deze Partij zich met hand en tand verzet tegen:

- A. elke aantasting van het persoonlijk bezit;
- B. de fnuiking van het initiatief der ondernemers;
- C. de socialisatie van particuliere bedrijven;
- D. de plannen tot invoering van een wet op de bedrijfschappen;
- E. de ondraaglijke overheidsbemoeiing en tegen de uitbreiding van het ambtenaarsgedoe, dat hiervan het gevolg is.

De Partij van de Vrijheid is zeker niet van oordeel, dat 's lands bestuur niet in algemeenen zin leiding moet geven aan het herstel van onze welvaart, maar wat wij tot op heden hebben gezien van dit leiding geven, is zóó bedroevend en zóó beschamend voor den goeden geest, dat het de hoogste tijd wordt, dat er nu eens orde op zaken wordt gesteld, dat er een eind komt aan het geknoei en aan de geldverspilling en dat wij ons weer in vrijheid voor 100 % kunnen geven aan onze verantwoordelijke taak, onze ondernemingen weder tot bloei te brengen. Vergeet U ook vooral niet het groote belang, dat de Nederlandsche Industrie heeft bij het behoud van Indië, niet alleen als afzetgebied, doch ook als leverancier van grondstoffen, en voor onze scheepvaart, wereldhandel, enz.

Dit is niet alleen in het belang van aandeelhouders, maar zeer zeker ook in het belang van *allen*, die aan de onderneming verbonden zijn en dus, mogen wij wel zeggen, in het welbegrepen belang van het geheele Nederlandsche volk.

Bij het beheer van Uw onderneming zult U ongetwijfeld de ervaring hebben opgedaan, dat de kosten vóór de baten uitgaan. Zóó is het ook met onze actie om verbetering te bereiken.

Daarom meenen wij een beroep te mogen doen op Uw zakelijk inzicht en U te vragen onze actie in steunen door een geldelijke bijdrage.

Evenals U jaarlijks een zeker bedrag uitgeeft aan reclame voor Uw zaak, omdat U daarvan voordeel verwacht, zoo gelieve U een gift aan de Partij van de Vrijheid te beschouwen als onkosten, die voor de baten uitgaan en wij vertrouwen daarom op een ruime bijdrage van U te mogen rekenen.

Bekijkt U daarom eens het totaalcijfer van den post „Reclame” op Uw zakelijke begroting voor de eerstvolgende 12 maanden.

Bent U het niet met ons eens, dat b.v. 3 à 5 % daarvan, uitgetrokken voor bovengesteld doel, minstens even goed tot voordeel van Uw onderneming zal strekken als anders?

Welnu, grijpt dan deze prachtige gelegenheid aan en laat het bedrag onverwijld overschrijven op onze rekening bij de Ned. Handel-Mij. te Amsterdam, onder vermelding: ten gunste van de Partij van de Vrijheid (landelijke actie), of op de rekening van de firma Pierson & Co. Bankiers, Heerengracht 208, Amsterdam.

Bij voorbaat onzen dank.

Hoogachtend,

PARTIJ VAN DE VRIJHEID
Centrale Propaganda-Commissie
Ing. A. THOMASSEN,
Secretaris.

aangeschreven bedrijven hadden principieel geweigerd gelden over te maken voor partijpolitieke doeleinden, andere berichtten dat zij door geleden oorlogsschade (nog) niet in staat waren aan het verzoek te voldoen. Maar de meeste lieten niets van zich horen. Daarom vatten voorzitter Stikker en penningmeester Pierson het plan op de bedrijven persoonlijker te benaderen. Gepoogd zou worden om te komen tot een vaste kern van een driehonderdtal partijgenoten en geestverwanten, die zich zouden willen verbinden voor ten minste vier jaar een bedrag van honderd gulden als jaarlijkse extra-bijdrage in de kas van de partij te storten.(29) Daarnaast zou Stikker rechtstreeks bedrijven benaderen. De "f100,- actie" liep het eerste half jaar redelijk(30), maar zou in een jaar tijds uiteindelijk niet veel meer dan een derde van de beoogde f30.000 opbrengen.(31)

Stikker's persoonlijke bemoeienissen leverden heel wat meer op, al moest er bij voortduring om gebedeld worden. In december 1946 zette Stikker in brieven aan verschillende ondernemers uiteen waarom de financiële situatie zo slecht was. Gedane toezeggingen waren niet uitgekomen, omdat plaatselijke instanties deze gelden goeddeels zelf hadden aangewend voor lokale propaganda. En nogal wat afdelingen hadden zonder behoorlijk overleg met het Dagelijks Bestuur te hoge uitgaven gedaan.(32) Zelf gaf Stikker namens zijn eigen bedrijf f10.000(33) en spoedig volgden andere bedrijven (zie bijlage). Het land werd per industriegebied bewerkt, waarbij vooral op Amsterdam, Rotterdam, de Zaanstreek en Twente werd gerekend. Met name de hulp van fondsenwervers als Mr. K.P. van de Mandele in Rotterdam en A.J. Blijdenstein in Twente, beiden bedrijfsdirecteuren, verlichtten de taak van Stikker. Persoonlijke relaties binnen de zakenwereld speelden bij deze inzamelingsacties een belangrijke rol. Informele circuits werden benut. Stikker bijvoorbeeld verkreeg van tien medeleden van de niet nader aangeduide zakenclub "De Schoorsteen" de toezegging dat hun bedrijven elk f5000,- zouden overmaken naar de PvdV(34), waarop medelid Ing. M.H. Damme (Werkspoor) aan Stikker de suggestie deed ook eens te praten met "leden van de Cigaret" en mensen van de "Pijp".(35) In Rotterdam zouden de "Rotterdamsche vrienden van de Vrijheid" gegarandeerd hebben gedurende vijf jaar f30.000 per jaar aan het hoofdbestuur van de PvdV te schenken, in het eerste jaar - gezien de schulden van de partij - zelfs f50.000.(36) Dit wil niet zeggen dat alle toegezegde bedragen ook daadwerkelijk werden geschonken, maar vanaf het voorjaar 1947 verbeterde de financiële positie van de partij door

de giften aanzienlijk. In een overzicht van de inkomsten per augustus 1947 werden de steunbijdragen van de bedrijven op f132.500 berekend, tegenover ruim f16.000 aan contributie inkomsten.(37)

Verreweg de meeste bijdragen werden via de omweg van de al eerder genoemde Vereeniging voor Economische Politiek (VEP) aan de partij overgemaakt. Regelmatig stuurden penningmeester jhr. mr. W.J. de Jonge van de VEP of diens administrateur W. Vink overzichtstaatjes van ontvangen en weer doorgezonden bijdragen vanuit het bedrijfsleven. Behalve de eigen bijdrage van de VEP van f10.000 was zo in oktober 1947 bijna een ton via deze vereniging aan de PvdV doorgeboekt.(38) Stikker hield de transacties nauwlettend in de gaten. Toen hij bijvoorbeeld van de VEP nog geen opgave had ontvangen van een bedrag van f10.000 dat zou zijn toegezegd door het "Sphinx"-bedrijf in Maastricht, vroeg hij in een nogal wantrouwig briefje opheldering aan de voorzitter van de VEP, H. Smidt van Gelder.(39) Deze antwoordde dat het bedrag niet was binnengekomen en zag geen aanleiding tot controle van de VEP.(40)

In deze hele periode hield Stikker zich - hoewel geen 'partijman' - actief bezig met de fondsenwerving. Het is de vraag of zonder Stikker's gezag en prestige in de zakenwereld de enorme schulden van de PvdV gesaneerd hadden kunnen worden. Maar wellicht waren ze door een ander, die meer partij-politicus was dan Stikker, ook niet gecreëerd.

de fusie tot de VVD en de verkiezingen van 1948

In het najaar van 1947 stond de PvdV er aldus financieel beduidend beter voor dan een jaar eerder, zij het dat er nog steeds een tekort was. Maar de verkiezingen voor de Tweede Kamer wierpen hun schaduwen reeds vooruit. De gang naar de stembus was noodzakelijk door de grondwetswijziging van 1948. Tegelijkertijd kwam er beroering in de liberale stroming doordat Oud, die zich eigenlijk nooit thuis had gevoeld in de PvdA, in een artikel in het Algemeen Handelsblad op 30 augustus zijn kritiek op deze partij niet onder stoelen of banken stak. Oud, die geïsoleerd stond in de PvdA en voor een zetel in de Eerste Kamer was gepasseerd, voelde zich de mond gesnoerd in deze voor hem te socialistisch georiënteerde partij. Hij vroeg zich af of "de tijd niet langzamerhand rijp wordt voor het oprichten van een vooruitstrevende partij, waarin groepen van de PvdA, van de Partij van de Vrij-

heid en daklozen zich kunnen thuisvoelen".(41) Stikker moest hierop reageren en nodigde Oud uit tot overleg. Dit niet alleen omdat Oud's politieke ideeën dicht bij die van de PvdV stonden, maar ook omdat de PvdV al anderhalf jaar na haar oprichting in eenzelfde toestand van lethargie was geraakt als de vroegere LSP eind 1945. De Tweede-Kamerfractie onder leiding van dr. S.E.B. Bierema was eigenlijk stuurloos en het secretariaat van de partij, dat behalve gedurende de eerste weken na de oprichting in feite een voortzetting was van het oude LSP-secretariaat, functioneerde primitief.(42) Men kon dringend vers bloed gebruiken.

Oud had genoeg tactisch inzicht om er voor te zorgen dat hij een machtsbasis had in de onderhandelingen met de PvdV. Nadat hij op 2 oktober 1947 de PvdA definitief had verlaten, belegde hij op 4 oktober een vergadering met geestverwanten, waaruit het Comité-Oud "tot voorbereiding van de oprichting van een Democratische Volkspartij" werd geboren. Intussen voerde hij regelmatig overleg met zijn stadgenoot K.P. van de Mandele, die sinds kort vice-voorzitter van de PvdV was. Van de Mandele, genoemd als fondsenwerver voor de PvdV in de Rotterdamse regio, fungeerde als een *trait d'union* tussen Oud en Stikker.(43) Vertrouwelijke gesprekken en formele onderhandelingen, waarin ook drs. H.A. Korthals en de Bond van Jong-Liberalen - die na de oprichting van de PvdV was blijven voortbestaan - weer betrokken werden, zouden uiteindelijk leiden tot de oprichting van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) op 24 januari 1948 in Amsterdam. Oud zou de Tweede-Kamerfractie gaan leiden, terwijl Stikker voorzitter werd. Inhoudelijk en zeker organisatorisch was de VVD een voortzetting van de PvdV. Mr. J. Rutgers, politiek secretaris van respectievelijk de LSP en de PvdV, werd ook secretaris van de VVD.(44) In de naam, waarover uitvoerig gediscussieerd was, kwam nog steeds de term "liberaal" niet voor. De altijd al kritisch ten opzichte van Stikker staande conservatieve Amsterdamse afdeling reageerde ook nu argwanend op de injectie met 'vrijzinnigen'. Deze door de befaamde administrator S. Citroen goed georganiseerde afdeling moest de nieuwe ontwikkelingen wel accepteren, maar zou zich zo onafhankelijk mogelijk blijven opstellen. Intussen waren de voorbereidingen voor de campagne al gestart. Stikker was zich er van bewust dat een situatie als in eind 1946 voorkomen moest worden: de campagne moest goedkoper en de fondsenwerving terstond worden aangevat. Begin november stelde campagne-secretaris Mr. A.A. Land ten

behoefte van Stikker een memorandum op over de wijze waarop het geld ingezameld moest worden. Hij ging uit van een benodigd bedrag van f200.000, bestaande uit f150.000 voor het verkiezingsfonds en f50.000 om tekorten van de partij tot eind 1948 aan te zuiveren. Grof schetste hij een verdeling: Twente 60.000, Amsterdam 30.000, Zaanstreek 30.000, Utrecht 15.000, Rotterdam 30.000 en "verspreid" 35.000. Tezamen f200.000. "Waarnaast nog te denken aan Philips, Bataafsche en Unilever", schreef hij er bij.(45) Tegelijkertijd stelde hij een verdeling van de werkzaamheden voor: Van Heek en Blijdenstein voor Twente, Pierson voor Amsterdam, Fentener van Vlissingen voor Utrecht, Van de Mandele en Römer voor Rotterdam, Stikker voor "verspreid", de Zaanstreek liet hij nog open.(46) Toen de fusie met het Comité-Oud in de VVD in zicht kwam begrootte Land nog eens f50.000 extra om dit samengaan publicitair te begeleiden.(47)

Eind december klom Stikker in de pen en vroeg de gesuggereerde contactpersonen te proberen de gewenste gelden in de verschillende regio's bijeen te brengen. Zekerheidshalve had hij de door Land genoemde bedragen telkens met 15 à 30 mille verhoogd en schreef hij dat voor de campagne in totaal f300.000 nodig was.(48) De regionale fondsenwerfers zegden dit toe, maar dit bleek soms moeilijker dan verwacht. In februari 1948, toen de PvdV inmiddels was overgegaan in de VD, moest Stikker herinneringsbrieven sturen. Van de Mandele antwoordde dat de in Rotterdam "uitgezette pionnen ... de een na de ander op mij terugvallen".(49) Veertien dagen later kon hij evenwel berichten "een dikke kabeljauw" gevangen te hebben, maar dat hij als visser veel geduld moest hebben om te slagen.(50) Toch kwam er uiteindelijk een aanzienlijke som geld binnen. Vooral "Twente" liet zich met meer dan f75.000 weer niet onbetuigd. De problemen in de andere inzamelingsgebieden werden deels goed gemaakt door een gift van f25.000 door een onbekende. In totaal was in maart 1948 f145.000 ontvangen.(51)

Net zoals bij de vorige ronde werden de meeste bijdragen via de Vereeniging voor Economische Politiek (VEP) aan de partij, nu de VVD, overgemaakt.(52) Niet iedereen was van deze mogelijkheid op de hoogte, getuige de volgende brief aan Stikker van een ondernemer uit het Utrechtse die het verzoek om een geldelijke bijdrage met zijn vader en een andere ondernemer had besproken, maar op bezwaren stuitte. De inhoud van de brief moge op pregnante

wijze aangeven waarom verschillende ondernemers de constructie van omwegfinanciering prefereerden boven rechtstreekse bijdragen aan de partij:

"Ik besprak het punt (de geldelijke bijdrage - R.K.) met de heer ... en mijn Vader al eenige tijd geleden en stuitte op de jou wel bekende bezwaren n.l. dat wij geen aandeelhoudersgeld aan een politiek doel moeten geven waar wellicht een groot deel onzer aandeelhouders het niet mee eens is. Ik geloof dat ik (hen) nu zoover heb dat zij er wel wat voor voelen als het tenminste niet te openlijk en ostentatief uit de boeken blijkt. Voel je wat voor de volgende suggestie. Jij of een ander richt een vereeniging op die bijvoorbeeld heet: 'Vereeniging tot bevordering van de sociale voorlichting van de Nederlandsche arbeider'. Wij zouden dan donateur kunnen worden en de bedragen onder sociale lasten kunnen boeken. De vereeniging zou natuurlijk haar inkomsten gewoon door moeten geven omdat jullie die soc. voorlichting zoo prima verzorgt. Misschien valt het velen met dit kleine omwegje gemakkelijker te betalen." (53)

Stikker wees de schrijver in een reactie op het bestaan van de VEP, die een dergelijke constructie overbodig maakte. (54) Overigens waren rechtstreekse schenkingen van ondernemingen aan politieke partijen juridisch volstrekt toelaatbaar, en zouden dat ook anno 1985 nog zijn in de Nederlandse situatie. De omwegfinanciering was, zoals ook uit de geciteerde brief blijkt, om andere redenen wenselijk.

De ontvangen gelden, in juni in totaal ruim f340.000 (55), stelden de nieuwe partij in staat haar campagne zonder veel financiële knelbanden te voeren. Het door Stikker in zijn bedelbrieven genoemde bedrag van f300.000 voor de campagne (56) bleek niet geheel onrealistisch te zijn geweest. Vergeleken met de PvdA, die in 1948 ruim f315.000 aan de verkiezingen uitgaf, was het bedrag van de VVD erg hoog, zeker gezien het feit dat de beter georganiseerde PvdA op circa 113.000 leden een beroep kon doen tegenover de VVD op slechts circa 15.000 leden. (57)

De PvdA zou twee zetels verliezen en op 27 uitkomen. De VVD maakte een goede start met 8 zetels, een winst van 2 zetels ten opzichte van de resultaten van de PvdV in 1946.

De campagne werd gedomineerd door de 'Indische kwestie' die ook binnen de VVD gevoelig lag. Stikker was intussen geëvolueerd tot een minder behoudende visie, maar vooral de Amsterdamse afdeling hield vast aan de Nederlandse souvereiniteit en steunde daarom de conservatieve Indië-specialist in de Tweede Kamer, mr. G. Vonk. Op eigen initiatief verspreidde zij affiches in de hoofdstad met de spreuken "Het roer moet om!" en "Hebt

U er ook genoeg van?" Stikker was woedend. Het feit dat tijdens zijn reis door Indonesië de partij zich tegen zijn zin had vastgebeten in de zgn. "reële Unie" van de Europese en Aziatische delen van het Koninkrijk deed zijn animo om zich met de politiek te bemoeien verder dalen. Direct na de verkiezingen van 7 juli werd dit gevoelen nog eens versterkt. Onaangename discussies over wie de partij bij de Regentes moest vertegenwoordigen tijdens de kabinetsformatie - de oude fractievoorzitter Bierema of de nieuwe, maar nog niet beëdigde Oud - en het vooruitzicht met Bierema in de Eerste Kamer te moeten samenwerken, brachten hem er bijna toe zich uit de politiek terug te trekken.(58) Zover kwam het niet. Stikker werd op 7 augustus benoemd tot minister van Buitenlandse Zaken. Hij legde alle zakelijke en maatschappelijke functies neer. Dit betekende voor de partij dat Oud, naast burgemeester van Rotterdam en fractievoorzitter in de Tweede Kamer, nu ook de voorzittersfunctie in de partij ging vervullen. Beide heren zouden in 1951 door de kwestie-Nieuw Guinea fel tegenover elkaar komen te staan.

Stikker's nalatenschap

Toen Stikker het voorzitterschap van de partij neerlegde, liet hij geen gesmeerd lopende partijorganisatie achter. Dit had zijn belangstelling ook niet, want anders had hij bijvoorbeeld het intern verdeelde en slecht functionerende secretariaat kunnen proberen te reorganiseren. Klachten hierover ontving hij bij regelmaat, maar hij greep niet daadwerkelijk in. In zijn *Mémoires* schreef hij daarover: "Amateurisme is de vloek van de Nederlandse liberalen".(59)

Wel had hij door zijn bemoeienissen de partij voor een financieel débâcle behoed. Penningmeester Pierson kon in het voorjaar van 1948 schrijven: "De centrale partijkas heeft momenteel geen enkele schuld en, onvoorziene omstandigheden daargelaten, mag redelijkerwijs verwacht worden, dat tot eind 1948 de financiën van onze partij geen onoverkomenlijke bezwaren zullen veroorzaken".(60) De basis voor deze gezonde financiële situatie was duidelijk niet gelegd door de contributieinkomsten. Deze bedroegen in 1947 in totaal nog geen f20.000.(61) De sanering van de schulden en de dekking van de courante uitgaven vond vrijwel geheel vanuit het bedrijfsleven plaats. Stikker's prestige en persoonlijke relaties maakten zijn inzamelingsacties onder ondernemers uiteindelijk tot

een succes. Het liberalisme had zich dankzij hem op partijpolitiek terrein staande weten te houden in de liberaal-vijandige atmosfeer van de naoorlogse jaren. Tot een "tweede jeugd" zou het echter pas in de jaren zeventig komen. De jonge VVD stond in 1948 voor de taak met een zwakke organisatie de financiën gezond te houden ook zonder Stikker's persoonlijke wervingsacties bij het bedrijfsleven.

noten

1. *Het Liberale Weekblad*, 1e jrg. no. 19 (27 oktober 1945), blz. 4.
2. F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees 24 juni 1945 - 3 juli 1946*, (Assen/Amsterdam), blz. 325-510.
3. zie o.a. J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB) - (Deventer, 1978)*.
4. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, maart '41 - juli '42. ('s-Gravenhage, 1974), blz. 140.
5. *Het Liberale Weekblad* van 4 juni 1937 sprak in een commentaar van 'Colijnitis'.
6. zie voor een overzicht van de activiteiten van de BJJ in bezettings-tijd: *Het Liberale Weekblad*, no. 3, (juli 1945), blz. 2-3. Na de oorlog heette het blad "Vrij! Slaet op den Trommele".
7. Over deze 'coup van de jongeren' o.a.: M. Schute, *De liberale her-oriëntatie na de Tweede Wereldoorlog (1945-1948): Oud een brug-functie vervuld?* (Doktoraalscriptie KUN, 1984), hfst. III. Ook: D.U. Stikker, *Mémoires* (Rotterdam/Den Haag, 1966), blz. 82-83.
8. D.U. Stikker, *Mémoires*, blz. 82.
9. D.U. Stikker, *Mémoires*, blz. 83.
10. J.M.F.A. van Dijk was een oud vrijzinnig-democraat; H.A. Korthals en C.H. Telders kwamen uit de kring van de BJJ.
11. M. Schute, *op.cit.*, blz. 49.
12. D.U. Stikker, *Mémoires*, blz. 83.
13. H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden: een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud* (Alphen aan den Rijn, 1969), noemt als formele op-richtingsdatum 27 september 1947 toen het eerste - niet-vooroorlogse - Hoofdbestuur werd gekozen (blz. 107).
14. Later, ten tijde van het conflict tussen Stikker en Oud over de kwestie Nieuw-Guinea in 1951, memoreerde Stikker in een brief aan Oud d.d. 7 januari 1951 het negativisme van de LSP, dat hij op dat moment opnieuw ontwaarde bij de VVD. (DNPP, collectie VVD, no. 18).
15. *Politieke voorkeuren in gevoelens van het Nederlandsche volk, gemeten door het N.I.P.O.* (DNPP, collectie VVD, no. 14).

16. geciteerd in hoofdartikel in *Het Liberale Weekblad*, 1e jrg. no. 47, 23 mei 1946. In zijn *Mémoires* (blz. 86) noemt Stikker de verkiezingsuitslag overigens "bevredigend".
17. brief Adviesbureau voor Reclame Van Alfen aan het secretariaat van de PvdV d.d. 24/10/47 (ARA, collectie-Stikker, no. 70). Gedefleerd voor de stijging in de kosten van levensonderhoud zou een dergelijke campagne in 1981 ruim 1.1 miljoen gulden hebben bedragen, ongeveer hetzelfde als de VVD in dat jaar uitgaf aan verkiezingskosten. Maar de VVD zou ruim 17% van de stemmen behalen in 1981, tegen 6,4% van de PvdV in 1946.
18. brief van voorlichtingssecretaris mr. G.C. van Dijk aan penningmeester J.L. Pierson d.d. 16/5/46 (ARA, collectie-Stikker, no. 70).
19. berekend op basis van de gegevens in het "Overzicht van de binnengekomen Processen-verbaal n.a.v. de candidaatstelling leden Tweede Kamer". (DNPP, VVD-collectie, no. 14).
20. D.U. Stikker, *Mémoires*, blz. 83-84.
21. *Ibidem*, blz. 86.
22. Rondschrijven centrale propaganda commissie PvdV, mei 1946. (DNPP, VVD-collectie, no. 15).
23. D.U. Stikker, *Mémoires*, blz. 90.
24. *Voorlopige Interne leidraad van de Partij van de Vrijheid*. (DNPP, VVD-collectie, no. 15).
25. Hierop attent gemaakt door M. Schute, *op.cit.*, p. 79, die verwijst naar Emile Hensen, *Gerretson en Indië*, (Groningen, 1983), blz. 129-130.
26. brief aan Blijdenstein (Enschede) d.d. 12 juni 1946 (ARA, VVD-collectie, no. 42).
27. brief van Stikker aan H. Smidt van Gelder van het bedrijf Van Gelder en Zonen te Amsterdam, voorzitter van de VEP, d.d. 19/12/47. Hieruit blijkt dat de VEP in het verleden de salariering van de secretaris van de LSP voor haar rekening nam. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
28. brief Stikker aan H. Smidt van Gelder (VEP) d.d. 10/2/48. (ARA, Collectie Stikker, no. 70). Ook: ongedateerde notitie over schenkingen van bedrijven (vermoedelijk februari 1947), waaruit tevens blijkt dat een zekere "P" de partij f25.000 schonk. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
29. brief Stikker aan o.a. directie Van Heek te Enschede d.d. 25/2/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
30. de meeste bijdragen werden per giro overgemaakt. (DNPP, VVD-collectie, no. 17).
31. verslag penningmeester over 1947 - circa mei 1948. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
32. brieven van Stikker d.d. 9/12/46. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
33. verdeeld over f5000,- namens "Amstel" en f5000,- namens "Heineken".
34. brief Stikker aan M.H. Damme (Werkspoor) d.d. 17/3/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).

35. brief van Ing. M.H. Damme aan Stikker d.d. 19/3/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
36. brief Stikker aan Mr. K.P. van de Mandele, Rotterdam, d.d. 18/3/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
37. brief van secretaris A.A. Land aan Stikker d.d. 7/8/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
38. brief Vink aan Stikker d.d. 13/10/47 met overzicht: "opgave van de door de Vereeniging voor Economische Politiek ontvangen bedragen, welke naar de rekening van de Partij van de Vrijheid bij de heeren Pierson & Co. zijn overgemaakt". (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
39. brief Stikker aan H. Smidt van Gelder (Van Gelder & Zonen, N.V., Amsterdam) d.d. 10/10/47. (DNPP, VVD-collectie, no. 16). Zie ook brief Stikker aan Ir. J.F. Fock, directeur Dominicale Mijn Mij., Kerkrade d.d. 14/10/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
40. brief H. Smidt van Gelder aan Stikker d.d. 17/10/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
41. D.U. Stikker, *Mémoires*, blz. 94.
42. H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden*, blz. 108-109.
43. *Ibidem*, blz. 107. D.U. Stikker, *Mémoires*, blz. 95.
44. In een door Rutgers zelf opgesteld overzicht van de bezetting van het secretariaat van de PvdV d.d. 30/12/47 noemde hij zichzelf belast met politieke en wetenschappelijke werkzaamheden, terwijl mr. A.A. Land meer organisatorische taken had. (DNPP, VVD-collectie, no. 16). Rutgers was overigens niet enthousiast geweest voor samenwerking met Oud c.s. (DNPP, VVD-collectie, no. 16).
45. Stikker had hierin weinig fiducia. Volgens hem zou men hem in verschillende kringen te vooruitstrevend vinden. Bij de heren Otten of Philips zou de bereidheid om geld te geven daarom gering zijn. Brief Stikker aan Schuitema d.d. 9/11/47. (DNPP, VVD-collectie, no. 16).
46. Memorandum door A.A. Land d.d. 4/11/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70). Later zou Stikker voor de Zaanstreek Th.H. Verspijck vragen. Brief Stikker aan Verspijck d.d. 22/12/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
47. rondschrijven van A.A. Land aan leden D.B. d.d. 10/12/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
48. brieven van Stikker d.d. 22/12/47. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
49. brief Van de Mandele aan Stikker d.d. 16/2/48. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
50. brief Land aan Stikker d.d. 2/3/48. (DNPP, VVD-collectie, no. 16).
51. brief Land aan Stikker d.d. 9/3/48. (DNPP, VVD-collectie, no. 16).
52. zie een eerste overzicht in brief van Jhr. mr. K.J. de Jonge aan Stikker d.d. 24/3/48. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
53. brief aan Stikker d.d. 7/2/48. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
54. brief Stikker d.d. 9/2/48. (ARA, Collectie Stikker, no. 70).

55. *Toestand financiën per 15 juni 1948.* (ARA, Collectie Stikker, no. 70).
56. zie noot 48.
57. voor de PvdA gegevens: *Jaarverslagen 1947-1948, PvdA.* (Amsterdam, 1949), blz. 9 en 86. Voor het ledental van de VVD zie noot 19.
58. brief Stikker aan secretaris Rutgers d.d. 12/7/48. (DNPP, VVD-collectie, no. 16).
59. D.U. Stikker, *Mémoires*, blz. 86.
60. ongedateerd verslag Penningmeester over 1947. (ARA, Collectie Stikker, no. 70). In dit verslag constateerde de penningmeester laconiek een negatief saldo van ruim 120.000 "in welk bedrag op andere wijze moest worden voorzien". De partijleden werd geen inzicht in de herkomst van de gelden gegund.
61. *Ibidem.*

bijlage: in archieven getraceerde schenkingen door bedrijven aan de
Partij van de Vrijheid

<i>bedrijf</i>	<i>bedrag</i>	<i>datum</i>	<i>bron</i>
Amstelbrouwerij N.V. Amsterdam	f 5000	12/46	1
	f 6000	3/48	1
Amsterdamse Chininefabriek	f 500	3/47	1
N.V. Magazijn De Bijenkorf	f 5000	3/47	1
Stijfselfabriek "De Bijenkorf" v/h M. Honig Koog aan de Zaan	f 5000	3/48	1
A.J. Blijdenstein & Co Enschede	f 100	4/47	2
	f 500	6/47	1
N.V. Ver. Blikfabrieken Krommenie	f 500	3/48	1
Boekelosche Stoombleekerij	f 100	3/47	2
Brocades & Stheeman	f 500	3/47	1
R. Buisman's Gebrande Suikerpoeder- fabriek Zwartsuis	f 1000	5/46	3
	f 100	9/47	2
N.V. H ten Cate Almelo	f 2000	6/47	1
Droste's Cacao- en Chocoladefabrieken N.V. Haarlem	f 1000	5/46	3
Fa. F.J.J. Driesens, Haren	f 100	9/47	2
N.V. Oliefabrieken T. Duyvis Jzn, Koog aan de Zaan	f 1000	3/48	1
Van Gelder	f 5000	2/47	1
H.P. Gelderman & Zn Oldenzaal	f 500	3/47	2
„	f 2000	6/47	1
C. van der Giessen & Zonen's Scheeps- werven, Krinpen a/d IJssel	f 1000	5/46	3
Gispén's Fabriek voor Metaalbewerking	f 500	4/47	1
Grok en Laan, Wormerveer	f 1000	3/48	1
Heineken's Bierbrouwerij Amsterdam/Rotterdam	f 5000	11/46	1
„	f 5000	2/48	1
Gebr. Van Heek, Enschede	f 100	2/47	2
„	f 2000	6/47	1
Van Heek & co, Enschede	f 400	3/47	2
„	f 2000	6/47	1
N.V. HEEMAF, Hengelo	f 1000	6/47	1
Van der Heem N.V., Den Haag	f 1000	5/46	3
Ter Horst & Co N.V., Rijssen	f 400	3/47	2
„	f 2000	4/47	1
Van Houten, Weesp	f 5000	2/47	1
N.V. Gebr. Jannink, Enschede	f 100	3/47	2
De Erve H. de Jonge N.V., Wormerveer	f 1000	3/48	1

<i>bedrijf</i>	<i>bedrag</i>	<i>datum</i>	<i>bron</i>
N.V. Jordaan & Zonen, Haaksbergen	f 500	6/47	1
P.H. Kaars Sijpesteijn N.V., Krommenie	f 1000	3/47	1
„	f 2000	3/48	1
Katoenspinnerij Bamshoëve, Enschede	f 100	3/47	1
„	f 2000	6/47	1
Kingma's bank N.V., Leeuwaren	f 1000	4/46	3
N.V. Machinefabriek en Constructie- werkplaats Gebr. Klinkenberg, Wormerveer	f 500	3/48	1
Koninklijke Zwavelzuurfabriek v/h Ketjer N.V.	f 2500	3/47	1
Koopman's meelfabriek, Leeuwarden	f 100	5/47	2
N.V. E. ter Kuile en Zn., Enschede	f 100	4/47	2
Ter Kuile Cromhoff, Enschede	f 100	3/48	2
N.V. Manex, Oldenzaal	f 5000	5/46	1,3
N.V. Bouwm. M. Mees, Groningen	f 100	6/47	2
N.J. Menko, Enschede	f 2000	6/47	1
N.V. Koninklijke Pellerij "Mercurius" v/h Gebr. Laan, Wormerveer	f 1000	3/48	1
Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek, Delft	f 5000	4/47	1,3
Ned. Gruyère Blokmelkfabriek	f 100	5/47	2
Nederlandse Handels Maatschappij N.V.	f 10000	4/47	1
Nederlandsche Hypotheek Bank N.V. Amsterdam	f 3000	6/47	1
Nederlandsche Stoombleekerij, Nijverdal	f 1000	4/47	1
Promena Boon & Comp. N.V., Wormerveer	f 1000	3/48	1
P.R. Roelfsema's Oliefabriek, Groningen	f 100	5/47	2
De Rotterdamsche Droogdok Mij. N.V.	f 9000	6/47	1
Fa. H.J. van de Rijn, Amsterdam	f 500	6/47	1
N.V. Rigtersbleek v/h G.J. van Heek & Zonen, (Twenthe)	f 2000	6/47	1
Pieter Schoen & Zoon N.V., Zaandam	f 4000	3/48	1
Sikkens Lakfabrieken	f 1000	3/47	1
N.V. J.F. Scholten & Zonen, Enschede	f 1250	6/47	1
N.V. Carton Pf. W.A. Scholten	f 400	6/47	2
Machinerieënfabriek en Scheepswerf P. Smit jr. N.V., Rotterdam	f 5000	6/47	1
Koffiebr. H. Smith, Groningen	f 100	5/47	2
Stoomspinnerij "Twenthe"	f 100	3/47	2
N.V. Machinefabriek v/h Gebr. Stork & Co., Hengelo	f 400	3/47	2
„	f 2000	6/47	1
Textielmaatschappij, Haaksbergen	f 100	3/47	2

<i>bedrijf</i>	<i>bedrag</i>	<i>datum</i>	<i>bron</i>
De Twentsche Bank N.V.	f 5000	10/47	1
Twentsche Kabelfabriek	f 200	3/47	2
N.V. Twentsche Textielmaatschappij, Enschede	f 2000	6/47	1
N.V. Vernis en Verffabriek H. Vettewinkel	f 500	2/48	2
N.V. Rubberfabriek "Vredestein", Loosduinen	f 5000	3/47	1
De Vries Robbé & Co N.V., Gorinchem	f 2500	10/47	1
N.V. Scheepswerf & Machinefabriek Waalhaven v/h Lith & Modern	f 2000	6/47	1
Werkspoor N.V.	f 2500	8/47	1,2
Wessanen's Koninklijke Bedrijven N.V., Wormerveer	f 5000	3/47	1
Dok en Werf Maatschappij Wilton-Feyenoord N.V., Schiedam	f 9000	6/47	1

opmerkingen:

Dit overzicht pretendeert niet volledig te zijn. Sommige schenkingen vanuit het bedrijfsleven zijn niet te achterhalen of niet duidelijk aantoonbaar en zijn dus niet in het overzicht opgenomen. Het gaat hier dus om in archieven te constateren transacties.

De datum-aanduiding geeft de maand en het jaar aan van de eerste en soms enige vermelding van de schenking in de archieven.

Bronnen: 1 = ARA, Collectie-Stikker, no. 70.

2 = DNPP, Collectie VVD, no. 17.

3 = ARA, Collectie VVD, no. 42.

HET LIBERALISME IN DE DNPP-BESTANDEN

Overzicht van op het DNPP aanwezig archief- en documentatiemateriaal betreffende het Nederlandse liberalisme

R.A. Koole

inleiding

Al vaker is geconstateerd dat de geschiedschrijving aangaande het Nederlandse liberalisme zeer mager en fragmentarisch is. De beredeneerde bibliografieën in de laatste delen van de recent verschenen *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* getuigen hier voor elke periode van. Jarenlang was het enige standaardwerk dat van K.E. van der Mandele *Het liberalisme in Nederland: schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw* (Arnhem, 1933). Deelstudies moesten dit werk, dat overigens het laatste kwart van de vorige eeuw waarin de liberale partijvorming zichtbaar werd juist niet erg diepgravend beschrijft, aanvullen. Hierin kwam verandering toen G. Taal in 1980 zijn *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901* publiceerde (Den Haag, Nijhoff). Dit omvangrijke proefschrift kan met recht een nieuw standaardwerk genoemd worden. Over de twintigste eeuw ontbreken dergelijke overzichtswerken nog steeds. Ook hier zijn slechts enkele deelstudies beschikbaar.(1) De met de VVD verwante wetenschappelijke Teldersstichting kwam in 1981 weliswaar met het werkje *De Liberalen* uit, maar dit illustreert eerder de armoede van de geschiedschrijving over het liberalisme in de twintigste eeuw dan dat het een lacune opvult. Overigens heeft de Teldersstichting onlangs een geschiedschrijvingsproject opgezet, waarvan de eerste resultaten in 1988 zichtbaar moeten worden.

Met name de linkse partijen besteden relatief veel aandacht aan hun eigen geschiedschrijving(2) en voor drie van de vier traditionele hoofdstromingen in de Nederlandse politiek (socialisme, katholicisme en protestantisme) bestaan momenteel aparte archief- of documentatiecentra.(3) Het Nederlandse liberalisme moet een dergelijke instelling ontberen. Bovendien zijn de archieven van de Liberale Unie en van de Vrijzinnig-Democratische Bond tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

Wel is er verspreid materiaal aanwezig. In de gemeentearchieven en de provinciale rijksarchieven is vaak materiaal aanwezig over lokale liberale

kiesverenigingen aan het eind van de vorige eeuw. Het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag beheert een VVD-collectie, met daarin ook archivalia van voorlopers van deze partij.(4) En met name in het ARA bevinden zich ook vele archieven van personen, met voor het liberalisme relevant materiaal.(5) De relatief zwakke organisatie van de liberalen brengt met zich mee dat persoonlijke archieven bij de bestudering van het liberalisme zeer belangrijk zijn. Dit geldt evenzeer voor de vaak kwalitatief hoogstaande dag- en weekbladen, waarin liberalen schreven. Vele daarvan zijn in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag te vinden. Dr. Taal geeft in bijlage II van zijn proefschrift een uitstekende beschrijving van deze bladen voor het laatste kwart van de vorige eeuw.

In het onderstaande wordt een overzicht geboden van het op het DNPP aanwezige materiaal over het Nederlandse liberalisme(6), in de hoop hiermee de bestudering van de geschiedenis van het liberalisme in met name de twintigste eeuw te stimuleren. De opsomming is vanzelfsprekend een momentopname (per 31/12/84). Het DNPP streeft ernaar zijn bestanden zoveel mogelijk te complementeren en zou het ontvangen of in bruikleen krijgen van aanvullend materiaal over het Nederlandse liberalisme dan ook zeer toejuichen.

archiefmateriaal

Het DNPP beheert een tweetal collecties met archivalia over het Nederlandse liberalisme. Het *archief-Schilthuis* (0,20 m.) bevat materiaal over de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), waaronder de handgeschreven notulen van de vergaderingen van de Tweede Kamer-fractie van 1919 tot 1940 en van 1945 tot 1946. Een volledige inventaris van deze collectie is hierna als bijlage 1 opgenomen. De *VVD-collectie* (0,65 m.) bevat niet alleen materiaal over de VVD van 1948 tot 1956, maar ook over daaraan voorafgaande liberale organisaties zoals lokale Haagse kiesverenigingen rond de eeuwwisseling, de Liberale Staatspartij (LSP) en de Partij van de Vrijheid (PvdV). Van het PvdV- en VVD-materiaal noemen we hier de correspondentiemappen van de respectievelijke voorzitters, mr. D.U. Stikker (1946-1948) en prof. mr. P.J. Oud (1949-1956). Een volledige plaatsingslijst is als bijlage 2 opgenomen.

de collectie-Taal

Sinds kort bezit het DNPP een bijzondere verzameling: de *collectie-*

Taal (2,65 m.). Dr. Taal, die in 1984 overleed, heeft o.a. voor zijn proefschrift (zie inleiding) veel materiaal verzameld betreffende de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme en aangrenzende stromingen. Door de nauwgezette wijze van verzamelen en de organisatie van deze documentatiecollectie is het materiaal ook voor anderen interessant en toegankelijk. Daarom heeft het DNPP gaarne dr. Taal's aanbod tot schenking aanvaard. Onderzoekers, die zich willen verdiepen in de geschiedenis van het liberalisme aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw, zullen veel uit deze collectie kunnen gebruiken (o.a. de grote verzameling copieën van originele, maar zeer verspreid bewaard gebleven publikaties en archiefstukken). Zij zullen bovendien in dr. Taal's aantekeningen veel aanknopingspunten vinden voor verder onderzoek. In bijlage 3 is de volledige plaatsingslijst opgenomen.

periodieken

De collectie liberale partijbladen van het DNPP bestrijkt door retrospectieve verwerving gedurende de laatste twee jaar inmiddels een groot gedeelte van de twintigste eeuw. De meeste periodieken worden niet als onderdeel van een archief bewaard, maar zijn opgenomen in de tijdschriftencollectie. Hier volgt een alfabetisch overzicht:

De Amsterdammer: weekblad voor Nederland (uit collectie-Taal, no. 110)
no. 915 (6/1/1895) - no. 966 (29/12/1895).

Driemaster: orgaan van de onafhankelijke Liberale Jongeren Organisatie
Vrijheid en Democratie
30e jrg. (1979), nos. 3, 5, 7 en 8
31e jrg. (1980), nos. 1, 2, 3.

X De Jonge Liberaal: orgaan van den Bond van Jonge Liberalen (uit de collectie-Taal, no. 109)
november 1930 - april 1937 (zeer incompleet) +
11e jrg. no. 5 (febr. 1940).

Liberaal Reveil: jrg. 10 no. 2 (jan. 1967) - jrg. 13 no. 2 (dec. 1970)
jrg. 23 no. 1 (1981) - heden.

De Liberale Vrouw:
no. 1 (maart 1979), 6, 7, 8, 10, 12 (mei 1981).

- X Het Liberale Weekblad: off. propaganda-orgaan van de Liberale Staatspartij (De Vrijheidsbond); vanaf 1945: officieel orgaan van de Liberale Staatspartij.
1e jrg. no. 1 (8/5/1936) - 2e jrg. no. 50 (15/4/1938)
4e jrg. no. 1 (5/5/1939) - 5e jrg. no. 20 (14/2/1941)
1e jrg. no. 1 (juni 1945) - no. 52 (juli 1946 = laatste nummer).

De Loods: politiek-economisch-literair weekblad, orgaan van den Economischen Bond.
1e jrg. no. 1 (28/3/1918) - 2e jrg. no. 52 (18/3/1920)
4e jrg. no. 1 (24/3/1921) - 4e jrg. no. 24 (1/9/1921 = laatste nummer).

Parlementaire flitsen: overdrukken uit Vrijheid en Democratie en de Vrije Amsterdammer.
zittingsjaar 1950/51 - zittingsjaar 1961/62.

De Vaderlander: officieel orgaan van de "Liberale Unie".
15e jrg. no. 1 (4/1/1919) - no. 52 (27/12/1919).

- X De Vrijheid: Algemeen Nederlandsch Weekblad; vanaf 1932: Staatkundig Weekblad (tevens) bevattende officiële mededeelingen van de Liberale Staatspartij (De Vrijheidsbond).
2e jrg. no. 53 (6/9/1922) - 18e jrg. no. 16 (23/11/1938).

Vrijheid en Democratie: weekblad voor de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie; vanaf no. 991, 7/3/1969: uitgave van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (14-daags).
1e jrg. (1948) - heden.

- X De Vrijzinnig Democraat: orgaan van de Vrijzinnig-Democratische Bond (in collectie-Schilthuis).
21e jrg. (1934), nos. 7, 9, 23 en 33
22e jrg. (1935), nos. 4, 7
29e jrg. no. 1 (6/10/1945) - no. 12 (23/3/1946 = laatste nummer).

boeken en brochures

In de kleine ondersteunende handbibliotheek van het DNPP bevonden zich eind 1984 circa 50 titels van en over het Nederlandse liberalisme. Belangrijk is

de in 1981 opgezette *brochure-collectie*, waarin zich ook veel materiaal bevindt over liberale partijen. Brochures dreigen op bibliotheken en archiefinstellingen, zeker wat betreft de ontsluiting ervan, vaak tussen wal en schip te geraken. Het DNPP probeert door middel van deze collectie in een behoefte te voorzien. De actueel verschijnende brochures van en over partijen worden systematisch verworven, terwijl zoveel mogelijk ook brochures van vóór 1981 worden aangeschaft. Alle brochures worden per partij en op onderwerp ontsloten. Wat betreft de liberale partijen bezit het DNPP momenteel circa 250 originele brochures: circa 160 van de VVD uit haar gehele bestaansperiode, circa 40 van de VDB, circa 40 van de Liberale X Staatspartij (De Vrijheidsbond), plus nog verschillende van diverse groeperingen in de periode vóór 1921. Bovendien bevinden zich in de collectie-Taal vele copieën van brochures.

geluidsarchief

In het geluidsarchief van het DNPP, waarin naast enkele interviews met politici vooral geluidsregistraties van partijcongressen zijn opgenomen, bevindt zich ook voor de bestudering van het liberalisme relevant materiaal. In het overzicht hieronder hebben de nummers betrekking op de bewaarplaats van de geluidsbanden in het archief. Voor raadpleging van de eerste vier interviews is aparte toestemming nodig.

- 2. en 25.: interview d.d. 13/5/74 en 7/7/75 met mr. D.U. Stikker, oud-voorzitter van de PvdV en de VVD, oud-minister van Buitenlandse Zaken.
- 19. : interview met E. Nypels (D'66) d.d. 14/2/75, bevat passages over zijn VVD- en JOVD-lidmaatschap.
- 20. : interview met drs. J.P.A. Gruijter (D'66) d.d. 10/3/75, bevat passages over zijn tijd in de Amsterdamse VVD.
- 24. : interview met ir. S.H. Visser d.d. 16/6/75, oud-minister van defensie.
- 29. : interview W.L. Brugsma met D.U. Stikker in televisie-programma "Eén op zondag".
- 30. : debat Wiegel-Den Uyl in Groningen (1972).
- 32. : congres JOVD, 22 november 1975.
- 42, 43. : algemene vergadering VVD, 23 januari 1977.

- 96. : rede W.J. Geertsema op jaarvergadering, 11 maart 1966.
 - 105. : debat Wiegels-Den Uyl, VPRO-tv, 18 mei 1977.
 - 108. : partijraad VVD, 21 september 1977.
 - 120. : algemene vergadering VVD, 10-11 februari 1978.
 - 141. : buitengewone algemene vergadering VVD, 17 november 1979.
 - 145. : algemene vergadering VVD, 25-26 april 1980.
- Vanaf 1981 ontvangt het DNPP van alle algemene vergaderingen van de VVD door-
slagen van de uitgetikte integrale geluidsopnames, die in opdracht van de
VVD worden gemaakt.

knipselbestand

Vanaf 1974 houdt het DNPP een knipselbestand bij over Nederlandse politieke
partijen, op basis van drie à vier dagbladen. De bedoeling ervan is om naast
de inhoudelijke ontsluiting via de systematische bibliografie ook een
chronologische ingang op gebeurtenissen in politieke partijen te verschaffen.
Per 31/12/1984 bevatte het bestand circa 1200 knipsels over de VVD.

overig documentatiemateriaal

- verkiezingsprogramma's: van de VVD zijn alle vanaf 1948 opgestelde pro-
gramma's aanwezig; ook van de PvdV, de LSP en de VDB zijn verschillende
programma's raadpleegbaar.
- beginselprogramma's: hiervoor geldt hetzelfde als voor de verkiezings-
programma's.
- statuten/huishoudelijke reglementen: van de VVD zijn deze vrijwel alle
aanwezig (zeker de meest recente); verder ook enkele statuten en regle-
menten van de PvdV en de LSP.
- jaarboeken/jaarverslagen: de Handboeken (aanwezig: 1974 en 1975) en later
de Jaarboeken (aanwezig: 1978, 1980-1981, 1981-1982, 1983, 1984) van de
VVD bevatten o.a. de meest actuele programma's en reglementen en veel
andere nuttige gegevens (adressen, bestuursaanstellingen, etc.). In de
jaarverslagen (aanwezig: 1960, 1961, 1978-heden) wordt verantwoording
afgelegd over de partijactiviteiten in het verslagjaar (inclusief o.a.
ledentallen per regio).
- financiële stukken: enige gegevens over de PvdV bevinden zich in de
VVD-collectie no. 14-17; en over de VDB in het archief-Schilthuis. Sinds

1984 publiceert de VVD in Vrijheid en Democratie een financieel verslag (zie V&D, 28/2/1984). Vanaf 1983 ontvangt het DNPP de accountantsrapporten van de VVD, de Haya van Somerenstichting en de Organisatie Vrouwen in de VVD; voor raadpleging van deze rapporten is aparte toestemming nodig.

- congres/partijraadstukken: de agenda's, beschrijvingsbrieven, etc. van partijraden en -congressen worden in een apart bestand bewaard. Hierin is ook materiaal aangaande de algemene vergaderingen van de VVD opgenomen (zie verder: "geluidsarchief").
- affiche-collectie: het DNPP is doende een aparte affiche-collectie op te zetten. Van het laatste decennium zijn verschillende VVD-affiches aanwezig.
- overig propagandamateriaal: hierin o.a. buttons, ballonnen, pennen, T-shirts, stropdassen, etc. Ook van de VVD.
- ledenlijsten: geregeld geeft de VVD een overzicht uit van de aantallen leden per afdeling, gerangschikt per kamercentrale (aanwezig: lijsten per 1/1/1981 en per 1/7/1984).

noten

1. Voor een opsomming van literatuur over het Nederlandse liberalisme: zie de reeds genoemde beredeneerde bibliografieën in de delen 13, 14 en 15 van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Bussum, 1978, 1979 en 1982) en de uitvoerige literatuurlijst in het eveneens eerder genoemde proefschrift van G. Taal, *Liberalen en Radicals in Nederland 1872-1901* (Den Haag, 1980). Ook: A.A. de Jonge, "Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen", in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976), blz. 94-105; I. Lipschits, "Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reactie en aanvulling", *ibidem*, blz. 472-475.
2. Zie bijvoorbeeld de *Jaarboeken voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, WBS/Arbeiderspers); de *Cahiers over de geschiedenis van de CPN* (Amsterdam, IPSO); *Ontwapenend: geschiedenis van 25 jaar PSP* (Amsterdam, Stichting Wetenschappelijk Bureau PSP, 1982).
3. Op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam bevindt zich in de Nederlandse afdeling een uitgebreide collectie over met name het socialisme, communisme en anarchisme. Zie hiervoor: Mies Campfens, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam, Van Gennep, 1984); het Katholiek Documentatiecentrum (KDC) van de Katholieke Universiteit in Nijmegen, dat *Jaarboeken* uitgeeft, beheert een uitgebreide collectie over het Nederlandse katholicisme; het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme van de Vrije Universiteit te Amsterdam bewaart o.a. het partijarchief van de ARP.
4. ARA, VVD-collectie, codenummer inventaris: 2.19.22.

5. Zie de particuliere collecties van: W.H. de Beaufort, E.A. van Beresteijn, D. Bos, S.J. van den Bergh, E.J.J.B. Cremers, W.K. baron van Dedem, H.L. Drucker, A.J. Duymaer van Twist, D. van Eck, I.D. Fransen van de Putte, S. van Houten, A.M. Joekes, H.P. Marchant, C. Pijnacker Hordijk, H. van Riel, J. Roëll, H.J. Smidt, D.U. Stikker, B.D.H. Tellegen, H.J.L. Vonhoff.
6. Wij laten hier behalve conservatief-liberale splinterpartijtjes als de LSP van Van Rappard ook D'66 buiten beschouwing, hoewel deze partij tegenwoordig ook aanspraak maakt op het etiket "liberaal". Van deze partij is veel documentatiemateriaal op het DNPP aanwezig, alsmede archivalia van A.J. Meerburg, N.F.J. Schwarz en S. Schuyer.

Bijlage 1

DOCUMENTATIECENTRUM NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN (DNPP)
RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Inventaris van het archief van J. Schilthuis (Vrijzinnig-Democratische
Bond)

door J.Th.M. Bank

Groningen, maart 1974

Te citeren als: DNPP, archief-Schilthuis, inventarisnummer ...

INVENTARIS ARCHIEF-SCHILTHUIS

- X Map 1: bevattende de complete jaargang 29 (1945-1946) van het blad "De Vrijzinnig-Democraat" (nummers 1-12) plus acht losse nummers uit 1934 en 1935.
- X Map 2: bevattende brochures en rapporten van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1932-1940.
- X Map 3: bevattende twee cahiers waarin opgenomen de notulen van de vergaderingen van de fractie van de Vrijzinnig-Democratische Bond in de Tweede Kamer.
Een cahier: 15 januari 1919 - 1 oktober 1934
Een cahier: 3 november 1934 - 19 april 1940
24 september 1945 - 7 februari 1946
- Map 4: bevattende het contact tussen de Nederlandse Volksbeweging en de Vrijzinnig-Democratische Bond alsmede de notulen en bijlagen van de politieke studietoelating van de Nederlandse Volksbeweging (tot oprichting van de Partij van de Arbeid) 31 juli 1945 - 8 februari 1946.
- Map 5: bevattende stukken betrekking hebbend op de herrijzenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond vanaf de eerste oproep tot een bijeenkomst in Den Haag op 1 juni 1945 tot en met de eerste vergadering van het Voorlopig Centraal Comité op 8 september 1945.
- Map 6: notulen en correspondentie van het secretariaat van de Vrijzinnig-Democratische Bond van 17 september 1945 tot 8 februari 1946.
- Map 7: correspondentie van het secretariaat van de Vrijzinnig-Democratische Bond met afdelingen en leden alsmede enkele exemplaren van het Liberale Weekblad, Koningin en Vaderland en De Hand aan de Ploeg.
Een artikel van J. Schilthuis voor "De Vrijzinnig Democraat".
- Map 8: correspondentie van en aan de secretaris van de Vrijzinnig-Democratische

tische Bond in liquidatie:

bevattende twee stukken betreffende de Kamerkandidatuur van mr. Bijlsma en diens uittreden uit de PvdA;

brieven over de positie van de voormalige VDB-ers in de PvdA;
een concept van de VDB in de oorlog, bestemd voor de reeks "Onderdrukking en Verzet";

een brief met bijlagen van mr. A. Joekes aan J. Schilthuis.

Map 9: correspondentie betreffende het in de oorlog verdwenen bezit aan financiën en effecten van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1945-1949.

Map 10: correspondentie betreffende de oorlogsschade-claims van de Vrijzinnig-Democratische Bond in liquidatie alsmede de overdracht van gelden aan de PvdA, 1950-1960.

Map 11: Rekening-courant van J. Schilthuis, voor hemzelf en ten behoeve van de Vrijzinnig-Democratische Bond in liquidatie:

1. Maatschappij tot financiering van het Nationaal Herstel NV; 1949-1950.
2. Rotterdamsche Bank - Vrije rekening J. Schilthuis; 1945-1956.
3. Rotterdamsche Bank - Geblokkeerde rekening 1945-1948; optie-rekening 1948; beleggingsrekening 1948-1952.
4. Rotterdamsche Bank - Rekening J. Schilthuis liquidateur Vrijzinnig-Democratische Bond 1954-1959.

Bijlage 2

DOCUMENTATIECENTRUM NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN (DNPP)
RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Plaatsingslijst van archivalia van de Volkspartij voor Vrijheid en
Democratie (VVD), alsmede van eerdere liberale partijen en organisaties
(ca. 1890) 1948-1956

door R.A. Koole

Groningen, 1985

De VVD-collectie

In 1984 werd door de Algemeen Secretaris van de VVD het hierna op lijst gezette archiefbestand aan het DNPP overgedragen. Voor serieus (wetenschappelijk) onderzoek, zulks ter beoordeling van het Hoofd van het DNPP, zijn geen beperkende voorwaarden gesteld.

Het archiefmateriaal werd enigszins geordend (naar tijd en dossiergewijs), maar is overigens ongeschoond.

januari 1985

I MATERIAAL BETREFFENDE LIBERALE ORGANISATIES (1890-1909), AFKOMSTIG
VAN MR. A.J.E. ARNOLD BIK

1. plakboek met krantenknipsels met opschrift "De politieke organisatie der liberalen in de tweede helft van 1896"
2. stukken betreffende kiesvereniging "De Grondwet", 's Gravenhage, 1889-1901
3. stukken betreffende de "Liberale Unie", 1890-1898
4. stukken betreffende de "Vrijzinnige Vereeniging", 's Gravenhage, 1895 en 1900
5. brochures (1891-1894), "Het Vaderland" d.d. 10/4/1909

II LIBERALEN VOOR 1921

6. "Staatkundige brieven" van Mr. S. van Houten, 1904-1905
7. stukken betreffende de totstandkoming van het kabinet-De Meester (juli/augustus 1905), in 1953 door oud-minister Mr. Rink geschonken aan de secretaris van de VVD, Mr. J. Rutgers

III DE LIBERALE STAATSPARTIJ (LSP)

- X 8. losse stukken LSP-secretariaat (1921-1940)
- X 9. notulen vergaderingen van het Hoofdbestuur van de LSP 28 juni 1930 - 21 april 1934; verslag vergadering Onderwijs-commissie d.d. 28 september 1931
notulen vergaderingen DB d.d. 21 mei 1932 en 3 september 1932
- X 10. stukken programcommissie 1932-1933
- X 11. stukken programcommissie 1937

- X 12. stukken "codificatiecommissie", belast met het opstellen van een beginselprogram (1938-1939)

13. stukken secretariaat/HB, 1945-1946

IV DE PARTIJ VAN DE VRIJHEID (1946-1948)

14. stukken, afkomstig van W.K.E.A. Paré over de "Centrale-Zuid" (Oss), 1945-1948

15. propagandamateriaal Verkiezingen 1946 (programma's, brochures, folders, etc.)

16. door secretariaat bijgehouden correspondentie-map van de voorzitter, Mr. D.U. Stikker, 1946-1948

17. giroboek, 1946-1948

V DE VOLKSPARTIJ VOOR VRIJHEID EN DEMOCRATIE (VVD)

18. persoonlijke stukken Mr. J. Rutgers, secretaris PvdV-VVD, 1947-1954 (o.a. over conflict Oud-Stikker, 1951)

19-22.

door secretariaat bijgehouden correspondentie-map van de voorzitter, Mr. P.J. Oud, 1949-1956

19. 1949-1950

20. 1951-1952

21. 1953-1954

22. 1955-1956.

Bijlage 3

DOCUMENTATIECENTRUM NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN (DNPP)
RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Plaatsingslijst van documentatiemateriaal betreffende de geschiedenis van
het Nederlandse liberalisme en aangrenzende stromingen, zoals verzameld
door dr. G. Taal

ca. 1870 - ca. 1956

door R.A. Koole

Groningen, februari 1985

De collectie dr. G. Taal

In december 1984 werd door mevrouw Taal het hierna op lijst gezette documentatiebestand aan het DNPP overgedragen.

Dr. G. Taal (in 1984 overleden te Leeuwarden) was als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen. In 1980 promoveerde hij op het proefschrift "Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901" (uitgegeven door Martinus Nijhoff in Den Haag). Vanaf 1967 verzamelde dr. Taal hiervoor veel materiaal, waarvan tenslotte slechts een gedeelte in zijn dissertatie werd verwerkt.

In de laatste maanden van zijn leven maakte hijzelf op zeer nauwkeurige wijze een beschrijving van het door hem verzamelde materiaal over het Nederlandse liberalisme en aangrenzende stromingen ten behoeve van de overdracht ervan aan het DNPP. Deze beschrijving is de basis geweest voor de hierna opgenomen plaatsingslijst.

Voor serieus (wetenschappelijk) onderzoek, zulks ter beoordeling van het Hoofd van het DNPP, zijn geen beperkende voorwaarden gesteld.

februari 1985

Te citeren als: DNPP, Collectie-Taal, no. ...

PLAATSINGSLIJST COLLECTIE-TAAL

1. Correspondentie van G. Taal met allerlei instellingen over archivalia, twee mappen, 1967-1979.
2. Archief-H.L. Drucker (ARA): samenvattingen en fotocopieën, vijf grote enveloppen. In eerste enveloppe getypte, gedeeltelijke inventaris en twee korte biografische schetsen van Drucker. NB: de complete inventaris van het archief-Drucker is in 1970 in een bundel door het ARA uitgegeven, hierbij gevoegd.
3. Papieren-Veegens in aparte enveloppe: opgenomen in archief-Drucker, 276 en 277. Afschriften en fotocopieën. Vooral van belang voor notulen van vergaderingen vooruitstrevend-liberale (later vrijzinnig-democratische) Kamerleden.
4. Notulen Kamerfractie Vrijzinnig-Democratische Bond, enveloppe. Samenvattingen en fotocopieën. Afkomstig uit archief-A.M. Joekes, 639-643 (ARA). Met enige correspondentie en samenvatting doctoraalscriptie O. Vries over VDB, in BMGN, 1973 afgedrukt.
5. Samenvattingen fotocopieën over de VDB, o.a. Gedenkboek 1901-'26 en geschriften van en over Treub en Gerritsen, enveloppe.
6. Stukken uit archief-Marchant (ARA) + copieën van enige van zijn geschriften, enveloppe.
7. Stukken uit archief-Veegens, enveloppe. Daarin ook samenvatting van biografische schets van Veegens door Pekelharing.
8. Enkele stukken betreffende behoudend-liberale groeperingen, enveloppe.
9. Stukken betreffende mr. P. Rink en J. Gelderman; over eerstgenoemde artikel van G. Taal in Biografisch Woordenboek van Nederland. II (nog niet verschenen); bouwstenen daarvoor, enveloppe.
10. Samenvattingen en fotocopieën uit archief-Röell (ARA), met fotocopie

van inventaris, twee enveloppen.

11. Samenvattingen en fotocopieën uit archief van het kasteel Ruurlo (Van Heeckeren van Kell), enveloppe.
12. Geschriften van en over B.H. Pekelharing, o.a. artikel van Pekelharing 'Herinneringen aan een tweetal Comités' en biografische aantekeningen van W. de Vries Wzn. over Pekelharing, enveloppe.
13. Samenvattingen en fotocopieën van geschriften van P.W.A. Cort van der Linden, o.a. "Richting en beleid der liberale partij" en enige Gids-artikelen. Inventaris van het archief-Cort van der Linden, dat zich in ARA bevindt, enveloppe.
14. Samenvattingen en fotocopieën uit archief-H.J. Smidt (ARA) met gedeeltelijk afschrift inventaris. Toegevoegd levensbericht door Snijder van Wissenkerke en artikel van Smidt zelf, twee enveloppen.
15. Geschriften over en van W.H. de Beaufort, samenvattingen en fotocopieën. enveloppe.
16. Fragmenten uit dagboek Jhr. F.J.J. van Eysinga, meest afschriften, enveloppe.
17. Archief-J.G. Gleichman, samenvattingen, afschriften en fotocopieën, twee enveloppen. Origineel in bezit van mr. J.G.B. Escher te Noordwijk.
18. Archief-M. Tydeman, samenvattingen en fotocopieën, enveloppe (Gem. archief, Leiden).
19. Geschriften omtrent S. van Houten, met o.a. Van Houten's bibliografie uit de dissertatie van G.M. Bos. Enige geschriften van Van Houten, o.a. samenvattingen en copieën uit "Vijfentwintig jaar in de Kamer". Excerpten en afschriften uit het archief-Van Houten (ARA), waarvan inventaris in zelfde bundel als die van Drucker (zie no. 2), enveloppe.
20. Samenvattingen, afschriften, etc. uit archief-Fransen van de Putte

(eigendom W.A. Storm de Grave te Zeist). Een paar artikelen over Fransen van de Putte en een bestrijding van H.J. Smidt door Fransen van de Putte in 1894, enveloppe.

21. Archief-Pierson (UB, Amsterdam), enige briefwisseling, hoofdzaak is Pierson's Dagboek, samengevat, met hier en daar fotocopieën, enveloppe.
22. Een aantal kleinere enveloppen met gegevens omtrent:
 - H. Goeman Borgesius (o.a. samenvatting artikel H. v.d. Mandere uit 1912 en bouwstoffen voor artikel van G. Taal in Biografische Woordenboek in Nederland II).
 - M.C.L. Lotsy.
 - P.L. Tak (uit boek van G.W.B. Borrie).
 - Archief-A. Schimmelpenninck van der Oye (samenvatting correspondentie met o.a. aantal liberalen).
 - W. van der Kaay (enkele gegevens omtrent verkiezingsstrijd in Alkmaar, 1894; meest bouwstoffen voor artikel van G. Taal over Van der Kaay in Biografische Woordenboek in Nederland II).
 - W.K. van Dedem (uit archief in ARA, vooral over Van Dedem's minister-tijd en zijn rol in kabinetscrisis 1894).
 - P.C.J. Hennequin (scriptie over dit Zeeuwsvlaamse Kamerlid uit Gemeente-archief Aardenburg).
23. Een aantal kleinere enveloppen met gegevens omtrent:
 - A. van Naamen van Eemnes (kort artikel, copie).
 - C.V. Gerritsen (o.a. als raadslid te Amersfoort).
 - Dr. D. Bos (kort levensbericht).
 - Mackay (A.E. en Donald, alias Lord Reay, meest correspondentie, archief in ARA).
 - Jhr. J. Röell (speciaal bouwstoffen, concepten en wijzigingen inzake artikel G. Taal over Röell in Biografisch Woordenboek in Nederland II).
 - Archief-Pijnacker Hordijk (belangrijke correspondentie, in ARA, inventaris is door ARA uitgegeven).
24. Een aantal kleinere enveloppen met gegevens omtrent:
 - C.Th. van Deventer (geschriften over Van Deventer).
 - Archief-E.J.J.B. Cremers (meest correspondentie, enkel artikel over Cremers).

- W. v.d. Vlucht (fotocopie karakterschets door F. Netscher).
 - Archief-de Savornin Lohman (in ARA, met enkele excerpten uit biografie van L.C. Suttorp).
 - J.H. Geertsema (copieën van twee biografische artikelen).
25. Een aantal kleinere enveloppen met gegevens omtrent:
- G.A. en J.A. van Hamel (enkele beknopte gegevens).
 - B.D.H. Tellegen (correspondentie in ARA, levensschets door Van Boneval Faure).
 - J. Oppenheim (artikel over Oppenheim).
 - A.P.C. van Karnebeek (artikel over Van Karnebeek).
 - A.J. Duymaer van Twist (stukje archiefinventaris).
 - G.H. van Bolhuis (artikel).
 - J.Th. Buys (uit Studiën over Staatskunde en Staatsrecht).
26. De Nieuwe Gids, 1885-1893 (samenvattingen en fotocopieën, tevens inhoudsopgave van de politieke artikelen, waaronder vrij veel van Van der Goes en P.L. Tak). 1 enveloppe.
27. De Kroniek, 1895-1901 (samenvatting en fotocopieën politieke artikelen, vooral van P.L. Tak). 1 enveloppe.
28. De Liberaal, 1894-1895 (met samenvattingen uit dit behoudend-liberale weekblad). 1 enveloppe.
29. - Burgerpligt, Amsterdam (gegevens uit archief van deze kiesvereniging uit Gemeentearchief, Amsterdam; copieën en gegevens uit boekje B.C.E. Zwart over de kiesvereniging; fragmenten uit Van Tijn, "Twintig jaren Amsterdam" en levensberichten van I.A. Levy), 1 enveloppe.
- J. Huizinga, Verzamelde Werken, VIII (vermeldingen van prominente liberalen in geschiedenis der Groningse Universiteit), 1 enveloppe.
30. Amsterdamse kiesverenigingen (allerlei gegevens, uit collectie-Hartkamp, Gem. archief, Amsterdam), 1 enveloppe.
31. - Antirevolutionairen (vermelding van liberalen in werken van of over Antirevolutionairen), 1 enveloppe.

- Van der Giessen, "De opkomst van de democratie als leuze" (samenvattingen en fotocopieën), 1 enveloppe.
- 32. Groninger Weekblad (oct. 1886-sept. 1888, belangrijk radicaal orgaan, samenvattingen en copieën; correspondentie over Amsterdamse zaken, samenvattingen en copieën), 1 enveloppe.
- 33. - Radicaal Weekblad (1888-1891, voortzetting van Groninger Weekblad), 1 enveloppe.
 - Amsterdam (samenvattingen en copieën over Amsterdamse zaken, o.a. over A.C. Wertheim, Paap en de Breerooclub), 1 enveloppe.
- 34. Sociaal Weekblad (belangrijk orgaan van Kerdijk en Treub, 1887-1901); samenvattingen en copieën), 1 enveloppe.
- 35. - Gem. archief Alkmaar (gegevens over liberalen ter plaatse, maar ook over de Liberale Unie), 1 enveloppe.
 - Vragen des Tijds (vooral inhoudsopgave, ook samenvatting en copieën van enkele artikelen uit 1877, 1878 en 1883), 1 enveloppe.
- 36. Kleinere enveloppen:
 - Quack (meningen uit enkele boeken).
 - Gedenkboeken Nut en Volksonderwijs (losse gegevens daaruit; karakter-schets van J. Bruinwold Riedel).
 - Derksen, A.Th. Modern-kapitalistische industriëlen in Nederland voor 1848.
 - J.P. Duyverman, Voormalig politiek bedrijf (1856-'58), gerecenseerd artikel.
 - De Hollandsche Revue, 1898, fragmenten over binnenlandse politiek en over kiesrecht.
 - Correspondentie met G. Walraven over een anti-militaristische vereniging ca. 1901.
 - Socialisme (allerlei, met lijst op kaft).
 - Socialisme in Friesland (uit boeken van Frieswijk, T. van der Wal en Troelstra).
 - Archiefinventarissen, diverse (o.a. Geertsema, Van Tienhoven, Van Reenen, J.Th. Cremer, Schorer).

37. Enveloppen bevattende:

- Regionale liberale kiesverenigingen (Groningen, Zaandam, Haarlem, Delft).
- A.F. Mellink, Radicale politieke stromingen in Nederland 1870-1900, (stencil van lezing).
- Notities over grondwetsherzieningen uit Struycken.
- Landnationalisatiebeweging.
- Rogier over kabinet-Pierson.
- Zwager, De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa; Lammers, De Kroon en de Kabinetsformatie (samenvattingen en copieën).
- J. Limburg, Na den slag (Gidsartikel over verkiezingen in 1901).
- Onze Eeuw (artikelen van Van der Vlugt en Plomp van Duiveland, 1901).
- De rijksarchieven in Nederland.
- Boeken van E. van Raalte (daaruit fragmenten met betrekking tot liberalen).
- Strang, fragment over de leerplicht.
- J. Limburg, Het kiesrechtvraagstuk gedurende het regentschap; Van Raalte, Over het begin en het einde van het kabinet-Van Tienhoven-Tak van Poortvliet, samenvattingen; enige commentaren in kranten.
- Daalder en Hubée-Boonzaaijer over sociale herkomst Kamerleden, fragment; regelingen over kiesrecht, etc.
- Den Haag (enkele fragmenten).

38. Enveloppen bevattende:

- Archief Binnenlandse Zaken, één pagina.
- Bronsveld, de CH-Kiezersbond, De Geer.
- Molengraaff, twee Gidsartikelen uit 1900 en 1901.
- Hollandsche Revue 1897, o.a. over binnenlandse politiek in april.
- Inhoud van Nederlandse kranten en weekbladen, jan./nov. 1896.
- Kiesrecht en kiesstelsels, diverse artikelen.
- Vrouwengeschiedenis (diverse gegevens).
- Kieswet-Tak (diverse artikelen).
- Fruin (enkele fragmenten).
- Muntendam over J.C. van Marken.
- De Kempenaar en Van Doorninck over pseudoniemen.

39. Enveloppen bevattende:

- Liberalisme in Zeeland ca. 1830-1848.
- Staatsrechtelijke kwesties (uit diverse werken).
- Rüter; fragmenten uit Historische Studies over mens en samenleving.
- Financiën (fragmenten uit De Vrankrijker, Geschiedenis der belastingen en uit A.M. de Jong, Geschiedenis Nederlandse Bank).
- Archief van de Raad van State, adviezen in kieswetsontwerp-Tak en Van Houten.
- Van Hall en de Aprilbeweging (referaat op stencil).
- Weekblad Nederland, red. J.P. Sprenger van Eyk (1892-'93 over kiesrecht).

40-42. Samenvattingen en fotocopieën uit de NRC met belangrijke informatie omtrent de geschiedenis van Nederlandse liberalen.

40. 1882-1893

41. 1894-1899

42. 1900-1901

43-47. Samenvattingen en fotocopieën uit het Algemeen Handelsblad met belangrijke informatie omtrent de geschiedenis van de Nederlandse liberalen.

43. 1884, 1887-1891

44. 1892-1894

45. 1895-1896

46. 1897

47. 1898-1901

48. Samenvattingen en fotocopieën uit de Arnhemsche Courant (1885, 1895-1901; 1 enveloppe) en uit De Avondpost (1896-1898; 1 enveloppe).

49. Samenvattingen en fotocopieën uit het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage (1894-'96); uit De Nederlander (dagblad, vrij Anti-revolutionair 1896) (samen in één enveloppe); en uit Het Centrum (1891-'97; 1 enveloppe).

50. Samenvattingen en fotocopieën uit De Nieuwe Courant (1901), uit De Sociaal-Democraat (1896) en uit De Telegraaf (1896).

51. Samenvattingen en fotocopieën uit De Standaard (1894-1897); De Tijd; De Maasbode en het Utrechts Provinciaal & Stedelijk Dagblad (1893-'94).
52. Zutphensche Courant, 1879-1901. 3 enveloppen. Omvat veel belangrijke landelijke documentatie, was orgaan van Goeman Borgesius, wiens wekelijkse Haagse correspondentie onder de aanhef 'Men schrijft ons uit Den Haag' hierin gedurende twintig jaar verscheen. Belangrijke bron.
- 53-60. De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland, 1884-'95. 13 enveloppen. Grote verzameling samenvattingen en fotocopieën uit dit invloedrijke, door De Koo geleide, orgaan van de radicalen. Belangrijke bron.
 53. 1884-1885
 54. 1886-1888
 55. 1889-1890
 56. 1891
 57. 1892
 58. 1893
 59. 1894
 60. 1895
61. Het Dagblad, 1894, kortstondige voortzetting van De Amsterdammer, nadat De Koo c.s. De Amsterdammer had verlaten. 1 enveloppe.
62. De Volksstem, 1895-'97. Weekblad door De Koo geredigeerd nadat zijn Dagblad door geldgebrek was verdwenen. 1 enveloppe.
63. Weekblad De Nederlander, 1891-'97, orgaan van de vooruitstrevend-liberalen onder Kerdijk. 1 enveloppe.
64. Radicale Hervorming, 1897; Vooruitgang, 1897-1905. Beide orgaan vooruitstrevend-liberalen, samen in één enveloppe.
65. De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland (alias De Groene), 1896-1901, fotocopieën politieke artikelen, 1 enveloppe. Idem, 1886-1890, 1892-'94, ook 1 enveloppe.

66. Enkele belangrijke liberale geschriften: Redevoeringen Van Houten 1869, 1871; Kappeyne, 1874; Thorbecke, Narede; enkele citaten van Thorbecke. 1 enveloppe.
67. Friesche Courant, 1894/5. Enige samenvattingen en fotocopieën van landelijke betekenis, vult enkele lacunes in weekblad De Nederlander aan, 1 enveloppe.
68. Opdracht tot kabinetsformatie aan Tak van Poortvliet, 1882, met commentaren van Het Vaderland en Handelsblad, 1 enveloppe.
69. Val van het kabinet-Kappeyne, 1879, met commentaren uit de liberale pers, 1 enveloppe.
70. Kieswetten, c.q. ontwerpen van Tak van Poortvliet en Van Houten, meest copieën uit de Bijlagen van de Handelingen, 1 enveloppe. (Zie ook no. 81).
71. Liberale conflicten, meest rond Kappeyne, met commentaren uit de liberale pers, 1 enveloppe.
72. Het Vaderland, 1887-1901. Samenvattingen en copieën, 2 enveloppen.
73. Excerpten en copieën Handelingen en Staten-Generaal 1864-'65, 1869-'80, 1884-'86 en 1889-'93, alle van belang voor de liberalen. 3 enveloppen.
74. - Gegevens omtrent en beoordelingen van Kappeyne, 1 enveloppe.
 - Het Noorden, 1870 (kortstondig Amsterdams radicaal-liberaal dagblad, met o.a. Van Houten in de redactie), 1 enveloppe.
 - Uilenspiegel, 1893-'94, humoristisch-satyriek weekblad (enkele trenten en rijmen), 1 enveloppe.
 - Middelburgsche Courant, 1884-'85, 1891, 1893-'94, 1901 (meest copieën inzake landelijke politiek), 1 enveloppe.
 - Leden van de Staten-Generaal van 1848 tot 1984, met preciese datering lidmaatschap en voor de periode 1849-'88 ook geboorte- en sterfdata, 2 schriften en 1 enveloppe.

75. A. Roodhuyzen, De Liberale Unie; J. d'Aulnis de Bourouill, Enige bladzijden uit de Geschiedenis der Liberale Partij sedert 1887; P.C.F. Frowein, Bijdrage tot een program der vooruitstrevend-liberalen; twee recente artikelen van Th. van Tijn (fotocopieën van brochures), 1 enveloppe.
76. Kappeyne tot 1866, eigen geschrift van G. Taal, is buiten diens dissertatie gebleven; verder nog enkele meningen over Kappeyne uit de pers. 1 enveloppe.
77. Archief Liberale Kiesvereniging Zutphen, omvat aantal stukken die elders niet bewaard zijn gebleven, 1 enveloppe.
78. - Multatuli, fragmenten uit Ideeën en Verzamelde Werken, 1 enveloppe.
 - Conflict Kernkamp-Marchant in redactie Vragen des Tijds, stukken uit redactiearchief, thans in ARA, archief-E. van Raalte, 1 enveloppe.
 - Gegevens uit Gem. Archief Amsterdam: over partijen, kiesverenigingen, personalia over prominente radicalen, iets uit archief-W.F. van Leeuwen, 1 enveloppe.
79. Gegevens uit archieven van A.H. Gerhard en F. van der Goes: copieën en aantekeningen in handschrift (originelen in IISG), 1 enveloppe.
80. Roodhuyzen, De radicale partij, plus diverse andere brochures over radicalen, o.a. artikelenserie van Van der Goes: 'Gerritsen, een terugblik', indertijd gepubliceerd in De Kroniek van Tak, 1 enveloppe.
81. Handelingen Staten-Generaal 1894-1901, o.a. betreffende kieswetsontwerpen Tak en Van Houten, idem van Borgesius 1900, ongevallenwet, etc., 1 enveloppe. (Zie ook no. 70).
82. Gegevens omtrent de 'Volkspartij' in Zeeland, bouwstoffen voor artikel over Oudens, stationschef te Arnemuïden in Zeeuws Tijdschrift.
83. - Enige correspondentie en andere gegevens omtrent de heren Mees te Rotterdam, ca. 1900, 1 enveloppe.
 - Notulen Rooms-katholieke leden van de Tweede Kamer, 1892-'96, 1 env.

84. - Archief Raad van Ministers, 1877-'79 en 1891-1901; notulen en bijlagen, 1 enveloppe.
 - Archief Kabinet des Konings (c.q. der Koningin) 1876-1897, 1 enveloppe, belangrijk.
85. - Van Emmenes, gegevens omtrent bekend socialist, 1 enveloppe.
 - Brochures in de UB-Groningen over de kiesrecht kwestie in Nederland (uit de afzonderlijke catalogus Nederlandse Brochures), 1 enveloppe.
 - Archief-D. van Eck (in ARA, enkele fragmenten), 1 map.
 - Correspondentie met L. Buning, gegevens over J. Domela Nieuwenhuis, H.J. en E.A. Smidt en verder over allerlei groot-Nederlandse figuren, 1 enveloppe.
 - Kleine enveloppe met titels van Gidsartikelen uit registers.
86. Mr. H.C. Dresselhuys (bouwstoffen en concepten voor artikel van G. Taal over Dresselhuys voor Biografisch Woordenboek van Nederland II, met o.a. fotocopieën van levensbericht door P. Rink en karakter-schets door Netscher), 1 enveloppe.
87. Archief-Dresselhuys (voornamelijk fotocopieën van conceptredevoeingen, teksten van interviews etc.; met de hand geschreven adviezen aan Hare Majesteit betreffende de kabinetsformatie, d.d. 8 juli en 19 november 1925, 1 map.
88. Archief-Dresselhuys (enige correspondentie, teksten van redevoeingen e.d., van belang voor in de jaren twintig in liberale kring bestaande opvattingen; lijst van stukken, tevens inventaris van het hele archief, dat althans een paar jaar geleden nog in bezit was van mevr. J.P. Stam-Dresselhuys te Warnsveld), 1 enveloppe.
89. De Vrijheidsbond (fotocopieën van brochures), 1 map.
90. Het Parlementaire Werk van de Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond 1925-'28 (afkomstig van A.B. Abspoel), 1 enveloppe.
91. - Brochures Vrijzinnig-Democratische Bond, fotocopieën, 1 map.
 - VDB van K. Bijlsma in 1954, 1 enveloppe.

- Het Liberale Weekblad van resp. 3 en 17 januari 1941 en 14 februari 1941. (Niet geneigd mee te lopen met 'nieuwe orde').
- 92. De Vaderlander (orgaan van de Liberale Unie) 1905-1910, excerpt en fotocopieën, 2 enveloppen. Enige bron omtrent de geschiedenis van de Liberale Unie in die tijd.
- 93. De Vrijheid, 1921-'25, samenvattingen en fotocopieën, huisorgaan van de Vrijheidsbond met veel bijzonderheden over parlementaire figuren. 1 enveloppe.
- 94. Doctoraalscripties en referaten parlementaire geschiedenis:
 - G.J. Renia over de Vrijheidsbond, 1 stencil, 22 pp.
 - J. Dijkstra over vrijzinnig-democraten in Groningen en voorlopers; NN over radikale en vrijzinnig-democratische gemeentepolitiek, 2 stencils, in enveloppe.
 - L. Prins, K. Numan, R. Kootker. De Kabinetsformatie van 1913.
 - E. Doeve, B. Kwast. De Staat-crisis. (1907).
 - K.A. Hellinga, De Vrijzinnig-Democratische Bond in de liberale stroming (1918-1925).
 - A. van der Meer, Baron of werkmán. B.H. Heldt, de eerste werkmán in de Tweede Kamer.
- 95. Doctoraalscripties en referaten parlementaire geschiedenis:
 - M.H. Klijnsma en W. Mik, De VDB en D'66, een vergelijking.
 - M.H. Klijnsma, De VDB in Friesland 1917-1946.
 - G.J. Renia, De Liberalen en de formatie van de ministeries-De Meester en Cort van der Linden.
 - R. Bloem, De VDB en het tweede en derde kabinet-Colijn, 1 enveloppe.
- 96. - Th. Brok, De VDB als partijorganisatie (1901-1918). (Utrechtse Historische Cahiers, 1980, 4).
 - E. Gugel, J.C. van Marken en de villa 'Rust Roest' in Delft (overdruk uit Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 80e jrg., afl. 3).
- 97. - Gegevens en commentaren betreffende Van Riel's Geschiedenis van het

- Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw, met recensie van dr. G. Taal, die is verschenen in het Tijdschrift voor Geschiedenis, 96e jrg. (1983), pp. 639-640, 1 enveloppe.
- H. Daalder, Dutch Liberals in the Nineteenth Century, lezing voor Symposium Duitse en Nederlandse historici, Aken, april 1983 (niet voor publicatie) met enige correspondentie, 1 enveloppe.
98. Allerlei nuttige gegevens omtrent de Nederlandse liberalen, o.a. lijsten van bestuursleden, registers op karakterschetsen van Netscher in De Hollandsche Revue en op Mannen en Vrouwen van beteekenis, gegevens omtrent oude liberale periodieken, bibliografieën van het internationale liberalisme, biografische gegevens omtrent Tak van Poortvliet en Kerdijk. 1 enveloppe, lijst op enveloppe.
99. - Liberalisme in Nederland. Samenvattingen en fotocopieën van brochures, redevoeringen, fragmenten uit boeken etc. 1 enveloppe, lijst op enveloppe.
- Artikelen over het liberalisme (internationaal), samenvattingen en fotocopieën, 1 enveloppe, lijst op enveloppe.
100. - Touchard, fotocopieën uit zijn Histoire des idées politiques, 1 enveloppe.
- Algemeen Handelsblad, bijvoegsel ter gelegenheid van VVD-dag, 17 september 1955. De eenheid van alle politiek-vrijzinnigen en hoe het daartoe kwam. 1 ex.
 - Algemeen Handelsblad, VVD-nummer, september 1961, bijvoegsel van 5 september, 1 ex.
 - De Groene Amsterdammer, 75 jaar rijp en groen, ingenaaid boekje. Honderd jaar Groene, speciaal nummer, 28-12-1976.
101. Jubileumnummer Het Vaderland, honderd jaar oud, 12 april 1969. 5 katerns groot formaat; bijgevoegd commentaar Handelsblad van 8 april; pagina uit Provinciale Zeeuwsche Courant van 7-8-1982 met commentaar op verdwijnen van Het Vaderland.
102. - Enige krantenartikelen over persgeschiedenis uit 1983, 1 enveloppe.
- Nederlandse persgeschiedenis. Bouwstoffen voor een lezing daarover en

over betekenis van pers als historische bron, 1 enveloppe.

- Nederlandsche persgeschiedenis. Allerlei fragmenten, copieën, lijst buiten op de enveloppe.
- Correspondentie met H.J. Scheffer over persgeschiedenis, met fotocopieën uit diens werken over Het Volksdagblad en De Controleur, 1 enveloppe.

103. - Correspondentie met dr. J. Hemels over persgeschiedenis, 1 enveloppe.
- Abrahams. De pers in Zeeland. Samenvattingen en fotocopieën, 1 env.
 - Zeeland persgeschiedenis; met fragmenten uit Abrahams en Smeding, 1 3/4 eeuw Middelburgse Courant, 1 enveloppe.
 - Gegevens omtrent mr. E. Fokker die gediend hebben als bouwstoffen voor een artikel in het Biografisch Woordenboek van Nederland, deel III.
 - Archief-De Koo (IISG) - fotocopieën en uittreksels, 1 enveloppe.
 - fotocopie artikel A. Graafhuis over Bernardus Reiger (1845-1908), 1 enveloppe.
104. Stapel fiches, met elastiek bijeengehouden, met biografische bijzonderheden over Nederlandse liberalen.
105. Stapel fiches, met elastiek bijeengehouden, met allerlei trefwoorden t.a.v. geschiedenis Nederlandse liberalen, meest over 1893/4 (kieswetsontwerp-Tak).
106. Parlementaire flitsen, uitgave VVD, in jaarmappen, geperforeerd, met registers, 1950-'61.

De volgende nummers zijn opgenomen in de DNPP-tijdschriften-collectie:

- 107-108. Vrijheid en Democratie, orgaan van de VVD, 2 dln. ingebonden.
- 107. 5 mei 1951 - 23 december 1953.
 - 108. 19 januari 1954 - 22 december 1956.
109. De Jonge Liberaal, orgaan van de Nederlandsche Bond van Jonge Liberalen nov. 1930 - april 1937 ingebonden. (incompleet)
110. De Amsterdammer, Dagblad voor Nederland, 1895, ingebonden.

AANKONDIGING

Geannoteerde bibliografie over de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1984

Het DNPP bereidt de uitgave voor van een geannoteerde bibliografie over de PvdA en het buitenlandse beleid. Deze bibliografie zal in augustus 1985 verschijnen. De prijs zal ongeveer f15,00 bedragen.

Meer dan andere partijen heeft de PvdA zich in geschriften met het buitenlandse beleid bezig gehouden, al blijft dit terrein qua belangstelling over het algemeen ondergeschikt aan binnenlandse kwesties. Het DNPP ontsluit de literatuur hierover vanzelfsprekend ook middels zijn systematische bibliografie, die gebruikers uit Groningen of daarbuiten reeds vaak ten dienste was en zal blijven. Maar reagerend op verschillende verzoeken om informatie over de visies van partijen op buitenlands-politieke kwesties en in aansluiting op lopende projecten op het DNPP is besloten tot uitgave van deze geannoteerde bibliografie. Hierdoor zullen studenten, wetenschappelijke onderzoekers, journalisten, partijleden of docenten (op middelbare scholen) zich snel een inzicht kunnen verschaffen in de beschikbare literatuur over dit onderwerp. Deze literatuur is grotendeels op het DNPP aanwezig. Indien dit niet het geval is wordt een bibliotheek vermeld, waar het wel te vinden is.

In deze uitgebreide bibliografie zijn de relevante publikaties verwerkt die vanwege de partij in de vorm van artikelen in het wetenschappelijke maandblad Socialisme en Democratie of in de vorm van nota's of brochures zijn uitgegeven. Tevens zijn er artikelen door (prominente) partijleden in andere (vak)bladen opgenomen. De geannoteerde artikelen zullen chronologisch worden afgedrukt, zodat een indruk verkregen kan worden met welke problemen de PvdA zich op het gebied van de buitenlandse politiek (inclusief de dekolonisatie) tegelijkertijd bezig hield. Een index op auteur en op onderwerp waarborgen de toegankelijkheid.

Hieronder volgen enkele voorbeelden van in de bibliografie opgenomen literatuur. De volgnummers geven de plaats aan in de chronologische orde, maar zijn nog niet definitief.

voorbeelden

(45) C.D.J. Brandt, "Palestina: het einde van het begin", in: S&D, 4 (1947), blz. 360-363. Bibliotheek DNPP.

De Algemene Vergadering der Verenigde Naties heeft het verdelingsplan van Palestina tenslotte aanvaard. Het prestige van de Verenigde Naties stond hierbij op het spel. Bij de stemming bleek het belang van de combinatie van de Arabische Liga en het Latijns-Amerikaanse blok. Met deze beslissing is de zaak echter niet afgelopen. De Arabische dreiging met oorlog wordt nog steeds uitgesproken; de vraag is in hoeverre dit serieus moet worden genomen. De Engelse terugtrekking moet volgens de auteurs mede gezien worden in verband met de algemene tendens zich te profileren tegenover Washington, die verklaarbaar is uit de internationale situatie en uit partijpolitieke overwegingen. Een probleem is nu dat de UNO geen machtsmiddelen heeft en haar morele gezag verminderen zag.

(67) Samenwerking na soevereiniteitsoverdracht. Amsterdam, Wiardi Beckmanstichting/Arbeiderspers, 1949. 14 blz. (Socialisme in overgangstijd; 3). Bibliotheek WBS.

Mogelijkheden worden bekeken van voornamelijk economische samenwerking tussen Nederland en de soevereine onafhankelijke Republiek van de Verenigde Staten van Indonesië. Uitgangspunten: samenwerking moet vrijwillig geschieden, en de verhouding Nederland-Indonesië moet gezien worden als een onderdeel van de internationale verhoudingen. Centrale doelstelling moet zijn: het verkleinen van het verschil in levenspeil tussen het Europees-Amerikaanse en het Aziatisch-Afrikaanse complex.

(110) J. Barents, "De positie van West-Duitsland", in: S&D, 7 (1950), blz. 18-31. Bibliotheek DNPP.

Analyse van de actuele situatie waarin de Bondsrepubliek zich bevindt. Zonder de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog uit te willen wissen moet men het economische en politieke belang van de in mei 1949 opgerichte staat erkennen. Deze jonge staat voelt zich gespleten. Sommigen stellen de hereniging van beide Duitslanden boven alles, desnoods onder communistische leiding. Is er kans op een nieuw Rapallo, op een nieuwe Duits-Russische aansluiting, een neutralistische Ostpolitiek? Gunstig is dat noch Adenauer, noch de sociaaldemocraten naar het Oosten hebben gelonkt. Daarom wordt dit opstel over het Duitse vraagstuk nog niet met een optimistische, maar toch wel met een de mogelijkheden ten goede openlatende conclusie besloten.

(132) G. Ruygers, "In de maalstroom der wereldpolitiek", in: Socialisme in de branding: een bundel opstellen onder redactie van G. Ruygers. Amsterdam, Arbeiderspers, 1952, blz. 217-259. Bibliotheek DNPP.

Overzicht van de veranderingen in de internationale betrekkingen tussen 1945 en 1951. De Duitse dreiging maakte plaats voor de Russische dreiging. Nederland werd losgerukt uit zijn isolement en is opgenomen in de maalstroom van de wereldpolitiek, waaraan met name de Indonesië-kwestie en de Benelux bij-

droegen. Ook binnen het socialisme is er nu samenwerking op internationaal plan, waaraan de PvdA zich veel gelegen laat liggen. Maar voorlopig zijn de internationale doelstellingen van het democratisch socialisme nog niet bereikt.

(256) Europese integratie; waarom en hoe? centraal onderwerp fakkeldragersdag 12 november 1960. 15 blz. Bibliotheek WBS.

Verdediging van een werkelijke integratie van Europa, waarbij aandacht besteed wordt aan de totstandkoming van een Verenigd Europa, en aan de moeilijkheden bij samenwerking tussen de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en de Europese Vrijhandelszone (EVA), en bij Europese verkiezingen.

(417) Doelmatig defensiebeleid. Een nota van de PvdA. Amsterdam, 1968. 83 blz. Bibliotheek DNPP.

Opgesteld door de Militaire Commissie, onder voorzitterschap van W. Wierda, bedoeld als uitwerking van de resolutie 'Een politiek voor vrede', aangenomen op het congres van de PvdA in 1967. Na een kort overzicht van de internationale militaire situatie biedt het rapport een vrij gedetailleerde analyse van de Nederlandse krijgsmacht en specifieke problemen. Het bevat een aantal concrete aanbevelingen: reorganisatie van land-, zee- en luchtmacht tot één geheel, herziening van het tuchtrecht, instelling van een ombudsman, (beperkte) democratisering van de krijgsmacht, meer doorstroming van onderofficier naar officier, afschaffing vrouwenafdelingen, betere rechtspositie en bezoldiging voor dienstplichtige militairen, kortere dienstdtijd (12 maanden), erkenning 'ernstige politieke bezwaren', enz.

(712) EEG nota: een uitgave van de werkgroep Buitenland PvdA gewest Amsterdam. Amsterdam, 1976. 31 blz. Bibliotheek WBS.

Nota over de achtergronden en gevolgen van de Europese integratie. Het rapport eindigt met conclusies en aanbevelingen voor het beleid van de PvdA, geformuleerd door een meerderheid en een minderheid van de werkgroep. Het meerderheidsstandpunt oordeelt dat het beleid van de Europese Gemeenschappen niet in socialistische richting gaat. De PvdA zal zich moeten verzetten tegen een verdergaande integratie. Ook zal de PvdA niet moeten deelnemen aan de Europese verkiezingen, daar deze verkiezingen geen bijdrage leveren aan een wezenlijk ander Europees beleid. Het minderheidsstandpunt oordeelt dat een socialistische tegenstrategie binnen de EEG noodzakelijk is om o.a. het proces van (kapitalistische) schaalvergroting tegen te gaan. Het Europees Parlement moet rechtstreeks gekozen worden.

(872) Ien van den Heuvel, "De noodzaak van een internationaal gekoördineerd stimuleringsbeleid", in: Werken aan Perspectief, etc. Amsterdam, PvdA, 1983, blz. 31-33. Bibliotheek DNPP.

De huidige economische crisis is internationaal van karakter, dus alleen internationaal op te lossen, in het bijzonder door de EG; naast "ESPRIT" e.d. is arbeidstijdverkortung nodig en herverdeling van arbeid, nu tussen mannen en vrouwen, en steun aan zelfstandige jongerenprojecten (door o.a. belastingvrijstelling), vooral in milieuzorg. Met name het Europees Parlement kan hier als katalysator optreden.

AANWINSTENLIJST 1984

Overzicht van de door het DNPP in 1984 verworven schenkingen en aangeschafte werken, opgesteld door Ida Noomen

De lijst is als volgt ingedeeld:

1. boeken (voor zover niet onder 2.): volgens verschijningsjaar per tijdvak geordend; daarbinnen in alfabetische volgorde
2. publikaties door of over partijen en/of verwante instellingen: per partij geordend; daarbinnen in chronologische volgorde
3. tijdschriften (nieuwe abonnementen of oude jaargangen)
4. ongepubliceerd materiaal (scripties, referaten, e.d.)
5. overig materiaal.

Het materiaal is deels verworven door schenkingen, deels door eigen aanschaf. Door een extra toegekend inhaalkrediet kon ook dit jaar ten behoeve van de in 1981 opgezette handbibliotheek en brochurecollectie deze eigen aanschaf substantieel worden vergroot. Schenkingen ontving het DNPP evenals in de voorgaande jaren van alle politieke partijen en van enkele instellingen en particulieren. Deze schenkingen zijn door middel van een (*) in de lijst aangegeven.

1. BOEKEN

1900 - 1939

Colijn, H. Saevis tranquillus in undis: toelichting op het anti-revolutionaire beginselprogram. Amsterdam, De Standaard, 1934. 610 blz.

Mandele, K.E. van der. Het liberalisme in Nederland: schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw. Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1933. 237 blz. (*)

Treub, M.W.F. Het gist in Indië: een analyse der hedendaagsche inlandsche beweging. Haarlem, Tjeenk Willink, 1927. 87 blz. (*)

1940 - 1959

Banning, W. De dag van morgen: schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven. 2e dr. Amsterdam, Ploegsma, 1946. 167 blz. (*)

Carp, J.H. Beginnelsen van nationaal-socialisme. 2e herz. en uitgebr.
dr. Utrecht, Nenasu, (1942). 89 blz.

Kadt, J. de. De Indonesische tragedie: het treurspel der gemiste
kansen. Amsterdam, Van Oorschot, 1949. 205 blz.

Katholicisme en geestelijke vrijheid: bijdragen tot een gedachten-
wisseling. Utrecht, Het Spectrum in samenw. met K.C.T.-strevende, 1951.
129 blz.(*)

Ravesteyn, W. van. De wording van het communisme in Nederland, 1907-1925.
Amsterdam, Van Kampen, 1948. 240 blz.

Smit, C. De buitenlandsche politiek van Nederland. 's-Gravenhage, Boucher,
1945. 2 dl.

Dl. 1: De Republiek der Vereenigde Nederlanden.

Dl. 2: Het Koninkrijk der Nederlanden.

Vucht Tijssen, J. van. De politieke partij: een onderzoek naar haar functie
en structuur sedert het midden van de 16e eeuw. Assen, Van Gorcum, 1941.
176 blz. (Van Gorcum's juridische bibliotheek; 6).

Welderen Rengen, W.J. van. Schets eener parlementaire geschiedenis van
Nederland van 1849 tot 1901. 4e bijgew. uitg. 's-Gravenhage, Nijhoff,
1948-1956. Dl. 1-5.

Wilde, J.A. de, en C. Smeenk. Het volk ten baat: de geschiedenis van de
A.R.-partij. Groningen, Haan, 1949. 776 blz.(*)

1960 - 1969

Duyn, Roel van. De boodschap van een wijze kabouter: een beschouwing over
het filosofische en politieke werk van Peter Kropotkin in verband met
onze huidige keuze tussen katastrofe of kabouterstad. Amsterdam,
Meulenhoff etc., 1969. 96 blz. (Kritiese Bibliotheek).

Gortzak, Wouter. Kluiven op een buitenbeen: kanttekeningen bij enige
naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme. Amsterdam,
Polak & Van Gennep, 1967. 271 blz.

Kaam, Ben van. Parade der Mannenbroeders: flitsen uit het protestantse
leven in Nederland in de jaren 1918-1938: nieuwsgierig bijeengegaard
uit oude jaargangen van kranten en tijdschriften, gedenkboeken,

- brochures en vergeelde documenten uit de boekenkast der vaderen door Ben van Kaam. 3e dr. Wageningen, Zomer en Keuning, 1964. 279 blz.
- Kiezer en verkiezing: verslag van een onderzoek met betrekking tot de verkiezingen van 1956 in Nieuwer-Amstel voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Amsterdam, z.u., 1963. 176 blz.(*)
- Koejemans, Anthoon Johan. Van 'ja' tot 'amen'. 2e dr. Amsterdam, De brug, (1963). 234 blz. (Van gisteren tot morgen; 5).
- Meier, Henk J. Politiek zakboek 1967. Amsterdam, Bekking, 1967. 167 blz. (Politieke pocket; nr. 3)(*)
- Nooij, Adrianus Theresia Jacobus. De Boerenpartij: desoriëntatie en radikalisme onder de boeren. Meppel, Boom, 1969. 225 blz. Proefschrift Utrecht.
- Oud, P.J. Het jongste verleden: parlementaire geschiedenis van Nederland. Assen, Van Gorcum, 1968. 6 dl.
- Partijvernieuwing? (Door) E. Jurgens, D.Th. Kuiper, B. van der Lek e.a. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1967. 134 blz. (Open Brief; 2).
- Stikker, Dirk U. Memoires: herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis. Rotterdam etc., Nijgh & Van Ditmar, 1966. 359 blz.
- Witlox, J.H.J.M. De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst. Bussum, Brand, 1969. Dl. 3.
3: De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken, 1848-1870.

1970 - 1979

- Berg, J.Th.J. van den, en H.A.A. Molleman. Crisis in de Nederlandse politiek. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1974. 227 blz. (Actua reeks).
- Biografisch woordenboek van Nederland. Onder eindred. van J. Charité. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1979. Dl. 1.
- Cohen, H.F. Om de vernieuwing van het socialisme: de politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930. Leiden, Univ. pers Leiden, 1974. 279 blz. (Leidse historische reeks; 18).
- Easton, David. The political system: an inquiry into the state of political science. 2nd ed. New York, Knopf, 1971. 377 blz.(*)

Euro-barometer: publieke opinie in de Europese gemeenschap. Brussel, Commissie van de Europese gemeenschappen, 1974-1984. Nrs. 1-21.(*)

Harmsen, Ger. Hamer of aambeeld?: een en ander uit de geschiedenis van de Amsterdamse arbeidersbeweging ter gelegenheid van het negentig-jarig bestaan van de Industriebond NVV afdeling Amsterdam. Amsterdam, Industriebond NVV, 1979. 111 blz.(*)

Jonge, A.A. de. Het Communisme in Nederland: de geschiedenis van een politieke partij. Den Haag, Kruseman, 1972. 200 blz.

Kadt, J. de. Politieke herinneringen van een randfiguur. Amsterdam, Van Oorschot, 1976. 253 blz.

Outshoorn, Joyce. Vrouwenemancipatie en socialisme: een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919. 3e dr. Nijmegen, Socialistiese uitgeverij Nijmegen, 1979. 111 blz.

Steininger, Rudolf. Polarisierung und Integration: eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Österreich. Meisenheim am Glan, A. Hain, 1975. 373 blz. (Politik und Wähler; Bd. 14).

1980 - 1981

Abma, Gerben. Geloof en politiek: confessionele partijvorming in Friesland: ontstaan en eerste jaren (1852-1871). Leeuwarden, Friese Pers, 1980. 530 blz. (Fryske Akademy; nr. 586)

Democracy at the polls: a comparative study of competitive national elections. Ed. by David Butler, Howard R. Penniman, and Austin Ranney. Washington D.C. (etc.), American enterprise inst. for public policy research, 1981. 367 blz. (AEI's at the polls studies; 297).

Eldersveld, Samuel J., Jan Kooiman and Theo van der Tak. Elite images of Dutch politics: accommodation and conflict. Ann Arbor, Univ. of Michigan press, 1981. XIV, 266 blz.

Gilhuis, P.C. Het referendum: een rechtsvergelijkende studie. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1981. 336 blz.

Harmsen, Ger. Rondom Daan Goolooze: uit het leven van Kommunisten. Nijmegen,

Socialistische uitgeverij Nijmegen, 1980. 263 blz.

Kamsteeg, A. Balans tussen ideaal en werkelijkheid: christelijk realisme in de wereldpolitiek. Kampen, Kok, 1981. 187 blz.

Rogier, Jan. Een zondagskind in de politiek en andere christenen: opstellen over konfessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals. Nijmegen, Socialistische uitgeverij Nijmegen, 1980. 351 blz.

1982 - 1983

Alexander, Herbert E. Public financing of state elections: a data book and election guide to public funding of political parties and candidates in seventeen states. Los Angeles, Calif., Citizens' Research Foundation, University of Southern California, 1982. 319 blz.

Berg, J.Th.J. van den. De toegang tot het Binnenhof: de maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970. Weesp, Van Holkema & Warendorf, 1983. 319 blz.

Beyme, Klaus von. Parteien in westlichen Demokratien. München, Piper, 1982. 520 blz. (Serie Piper; 245).

Bürger und Parteien: Ansichten und Analysen einer schwierigen Beziehung. Hrsg. und eingel. von Joachim Raschke. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1982. 368 blz.

Burger, Jan Erik. Linkse frontvorming: samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918. Amsterdam, Van Gennep, 1983. 167 blz. (De Nederlandse arbeidersbeweging; 12).

Cornelissen, Igor. Van Zwolle tot Brest-Litowsk: onstuimige herinneringen. Amsterdam, Van Gennep, 1983. 371 blz.

Daemen, Hendrikus Hubertus Franciscus Maria. Burgerzin en politieke gematigdheid: een toetsing van de theorie van de burgercultuur. Z.pl., z.u., 1983. 344 blz. Proefschr. Technische Hogeschool Enschede.

Dittrich, Karl, Job Cohen en Victor Rutgers. Het einde van een tijdperk: de kabinetsformaties van 1981 en 1982. Maastricht, Rijksuniversiteit Limburg, 1983. 212 blz.

Donselaar, Jaap van, en Carlo van Praag. Stemmen op de Centruumpartij: de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland. Met medew. van Marjanne Konings - van der Snoek. Leiden, Rijksuniversiteit, 1983.

- 113 blz. (Uitg. van het Centrum voor onderzoek van maatschappelijke tegenstellingen, Fak. der Sociale Wetensch., Rijksuniv. Leiden; 13).
- Eijk, C. van der, M.J. Koopman en B. Niemöller. Dutch parliamentary election study 1982: an enterprise of the Dutch Political Science Community. With the assistance of S.M.J. Koopman. Amsterdam, CT Press, 1983. 450 blz.(*)
- Hagendoorn, Louk, en Jacques Janssen. Rechts-omkeer: rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen. Baarn, Ambo, 1983. 223 blz. (Geestelijke volksgezondheid. Tweede serie; 2-23).
- Havenaar, R. De NSB tussen nationalisme en "volkse" solidariteit: de vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland. 's-Gravenhage, Staatsuitg., 1983. 160 blz. (Cahiers over Nederland en de Tweede Wereldoorlog; nr. 6).
- Internationale, L', socialiste. Sous la dir. de Hugues Portelli. Paris, Ed. Ouvrières, 1983. 188 blz. (Coll. Enjeux internationaux).
- Jansen, Tony, en Jan Rogier. Kunstbeleid in Amsterdam, 1920-1940: dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek. Nijmegen, SUN, 1983. 439 blz.
- Kooy, G.A. Het echec van een "volkse" beweging: nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945. (Ongew. herdr.). Utrecht, Hes, 1982. 359 blz. (Hes historische herdrukken; 14).
- Luykx, P., H.J.C. Termeer en J.P.A. van Vugt. De ware geschiedschrijver: apparaat voor de nieuwste geschiedenis. Groningen, Wolters Noordhoff, 1982. 283 blz.
- Meijer Bleekrode: schilder, ontwerper, socialist, 1896-1943. Red. Carry van Lakerveld. Amsterdam, Van Gennep/Amsterdams historisch museum, 1983. 93 blz.
- Opkomst, De, van de Centruumpartij: een onderzoek onder de aanhang van de Centruumpartij in het najaar van 1983. Amsterdam, Interview, 1983. 14 blz. (+ bijlagen).
Onderzoek van Maurice de Hond in opdracht van Achter het Nieuws (project 1997/dec. 1983).
- Rechterkant, De, van Nederland: een overzicht van extreemrechtse en fascistische verschijnselen in Nederland. (Door een) antifascistisch

kollektief. Amsterdam, SUA, 1983. 186 blz.

Staatsrecht en politicologie: op weg naar een staatsleer?: staatsrechtconferentie 1983. Met bijdr. van H.M. de Jong, R.J. Jue, P.W.P. Ruiter e.a. Nijmegen, Ars Aequi Libri, 1983. 106 blz. (Staats- en bestuursrecht; 11).

Stuurman, Siep. Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland. Nijmegen, SUN, 1983. 366 blz.

Verstomde, De, revolutie: politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig. (Door) J.J.A. Thomassen, F. Heunks, J.W. van Deth e.a. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1983. 235 blz.

Verwey-Jonker, H. Emancipatiebewegingen in Nederland. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1983. 191 blz. (Sociologische monografieën).

Visser, Henk. Wie is wie in de Tweede Kamer. Amersfoort, Bekking, 1983. 247 blz. (Editie najaar 1983).

1984

Beunders, Henri J.G. 'Weg met de vlootwet!': de maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923. Bergen (NH), Octavo, 1984. 290 blz.

Bree, Han van, en Theo Wortel. De derde dinsdag...: politiek jaarboek 83/84. Utrecht (etc.), Het Spectrum, 1984. 180 blz. (Prisma pocket; 2327).

Esterik, Chris van, en Joop van Tijn. Jaap Burger: een leven lang dwars: een politieke biografie. Amsterdam, Bakker, 1984. 317 blz.

Gase, Ronald. Misleiding of zelfbedrog: een analyse van het Nederlands Nieuw Guinea-beleid aan de hand van gesprekken met betrokken politici en diplomaten. Baarn, In den Toren, 1984. 224 blz. (Anthos-boeken).

Geus, P.B.R. de. De Nieuw-Guinea kwestie: aspecten van buitenlands beleid en militaire macht. Leiden, Nijhoff, 1984. XI, 249 blz.

Groene politiek: de visie van het Groen Platform. Roel van Duijn (red.). Amersfoort: De Horstink, 1984. 80 blz.

Interventiestaat, De: Tradities, ervaringen, reacties. J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.). Meppel (etc.), Boom, 1984. 280 blz.

- Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1983. Nijmegen, Katholiek Documentatiecentrum, 1984. 216 blz.(*)
- Jaarboek, Het vijfde, voor het democratisch socialisme. Onder red. van Jan Bank, Paul Kalma, Martin Ros e.a. Amsterdam, De Arbeiderspers/Wiardi Beckmanstichting, 1984. 204 blz.
- Jansen van Galen, John. Ons laatste oorlogje: Nieuw-Guinea: de Pax Neerlandica, de diplomatieke kruistocht en de vervlogen droom van een Papoea-natie. Weesp, Van Holkema en Warendorf, 1984. 301 blz. (H & W dossier).
- Koper, Arnold. Onder de banier van het stalinisme: een onderzoek naar de geblokkeerde destalinisatie van de CPN. Amsterdam, Van Gennep, 1984. 312 blz. (Kritiese Bibliotheek).
- Maatschappijvernieuwers in verwarring. Red. Simon Franke, Marijke Linthorst. Amsterdam, De Populier, 1984. 142 blz. (Heimwee naar de toekomst; dl. 1).
- Meijers, Jan. Mussert: een politiek leven. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984. 331 blz. (Open-domein; nr. 10).
- Opland-tekenaar, Amsterdam 1928. (Samenst.: Max Arian en Geke van der Wal). (Amsterdam), De Groene Amsterdammer, 1984. (108) blz.
- Schendelen, M.P.C.M. van. Het Europese Parlement. Utrecht (etc.), Het Spectrum, 1984. 164 blz. (Aula pocket; 726).
- Smits, Hans. De bom in de vuist: de Partij van de Arbeid tussen afschrikking en atoompacifisme. (Amsterdam), Raamgracht, 1984. 239 blz.
- Statistiek der verkiezingen 1982, gemeenteraden 2 juni. 's-Gravenhage, Staatsuitg., 1984. 158 blz. (CBS-publikaties).
- Statistiek der verkiezingen 1982, Tweede Kamer der Staten-Generaal 8 sept. 's-Gravenhage, Staatsuitg., 1984. 116 blz. (CBS-publikaties).
- Tops, P.W., en F.A. Korsten. Collegevormen in Nederlandse gemeenten (1970-1982): beeld en werkelijkheid. Amsterdam, Kobra, 1984. 67 blz. (Bestuurskundige beschouwingen; dl. 4).

2. PUBLIKATIES PARTIJEN EN/OF VERWANTE INSTELLINGEN

Algemeen

Is dit wijs? Den Haag, Kompas, z.j.(*)

Savornin Lohman Az., W.H. de. De verhouding tusschen het recht, den staat en de overheid. Amsterdam, Wormser, 1890. 47 blz.(*)

Levy, J.A. Doel, eisch en grens der vakvereeniging: rede gehouden in "Handelsbelangen", neutrale vereeniging van administratief personeel in het haven- en dokbedrijf in den groothandel te Amsterdam den 22 april 1903. 's-Gravenhage, Boekh. vh. gebr. Belinfante, 1903. 29 blz.(*)

Oosterbaan, N. Socialisme en stofvergoding. Sneek, Boeyenga, (1904). 47 blz.(*)

Ontwerp-beginselverklaring. Samengest. door comm. A ingevolge opdracht van de bondsvergadering gehouden op 8 april 1912, (voorz.: A.R. de Jong). Z.pl., Bond van christen-socialisten, (1912). 123 blz.

Snoeck Henkemans, J.R. Armverzorging: het Elberfeldsche en het Nederlandsche Stelsel. Utrecht, Ruys, 1912. 33 blz. (Serie 4: Christendom en maatschappij; nr. 7).(*)

Heemskerk, Th. Een woord over de genummerde driestarren van Dr. Kuyper. Rotterdam, Libertas, 1915. 26 blz.(*)

Hegeraat, H.J. De verkiezingsleuzen in 1918: authentieke verkiezings-programs van de politieke partijen en van enkele sociale vereenigingen. Amsterdam, Ontwikkeling, 1918. 112 blz.

Vries, E. de. Welvaartszorgen en welvaartszorg in Nederlandsch-Indië. 's-Gravenhage, Blommendaal, 1939. 32 blz. (Tijdseinen; 16).(*)

Vijftig jaar arbeidswet 1889-1939. Haarlem, Tjeenk Willink, 1939. 32 blz. Redevoeringen uitgesproken door C.P.M. Romme, E. Kupers, P.A. Diepenhorst, C.W. de Vries ter gelegenheid van de herdenkingsbijeenkomst in Pulchri Studio te 's-Gravenhage op 5 mei 1939.(*)

Eijkman, J. Wij bouwen verder: maar op welken grondslag? Amsterdam, Ten Have, 1940. 24 blz.(*)

Om Neêrland's toekomst. 2e dr. Z.pl., z.u., 1944. 98 blz. + bijl. Bevat ook Manifest van "Het Parool" en "Vrij Nederland".(*)

Nederlanders, kent uw plicht! Z.pl., Militair gezag in Nederland, ca. 1945. 15 blz.(*)

Snijders, J. Partijvorming op principiële grondslag. Helmond, Boek-

drukkerij Helmond, ca. 1945. 53 blz.(*)

Waarom het zoo langzaam gaat. Z.pl., Sectie voorlichting militair gezag, (1945). 16 blz.(*)

Wie is er de baas en waarom? Z.pl., Sectie voorlichting militair gezag, ca. 1945. 19 blz.(*)

Insiders. Indische pepertjes: wist u, dat... 3e dr., 9e-12e duizendtal. Z.pl., z.u., (1947). 19 blz.(*)

Hoe denkt gij over de wapentransporten?: het antwoord van de bestuursleden van de vrouwenbond van de PvdA op de dringende vraag betreffende de aanvoer van Amerikaanse wapens, gesteld in een open brief aan alle leden van deze Vrouwenraad luidde: "Wij zullen de Amerikaanse wapentransporten accepteren". Amsterdam, Nederlandse Vrouwen Beweging, 1950. 13 blz.

Interim-rapport van de "Groep van Achttien" van de K.V.P., A.R.P. en C.H.U. (etc.). Z.pl., z.u., 1968.(*)

Europa en de Derde Wereld. Den Haag, Europese Gemeenschappen, 1984. 12 blz.(*)

Links en de staat: liefde of haat? Amsterdam, Stichting voor een Linkse Doorbraak, 1984. 127 blz. Bundel samengesteld ten behoeve van het Sociaal-ekonomisch kongres van de Linkse Doorbraak op 27 oktober 1984.

Sociale zekerheid ter discussie: informatiemap ten behoeve van de discussiedag over sociale zekerheid, 28 april 1984. Amsterdam, vormingsinstituten CPN, PPR, PSP, 1984. 25 blz.

Algemene Nederlandse Fascistenbond

Willem I prins van Oranje en den Algem. Nederl. Fascistenbond contra Philips II en Ir. A.A. Mussert en zijn Nationaal-Socialistische Beweging. Den Haag, Algem. Nederl. Fascistenbond, gewest Den Haag, z.j. 8 blz.

Antirevolutionaire Partij

Steijling, A. De organisatie der Anti-revolutionaire Partij. Hilversum, Witzel, (1907). 32 blz.(*)

Statuut der Anti-revolutionaire Kamerclub opgericht den 20 September 1910.

's-Gravenhage, Electrische Drukkerij J. Bootsma, ca. 1910. 7 blz.(*)

Dooijeweerd, Herman. De christelijke staatsidee: referaat toogdag... 1936

Apeldoorn. 2e dr. Rotterdam etc., Libertas, ca. 1936. 56 blz.(*)

Rapport inzake de organisatie der Antirevolutionaire Partij. Z.pl., z.u.,

ca. 1945. 50 blz.(*)

Correspondentie tussen de personen aangewezen door het "Werkcomité" ten

behoefte van het Amersfoortse Congres en het Centraal Comité van A.R.

kiesverenigingen met aantekeningen bij den laatsten brief van genoemde

personen. (Den Haag), (Centraal Comité), ca. 1949. 31 blz.(*)

Dijk, K. De strijd om de beginselen: referaat gehouden op de Conferentie

der Antirevolutionaire Partij d.d. 26 en 27 januari 1950. 's-Gravenhage,

Antirevolutionaire partijstichting, (1950). 28 blz.(*)

Schakel, M.W. Het verzorgingspeil van de kleine gemeente. IJmuiden, Ver-

mande zonen, ca. 1955. 80 blz. (Nieuwe wegen in de gemeente-politiek).(*)

District, Het, als Bestuursvorm voor Agglomeraties: rapport van het College

van Advies der Anti-Revolutionaire Partij. 's-Gravenhage, Anti-

Revolutionaire Partijstichting, 1960. 20 blz.(*)

Christen Democratisch Appèl

Rapport grondslag en politiek handelen. Den Haag, Christen Democratisch

Appèl, 1978. 106 blz.

Politie, een lokale zorg: commentaar op het ontwerp van een nieuwe politie-

wet. Eindred. H.G. Cloudt. Den Haag, Vereniging van Christen-

Democratische Gemeente- en Provinciebestuurders, 1980. 61 blz.

Herziening belasting-wetgeving: rapport van een commissie van het Weten-

schappelijk Instituut voor het CDA. (J.H. Christiaanse, voorz.).

Den Haag, Wetensch. Inst. voor het CDA, 1981. 106 blz.

Vernieuwing om behoud: een christen-democratische bijdrage aan de discussie

over de ontwikkeling van de sociale zekerheid. Rapport van een werkgroep

van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (D.E. Cnossen e.a.).

Den Haag, Wetensch. Inst. voor het CDA, 1982. 132 blz.

Verslag van de Studieconferentie ruimtelijke ordening van het Weten-

schappelijk Instituut voor het CDA gehouden op 1 maart 1982 in de Jaarbeurs te Utrecht. Z.pl., z.u., 1982. 52 blz.

Deregulering: verslag conferentie 1983. Eindred. H.G. Cloudt. Den Haag, Vereniging van Christen-democratische Gemeente en Provinciebestuurders, 1983. VI, 66 blz.

Drugs: het einde? Den Haag, Wetensch. Inst. voor het CDA, 1983. 135 blz.(*)

Hoeksteen of sluitpost: over de bekostiging en doelmatigheid van het onderwijs. Den Haag, Wetensch. Inst. voor het CDA, (1983). 45 blz. (Beleidsadviezen).(*)

Samen verder: een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Den Haag, Wetensch. Inst. voor het CDA, 1983. 80 blz.(*)

Schaepmanherdenking, Tubbergen 11 oktober 1983: honderd jaar na de verschijning van "Proeve van een Program" van mgr. dr. H. Schaepman. Eindred. J.W.R. de Savornin Lohman. Den Haag, Christen Democratisch Appèl, 1983. 55 blz.

Verslag van de studieconferentie "Godsdienstbeleving van minderheden van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, gehouden op 28 februari 1983 in Hotel Babylon te 's-Gravenhage. 's-Gravenhage, Wetensch. Inst. voor het CDA, 1983. 80 blz.

Christen-democratie, kunst, politiek: beschouwingen over kunstbeleid. Onder red. van: Hans van Dulken en Kees Klop. Den Haag etc., Wetensch. Inst. voor het CDA etc., (1984). 138 blz.(*)

Over talenten gesproken: een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenwisseling over de eerste fase van het voortgezet onderwijs: commentaar op het rapport "Samen verder" van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Gouda, Landelijke Werkgroep van CDA-onderwijsbetrokkenen, (1984). 70 blz.

Privatisering: een christen-democratische visie. Den Haag, Vereniging van christen-democratische gemeente- en provinciebestuurders, 1984. 56 blz.(*)

Vernieuwend energiebeheer: rapport van de Werkgroep energie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Den Haag, Wetensch. Inst. voor het CDA, 1984. 40 blz.(*)

Werkloosheid en de crisis in onze samenleving: de samenhang tussen economie,

cultuur en politiek: rapport van het sectoroverlegorgaan Sociaal-Economisch Beleid van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
's-Gravenhage, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 1984. 60 blz.(*)

Communistische Partij Holland/Communistische Partij van Nederland

Tarwewet-Hongerwet. Amsterdam, CPH, (1920). 8 blz.

Ceton, J.C. School en kind in Sowjet-Rusland. Amsterdam, CPN, 1921. 84 blz.

Volkscongres tegen loonroof, honger en oorlog: weg met de regeering Ruys.
Amsterdam, CPH, 1924. 8 blz.

Acht uren dag, staatspensioen en de SDAP. Amsterdam, Communistische Partij, sectie Communistische Internationale, (1928). 16 blz.

Eén tegen allen en allen tegen één. Z.pl., CPH, 1929. 16 blz.

Tegen de vuilspuiters: antwoord aan de fascist en sociaal-fascisten.
(Z.pl.), CPH, (1930). 8 blz.

Vijf-jaren-plan, Het: hoe de arbeiders van Sowjet-Rusland het socialisme opbouwen. Amsterdam, CPH, 1930. (8 blz.)

Communisten, De, in de gemeente. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1931. 7 blz.

Ontwerp agrarisch program voor de Communistische Partij Holland. Amsterdam, CPH, 1931. 16 blz.

Philips of de neergang van het Nederlandse kapitalisme. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1931. 15 blz.

Sowjet-Rusland en Sociaal-democratie. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1931. 16 blz.

Nood, De, op het platteland: waar is de uitweg? Amsterdam, Agentschap Amstel, (1932). 8 blz.(*)

Opstand, De, in Indonesië zes jaar geleden. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1932. 7 blz.

Strijdt tegen den oorlog-nu! Verhindert munitie-aanmaak! Verhindert munitie-transport! Amsterdam, Agentschap Amstel, 1932. 8 blz.

Waarom is dit zwendel. Amsterdam, CPH, (1932). (8 blz.)

Waarom wordt De Tribune vervolgd?: de strijd tegen politiegeweld, geheime diplomatie en oorlogsgevaar. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1932. 16 blz.

Welter-Plan, Het. Weg met Welter en Ruys! Op voor den rooden dinsdag.

Amsterdam, Agentschap Amstel, 1932. 12 blz.

Brief van het partijbestuur aan alle leden der CPH: ieder partijgenoot moet een revolutionair strijder in de vakbeweging en een actief lid der R.V.O. worden. Z.pl., z.u., (ca. 1933).

Muiters voor het gerecht: de Roode Hulp en de gevangenen van de Hollandsche oorlogsvloot. Z.pl., z.u., 1933. 15 blz.

Redt de muiters der "Zeven Provinciën". Amsterdam, Agentschap Amstel, 1933. 8 blz.

Strijdt, De, tegen provocatie en spionage. Z.pl., CPH, 1933. 48 blz.

Verkiezingen, De, voor de 2e Kamer: haar beteekenis voor de kleine boeren en tuinders. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1933. 8 blz.

Weg, De, van Duys: welke weg gaat jij??: open brief aan de arbeiders van de SDAP. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1933.

Roode juli 1934: een fotografisch document uit de roode julidagen in Amsterdam. Z.pl., Internationale Roode Hulp, 1934.

Statuten van de Communistische Partij Holland. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1934. 16 blz.

Plan van actie voor arbeid en brood. Amsterdam, Agentschap Amstel, (1935). 31 blz.

Verborg, O. De wereldbeschouwing van het communisme: het dialektisch materialisme. Amsterdam, Pegasus, 1935. 87 blz.

Voor de eenheid der arbeidersklasse: materiaal ter voorbereiding van het partijcongres der Communistische Partij. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1935. 29 blz.

Beuzemaker, Ko. Politieke Brief van het Partijbestuur aan de leden van de Communistische Partij van Nederland. Z.pl., CPN, 1936.

Hoe de Communistische Partij werkt. Amsterdam, Agentschap Amstel, 1937. 15 blz.

Struik, A. Onder valse vlag: het Trotskisme de handlangers van het fascisme. Amsterdam, Agentschap Amstel, (1937). 12 blz.

Grondslag voor de discussie voor het partijcongres der Communistische Partij van Nederland (congres 1938). Z.pl., z.u., 1938. 31 blz.

- Vrede of oorlog: de taak van de arbeidersklasse. Amsterdam, CPN, 1939. 46 blz.
- Nederland's wedergeboorte. Z.pl., De Waarheid, 1944. 8 blz. Reactie op brochure "De Wedergeboorte van ons Koninkrijk" door "Boisot" (ps.).
- Volksprogram voor een democratisch, welvarend en vrij Nederland. Z.pl., De Waarheid, 1944. 20 blz.
- Geschiedenis der Ned. Arbeidersbeweging. Amsterdam, Marx-Instituut, (1945). 12 blz. (Cursus van het Marx-Instituut te Amsterdam; nr. 6).
- Ontwerp statuten. Z.pl., z.u., (1945). 8 blz.
- Partij, De. Amsterdam, Marx-Instituut, (1945). 11 blz. (Cursus van het Marx-Instituut te Amsterdam; nr. 4).
- Jong Nederland Nieuw Nederland. Amsterdam, CPN (De Waarheid), (1946). 12 blz.
- Rekening en verantwoording: grepen uit het werk der Communisten in het eerste oorlogsjaar: wat "De Waarheid" schreef van october 1940 tot juni 1941. Z.pl., z.u., 1946. 16 blz.
- Rood heeft de toekomst. Amsterdam, CPN (De Waarheid), 1946. 23 blz. (*)
- Trainin, I. De democratische grondwet van de Sowjet-Unie: de Stalin-Grondwet. Amsterdam, Pegasus, 1946. 32 blz.
- Wapens, De, neer. Amsterdam, CPN, (1947). 15 blz.
- Fouten, De, van Tito: resolutie van het Informatiebureau over de situatie in de Communistische Partij van Joegoslavië. Z.pl., CPN, (1948). 14 blz.
- Welvaart voor een nieuw Nederland: algemene richtlijnen voor een Nationaal Welvaartsplan. Z.pl., CPN (De Waarheid), 1948. 32 blz.
- Huren en huizen: enkele opmerkingen over de woningbouw, de dreigende huurverhoging en wat er aan te doen is. Amsterdam, CPN (De Waarheid), (1949). 14 blz.
- Kiezen of delen: een ernstig woord aan de sociaal-democraten. Amsterdam, CPN, (1949). 14 blz.
- Moderne, Het, huishoudboekje of het antwoord op de vraag: waarom verdien ik zo weinig? Amsterdam, CPN, (1949). 16 blz.
- Proces in Budapest: de ontmaskering van de grote samenzwering. Amsterdam, CPN (De Waarheid), 1949. 24 blz.

Resoluties aangenomen door het Informatiebureau der Communistische- en arbeiderspartijen. Amsterdam, CPN, 1949. 29 blz.

Waarheid, De, marcheert!: wording en groei van de pers van de Nederlandse arbeidersklasse. Amsterdam, CPN (De Waarheid), 1949. 80 blz.

Dät is Amerika. Amsterdam, CPN, 1950. 29 blz.

Eenheid voor vrede en brood. Amsterdam, CPN, 1950. 15 blz.

Korea strijdt! Amsterdam, CPN, 1950. 19 blz.

Partij, De, van de actie: resolutie van de conferentie van 23 en 24 december 1949 der Communistische Partij Nederland. Amsterdam, CPN, (1950). 27 blz.

Voor of tegen de atoombom: een polemiek tussen "De Waarheid" en "Het Parool". Amsterdam, CPN, 1950. 39 blz.

Leerboek voor de arbeidersbeweging. Samengest. door het partijbestuur der C.P.N. (De Waarheid). Amsterdam, Pegasus, 1949-1951. Afl. 1-3. (Afl. 4 was al aanwezig op het DNPP).

Nóg eens: Amerika: de heksenjacht. Amsterdam, CPN, 1951. 22 blz.

"Socialistische", De, Unie in dienst der Amerikanen. Amsterdam, CPN, 1952. 16 blz.

Wagenaar, Gerben, en Marcus Bakker. Redevoeringen uitgesproken op het 16e congres van de Communistische Partij van Nederland (gehouden van 22-25 nov. 1952 te Amsterdam) door Gerben Wagenaar en Marcus Bakker: (alsmede enige andere Congresdocumenten). Amsterdam, CPN, 1952. 48 blz.

Aanklacht tegen de leiding van een staatsvijandig samenzweerdercentrum met aan het hoofd Rudolf Slansky: (proces in Praag van 20-27 nov. 1952). Amsterdam, CPN, 1953. 60 blz.

E.D.G. weg ermee: de behandeling van het EDG-verdrag in de Tweede Kamer op 22 en 23 juli 1953. Amsterdam, CPN, 1953. 14 blz.

Strijd, De, voor nationale zelfstandigheid. Amsterdam, Pegasus, 1953. Nr. 7, 9. (Bibliotheek voor zelfstudie).

7. Gedeelte uit de congresrede 1952. Door Paul de Groot.

9. De vrede breekt door. (Door) Paul de Groot. Verklaring der Tweede Kamer-fractie der C.P.N. inzake de Europese defensie gemeenschap.

Watersnood, De. Z.pl., CPN, 1953. 29 blz.

Groot, Paul de. Romme legt zijn kaarten op tafel. Amsterdam, CPN, (1954). 48 blz.

Waarheid, De, over de februari-staking: B.A. Sijes vervalst de geschiedenis. Amsterdam, CPN, 1954. 48 blz.

Groot, Paul de. Voor de redding van Nederland: rede uitgesproken door Paul de Groot op het 17e congres van de Communistische Partij van Nederland, gehouden van 9 t/m 11 april te Amsterdam. Amsterdam, CPN, 1955. 64 blz.

Korte cursus voor afdelings- en onderafdelingsbestuurders van de Communistische Partij van Nederland (De Waarheid). Amsterdam, CPN (De Waarheid), (ca. 1955). 16 blz.

Nederland voor de keuze. Amsterdam, CPN, 1955. 23 blz.

Zeventiende Congres der Communistische Partij van Nederland gehouden 9-10-11 april 1955 in Amsterdam. Z.pl., CPN, (1955). 176 blz.

Wat gebeurt er in de Sowjet-Unie: een verklaring over de persoonsverheerlijking en zijn gevolgen. Z.pl., CPN, 1956. 20 blz.

Hongarije, de feiten. Amsterdam, CPN, 1957. 22 blz.

Kapersnest, Het, Bloemendaal. Amsterdam, CPN, (1957). 31 blz.

Tinbergen, J., en A.D. Nikonow. De noodzaak om een oorlog te vermijden: de internationale taak van de sociaal-democraten en de communisten. Amsterdam, CPN, 1957. 21 blz.

Vier. 4 november 1956: een waar verhaal over de straatterreur tegen de CPN. Amsterdam, CPN, 1957. 21 blz.

Voor vrede en socialisme: verklaring van de bijeenkomst van vertegenwoordigers van de Communistische en Arbeiderspartijen der socialistische landen. Oproep van de Communistische en Arbeiderspartijen uit 64 landen. Bijeenkomst van 14 to 16 november 1957. Amsterdam, Pegasus, 1957. 40 blz.

Aan de leden van- en sympathiserenden met de Communistische Partij: de Dolkstootlegende. Amsterdam, Initiatief-comité, 1958. 16 blz. (Bulletin; nr. 3).

Aap, De, uit de mouw der bestedingsbeperking: wie teveel verbruikt en wie te weinig: een antwoord aan de PvdA. Amsterdam, CPN, 1958. 31 blz.

Aan de leden van- en sympathiserenden met de Communistische Partij. (Amsterdam,

- z.u., 1958). 8 blz. Bevat woordelijke tekst van de verklaring uitgesproken door Brandsen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal op 15 april 1958.
- Groot, Paul de, en Henk Hoekstra. 19e congres van de Communistische Partij van Nederland van 26 t/m 29 december 1958. Amsterdam, CPN, (1959). 172 blz.
- Communisten, De, en de anderen: de grondslagen van het Marxisme-Leninisme. Amsterdam, Pegasus, 1960. 62 blz.
- Berlijnse, De, kwestie. Amsterdam, CPN, 1961. 16 blz.
- Groot, Paul de. Wat gebeurt er in Moskou?: CPN over het 22ste CPSU-congres: verslag van Paul de Groot... in de zitting van het partijbestuur der CPN in november 1961. Amsterdam, CPN, 1961. 16 blz.
- Is de P.S.P. wel zo vredelievend en socialistisch? Amsterdam, CPN, 1961. 12 blz.
- Waarom geen zendtijd voor CPN?: omdat zij de waarheid vrezen. Amsterdam, CPN, 1963. 14 blz.
- Méer communisten in staten en raden. (Verkorte redevoeringen van) Henk Hoekstra e.a. Amsterdam, CPN, 1965. 32 blz.
- Bakker, Marcus. Kiezen of knoeien. Amsterdam, Pegasus, 1967. 136 blz.
- D'66: anderhalf jaar rechtse politiek. Amsterdam, CPN, 1968. 19 blz.
- Groot, Paul de, en Henk Hoekstra. Actie is beslissend: voor nationale onafhankelijkheid en volledige werkgelegenheid. Amsterdam, Pegasus, 1968. 84 blz. Congresboek 22ste congres CPN op 22, 23 en 24 december 1967 te Amsterdam.
- Procureur-generaal van New Orleans: CIA vermoorde Kennedy. Amsterdam, CPN, (1968). 18 blz.
- Geen cent voor de NAVO. Amsterdam, CPN, 1968/69.
- Bakker, Marcus. Beste Joop, van Anne: Vondeling en het kiesvee. (Amsterdam), Pegasus, 1969. 91 blz.
- Rapport over loonpolitiek en loonstrijd in Nederland. Amsterdam, Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek, (1969). 61 blz.
- Toestand, De, in de Partij van de Arbeid: een documentair rapport. Z.pl., Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek, 1969. 86 blz.

Vijftig. 50 jaar CPN 1919-1969. Amsterdam, CPN, 1969. 10 blz.

Kapitalist, De, als gifmenger: klassenstrijd tegen milieuvervuiling.
Amsterdam, IPSO, 1971. 112 blz.

Stalin contra Hitler: de Sowjet-Unie in de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam,
IPSO, 1971. 64 blz.

Tas, Eva. De Commune van Parijs: knooppunt der historie. Amsterdam, Pegasus,
1971. 56 blz.

Stheeman-vonnis, Het: anti-stakingswet in de praktijk intrekken. Amsterdam,
CPN, 1972. 16 blz.

Verslag van het partijbestuur voor het 24ste congres van de Communistische
Partij van Nederland. Amsterdam, CPN, 1972. 28 blz.

Strijd voor studie voor wetenschap voor vooruitgang. Met bijdr. van Marcus
Bakker e.a. Amsterdam, CPN, 1975. 21 blz.

Groot, Paul de. Voor veiligheid in Europa: over mensenrechten, Westduits
machtsstreven en oorlogsgevaar. Amsterdam, CPN, 1976. 32 blz.(*)

Moderne uitbuiting, psychische overbelasting, stijgend ziekteverzuim. 6e dr.
Amsterdam, IPSO, 1976. 64 blz.

Vrouwenstrijd in deze tijd: over gelijke rechten, abortus, feminisme en
progressieve politiek. Amsterdam, Brochurehandel CPN, 1977. 34 blz.(*)

CPN 60 jaar. Amsterdam, CPN, 1978. 31 blz.(*)

Negentienhonderdtweënvijftig. 1952: de omgekeerde stakingen in Friesland.
(Grouw), CPN-Friesland, 1979. 15 blz.(*)

Bakker, Marcus. Wissels: bespiegelingen zonder berouw. Weesp, De Haan,
1983. 197 blz.

Hellema, Duco. Obstakels op de democratische weg. Amsterdam, IPSO, 1983.(*)

Nieuwe, Een, miljarden-order: de Patriot-raket. Amsterdam, Brochurehandel
CPN, 1983. 6 blz.

Benschop, Albert. Voor een vrijheidslievend en democratisch communisme.
Amsterdam, Brochurehandel CPN, 1984. 50 blz.

CPN voorstellen voor verbetering van het sociale stelsel op korte termijn.
Amsterdam, Sticht. Vorming en Scholing van de CPN, (1984). 35 blz.(*)

"Is dit een vergissing": CPN zwartschrift over afschaffing minimum-dag-loon WAO. Amsterdam, Brochurehandel CPN, 1984. 10 blz.

Lierop, Pieter van. Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland: "voor één socialistische partij": (september 1944-juli 1945). Amsterdam, IPSO, 1984. 192 blz.(*)

Milieu en marxisme: dokumentatiemap bij de discussiedag op 13 oktober 1984. Amsterdam, IPSO, 1984. 100 blz.(*)

Mobilisatie tegen racisme: verslag landelijk anti-racisme beraad CPN, d.d. 26 november '83. Z.pl., Sticht. Centrum voor politiek vormings- en scholingsactiviteiten van de CPN, 1984. 31 blz.

Muur, 'n, om tegen te leunen: sociale zekerheid: verdedigen en vernieuwen. Amsterdam, Brochurehandel CPN, 1984. 28 blz.

Negentienhonderden negen. 1909: tussen ruzie en beginnel. Amsterdam, IPSO, 1984. (Cahiers over de geschiedenis van de CPN; 9).(*)

Partijprogram van de CPN: machtsvorming voor een socialistisch Nederland. Amsterdam, Brochurehandel van de CPN, 1984. 96 blz.

Democraten '66

Grootaarts, E.J., R. van de Kraats en R. ter Straver. Twee commentaren op het ontwerp van een nieuwe politiewet. 's-Gravenhage, S.W.B. D'66, 1982. 31 blz. (Ter discussie; nr. 4)

Jeugdrecht terecht!: een nota over de rechtspositie van minderjarigen door de D'66 S.W.B.-werkgroep rechtspositie Minderjarigen. Den Haag, Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1982. 86 blz.

Lange termijn milieubeleid. (Door de Werkgroep milieu, red. Erik van der Hoeven). 's-Gravenhage, SWB D'66, 1982. 48 blz. (Ter discussie; nr. 5).

Leeuw, Nico de, en Siebe Schaap. Samenwerkingsvormen in de landbouw: machine-ringen en bedrijfsverzorgingsdiensten. Den Haag, Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1982. 39 blz.

Natuur- en landschapsbescherming in Nederland. (Eindred.: A.S.H. Breure, G. van Dijk, E. van Houten-van der Kallen). (Den Haag), (Stichting Wetensch. Bureau D'66), 1982. 96 blz. (Publicaties Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66; MV 10).

Nypels, E. Bescheidenheid wordt bestraft; Doe-het-zelf-renovatie en maatschappelijk gebonden eigendom. Door H. Gelderblom-Lankhout. 's-Gravenhage, S.W.B. D'66, 1982. 44 blz. (Ter discussie; nr. 1).

Is een basisinkomen goed voor de emancipatie?: verslag van een studie- en discussiedag over het basisinkomen en de individualisering van de inkomens. Red.: Pauline van Tets. Z.pl., Politiek emancipatie en activeringscentrum D'66, 1983. 39 blz.

Basisinkomen: visie, illusie of strategie?: notitie ten behoeve van het najaarscongres van D'66: (etc.). Eindred.: Paul van Schifgaarde, Paul de Graaf, Erik van der Hoeven. Den Haag, Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1984. 35 blz. (Ter discussie; nr. 9).(*)

Discussienota sociale zekerheden. Den Haag, Democraten '66, 1984. 7 blz.(*)

Economische, De, betekenis van de Randstad. (Door J. de Lange e.a.). 's-Gravenhage, SWB D'66, 1984. 68 blz. (Ter discussie; nr. 10).

Impuls, Een, voor Europa. (Door G.J. Wijers e.a.). Den Haag, Stichting Wetensch. Bureau D'66, 1984. 47 blz.

Minder details, meer invloed: voorstellen voor een nieuwe stijl van ruimtelijke ordening. (Door de werkgroep ruimtelijke ordening, auteurs: J.F. Jeckel e.a.). Den Haag, Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1984. 147 blz. (VRO; 17).

Oorschot, H. van. Erfpacht. Den Haag, Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1984. 47 blz. (VRO; 18).

Ruimte voor Europese minderheden. (Door de Werkgroep Europese minderheden, Ph.C.G.H. Bloemhoff-de Bruijn e.a.). Den Haag, Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1984. 28 blz. (Ter discussie; nr. 9).

Sober uitzicht: ideeën van D'66-economen gebundeld. (Bijdr. van) G.J. Wijers e.a. Den Haag, Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1984. 228 blz.

Visie op energie. (Door de) Werkgroep energie (eindred.: Frank van den Berg e.a.). Den Haag, Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1984. 96 blz. (E; 13).

Democratisch Socialisten '70

Leden van DS'70 vindt u in elk beroep. Amsterdam, DS'70, (1977).(*)

Vries, A. de. Quo Vadis DS'70?: een pleidooi voor bezinning, een nieuwe aan-

pak, een duidelijke vaste koers en een alles inspirerende visie.

(Middelburg), z.u., 1973. 11 blz. (*)

DS'70 en de stad Den Haag. Den Haag, DS'70 (Den Haag), 1974. 8 blz. (*)

DS'70 Programma voor de verkiezing van de Provinciale Staten van Noord-Holland 1974. Amsterdam, DS'70, ca. 1974. 6 blz. (*)

Energie: hoeksteen van de samenleving. Amsterdam, DS'70, 1977. (*)

Evangelische Volkspartij

Folders: - "Omzien naar elkaar: op weg naar een vernieuwde en betere samenleving"

- "Verdeel en beheers: 'de economie van het genoeg' als hoopvol werkgelegenheidsperspectief"

- "Veiligheid door vrede, vrede door veiligheid: een hoopvol ontwapeningsperspectief". (*)

Samen leven en samen overleven: evangelische vreedzame wereldpolitiek.

Amersfoort, Evangelische Volkspartij, 1983. 12 blz. Ontwerp-koersnota van het bestuur van de EVP. (*)

Gereformeerd Politiek Verbond

Politieke richtlijnen: (rapport). Z.pl., (Gereformeerd Politiek Verbond), 1961. 192 blz. (*)

Kernwapen, Het, gewogen. Groningen, De Vuurbaak, 1981. 68 blz. (Publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting; nr. 42).

Sietsma, S.J. Het G.P.V. op een keerpunt? Z.pl., z.u., (1981). 67 blz.

G.P.V. - hoe nu verder?: verklaring van de 10 oud-GVR-leden over de breuk in de GVR (etc.). Z.pl., G.P.V., 1984. 15 blz. + bijlagen.

Nijkamp, P. Toekomst voor de stad. Groningen, De Vuurbaak, 1984. 142 blz. (Publ. van de Groen van Prinsterer Stichting; nr. 47) (GSEV-reeks; nr. 9). (*)

Schaarste, De, voorbij: media en overheidsbeleid. Amersfoort, Groen van Prinsterer Stichting, 1984. 120 blz. (Publ. van de Groen van Prinsterer Stichting; nr. 46). (*)

Van bijwoner tot burger: minderheden en overheidsbeleid. Amersfoort, Groen

van Prinsterer Stichting, 1984. 128 blz.(*)

Katholieke Volkspartij

Regeling van de financiële verhouding tussen het rijk en de gemeenten:
het rapport van de Commissie inzake het herstel van de financiële
zelfstandigheid van gemeenten en provinciën: zienswijze van de Commissie-
Pieters. 's-Gravenhage, Centrum voor staatkundige vorming, 1958. 48 blz.(*)

Bestuursvoorzieningen voor stedelijke concentraties. 's-Gravenhage, Centrum
voor staatkundige vorming, 1963. 35 blz. (Geschrift; no. 126).(*)

Waterschappen en gemeenten. 's-Gravenhage, Centrum voor staatkundige vorming,
1963. 35 blz.

Staten-Generaal en staatsfinanciën: totstandkoming der rijksbegroting doel-
matigheidscontrole: rapport van de Commissie-Witteveen. 's-Gravenhage,
Centrum voor staatkundige vorming, 1965. 44 blz. (Geschrift; no. 135).(*)

Liberaal-Christelijke Partij "De Vrijheidsbond"

Rapport van de commissie uit den Vrijheidsbond:... inzake wijzigingen van
statuten en reglementen van den Vrijheidsbond. Z.pl., z.u., 1923.
32 blz.(*)

Liberalisme. Door B.D. Eerdmans. Z.pl., z.u., (1928). 19 blz. Bevat ook het
programma van de Liberale Staatspartij den Vrijheidsbond.(*)

Rapport reorganisatie-commissie (K. Jansma, voorzitter). Z.pl., z.u., (1935).
21 blz. Bevat ontwerp algemeen reglement van de liberale partij.(*)

Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland

En gij, middenstanders? Z.pl., Nationaal-Socialistische Beweging in Neder-
land, z.j.(*)

Programma der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, december 1931.
Utrecht, Hoofdkwartier, (1932). 48 blz.

N.S.B., De, komt!: (verkiezingspamflet voor de Tweede Kamer-verkiezingen van
26 mei 1937).(*)

"N.S.B.-ers zijn geen verraders": verklaring van den Opperbevelhebber over
de N.S.B. (Pamflet waarvan de tekst is overgenomen uit het Nationale
Dagblad, 1940).(*)

Nederlandse Volksbeweging

Nu... of nooit!: (propagandapamflet van de NVB uit 1945).(*)

Indonesische, Het, vraagstuk. (Door J.G. v.d. Ploeg). Rotterdam, N.V.B., (1946). 26 blz.

Politieke Partij Radikalen

Radicalen: documentatie nr. 2. Z.pl., z.u., (1968). 48 blz.(*)

Jansen, Erik, en Piet Iedema. Lastenverschuiving: over arbeid, kapitaal en milieu. Amsterdam, PPR-Studiestichting, 1983. 20 blz. (PPR-schriften; no. 9).

Waltmans, Henk. Niet bij rood alleen: vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR. Groningen, Xeno, 1983. 223 blz.

Hopmans, Jan. Politie: over het korps, agenten en agentes. Amsterdam, PPR-Studiestichting, 1984. 28 blz. (PPR-schriften; no. 11/12).(*)

Pacifistisch Socialistische Partij

Verkiezingsprogramma: werkprogramma der PSP, 1963-1967. Amsterdam, PSP, 1963. 23 blz.

Gemeente- en provincie-programma van de Pacifistisch Socialistische Partij - zoals vastgesteld op de Algemene Vergadering van oktober 1965. Amsterdam, PSP, 1965. 12 blz.

Bruyn, G.J. de. Rapport over het bevolkingsvraagstuk uitgebracht door de commissie bevolkingsbeleid van de Pacifistische Socialistische Partij. 2e dr. Amsterdam, Stichting Uitgeverij Bevrijding, 1966. 72 blz.

Linden, Wim J. van der. Kent China zijn grenzen? Amsterdam, Stichting Uitgeverij Bevrijding, 1967. 81 blz.

Vries, Fries de. Zwartboek Vietnam. 6e dr. Amsterdam, Stichting Uitgeverij Bevrijding, 1967. 49 blz.

Links opgesteld: uitgangspunten voor een socialistische vredespolitiek. Amsterdam, Bevrijding, 1968. 36 blz.

Congres links Nederland. Amsterdam, Bevrijding, (1969). 37 blz.

Cate, L. ten, R. de Jong, F. Vercammen. Inspraak of tegenspraak. Amsterdam,

Bevrijding, (1970). 95 blz.

Werkprogramma '71-'75 PSP. Amsterdam, PSP, 1971. 75 blz.

Olsthoorn, Nettie, en Inge Strubbe. Het is eigenlijk een poppenkast: een onderzoek naar de positie van vrouwen binnen de PSP. Amsterdam, PSP, 1982.

Bussum in beweging: geschiedenis van 25 jaar PSP in Bussum, 1958-1983. Bussum, PSP, (1983). 27 blz.

BVD, De, en de inlichtingendiensten: over spionnen en democratie. Amsterdam, PSP, 1983. 47 blz.

Gemeentepolitiek is ook vredespolitiek: de strijd voor de vrede in Geleen. Geleen, PSP, 1983.

Pacifisten in geweer: pacifistisch socialisme in Friesland 1957-1983. Leeuwarden, PSP-gewest Friesland, 1983. 68 blz.

Beheersen, niet bestrijden: PSP-nota over automatisering. Amsterdam, PSP, (1984). 48 blz.(*)

Bevrijdend beleid: de visie van de PSP in de Tweede Kamer op bewapening en buitenlands beleid in de periode 1967-1984. Amsterdam, PSP, 1984. 56 blz.

Doorbreek de gemeentegrenzen: ontwikkelingssamenwerking en gemeentepolitiek. Amsterdam, Henk Lankhorst Stichting, 1984. 33 blz.

Geen afschrikking maar ontwapening: een reactie van de PSP op de Defensie-nota. Amsterdam, PSP, (1984). 36 blz.

Hontelez, John. PSP-voorstel voor de structuur van de elektriciteitsvoorziening. Z.pl., z.u., 1984. 12 blz.

"Moet ik dan een jurk aantrekken?": verslag van gesprekken met PSP-vrouwen. (Door Josje Adriaansen). 15 blz. (SVS-bulletin, nr. 83, juni 1984).

Verstedelijking: themadag ruimtelijke ordening, zaterdag 8 september... Utrecht. 25 blz. SVS-bulletin, nr. 86 (aug. 1984).

Visie, De, van de PSP op de Europese Gemeenschap. Amsterdam, PSP, 1984. 24 blz.(*)

Visie, De, van de PSP op feminisme & socialisme. Amsterdam, PSP, 1984. 47 blz.

Visie, De, van de PSP op sociale zekerheid. Amsterdam, PSP, 1984. 48 blz.

Wat gemeentepolitiek vermag: over de gemeentepolitiek van de PSP. Amsterdam, PSP, 1984. 68 blz. (Kaderboek; dl. 3).

Partij van de Arbeid

Nieuwe, Het, begin: verslag van het Stichtingscongres van de Partij van de Arbeid, Amsterdam, 9 februari 1946. Amsterdam, Partij van de Arbeid, 1946.(*)

Sprekershandboek: gids voor de Tweede Kamerverkiezing van 1946. Amsterdam, PvdA, 1946. 187 blz.

Thomassen, W. Opening van zaken: een en ander over de voorbereiding ener Partij van de Arbeid. Amsterdam, Studiecommissie SDAP/VDB/CDU/ deel van Christofoorgroep/NVB, 1946. 48 blz.

Tinbergen, J. Redelijke inkomensverdeling. Haarlem, De Gulden Pers, 1946. 80 blz.

Buskes, J.J., jr. Radicaal socialisme in de Partij van de Arbeid. Amsterdam, Sociaal-Democratisch Centrum, (1947). 16 blz.

Tsjecho-Slowakije: (PvdA-pamflet uit 1948).(*)

Vos, H. Levenspeil, levenszekerheid, levensvreugde: achtergrond van de economische politiek. Amsterdam, PvdA, (1948). 15 blz.

Rengelink, J.W. Woningen. Amsterdam, PvdA, 1949. 16 blz.

Zinkweg, H. van den. Vrede en brood: en tegen die "vredesmacht" zou het Westen zich niet mogen wapenen? Amsterdam, PvdA, (1949). 15 blz.

Gemeentelijke, De, indeling in discussie: rapport. (Amsterdam), Wiardi Beckman Stichting, ca. 1950. 48 blz.(*)

Buskes, J.J., en J.H. Scheeps. Bezwaar en verweer: bespreking inzake het beleid van de Partij van de Arbeid omtrent het militaire vraagstuk. Den Dolder, Protestants-Christelijke Werkgemeenschap in de PvdA, 1951. 24 blz.

Sluijser, M. Land van de toekomst: zo groeit de wereld van morgen: het plan van de Partij van de Arbeid op eenvoudige wijze verklaard door M. Sluijser. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1951. 111 blz.

Nationale figuur vraagt uw vertrouwen. Amsterdam, PvdA, 1952. 16 blz.

Rhijn, A.A. van. Waarom als protestants-christen lid van de Partij van de Arbeid? Amsterdam, De Arbeiderspers, 1952. 60 blz.

Wij blazen verzamelen: (PvdA-pamflet uit 1952).(*)

Voor mens en stad: Amsterdam vandaag en morgen. Z.pl., z.u., 1953. 14 blz.

Verkiezingsprogram PvdA afd. Amsterdam.

Banning, W. Ons socialisme: de Partij van de Arbeid in Nederland: een verweer en appèl naar aanleiding van het Mandement 1954 en de daarop volgende discussies. Amsterdam, Partij van de Arbeid, (1954). 63 blz.

Welvaart en welzijn: enkele aspecten van de ontwikkeling van N.O.-Brabant en N.-Limburg. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1954. 85 blz. (Ontwikkelingsgebieden in Nederland; 5).

Gas en Bestuursproblemen. (Door J.E.S. Holthaus, W. Mensink, E. Dikker, e.a.). Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1955. 17 blz.(*)

Bedrijfsgeneeskundige zorg. (Door A. Querido, G.C. Soeters, J.Z. Baruch, e.a.). Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1956. 24 blz.(*)

Sport en maatschappij. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1956. 93 blz.(*)

Kadt, J. de, J.M. den Uyl en A. Vondeling. Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1957. 37 blz.(*)

Landarbeider, De, in de nieuwe tijd. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1958. 52 blz.(*)

Bestuur, Het, van de grote gemeenten: rapport. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1959. 43 blz.(*)

Burger, J.A.W. Constructief en waakzaam. Amsterdam, Partij van de Arbeid, 1959. 20 blz. Rede gehouden in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, uitgesproken op 27 mei 1959 bij de debatten over de regeringsverklaring van het kabinet De Quay.(*)

Les, De, van dertig maanden. Amsterdam, De Arbeiderspers voor de Wiardi Beckman Stichting, 1959. 54 blz.

Orientation: socialism, today and tomorrow. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1959. 64 blz.(*)

Zonder commentaar: commentaar op een recent verleden. Amsterdam, Partij van de Arbeid, 1959. 30 blz.(*)

Breejen, A. den. De kwestie Nieuw-Guinea: rapport van de sociaal-democratische studievereniging. Monnickendam, Nimo, 1960. 24 blz.(*)

Perspectief voor het noorden. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1960. 46 blz.(*)

Andrea, H. Omdat wij gereformeerd zijn... 's-Gravenhage, z.u., 1961.
27 blz.

P.B.O. in nieuwe verhoudingen: rapport. Amsterdam, Wiardi Beckman
Stichting, 1962. 62 blz.(*)

Gemeenschapsbouwbedrijf, Het: hulpmiddel voor een verantwoord huisvestings-
beleid: rapport. Rapporteur F.H.J. Nierstrasz. Amsterdam, De Arbeiders-
pers voor de Wiardi Beckman Stichting, 1963. 32 blz.(*)

Om de kwaliteit van het bestaan: de besteding van de groei van het nationaal
inkomen. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1963. 50 blz.(*)

Ook Nederland een ombudsman: betere bescherming tegen de overheid. Amsterdam,
De Arbeiderspers, 1963. 69 blz.(*)

Verantwoorde, Een, bibliotheekvoorziening. Amsterdam, De Arbeiderspers voor
de Wiardi Beckman Stichting, 1963. 45 blz.(*)

Nederlandse, Het, parlementaire stelsel: rapport van de commissie parlemen-
taire democratie van de Partij van de Arbeid. Amsterdam, Partij van de
Arbeid, 1965. 43 blz.(*)

Tien over rood: uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA. Samenst.: Hans van
den Doel, Han Lammers, Arie van der Hek e.a. 3e dr. Amsterdam, Polak &
Van Gennep, 1966. 83 blz.

Jong Edz., Fr. de. Een partij om mee te werken. Amsterdam, Nieuw Links/
Polak & Van Gennep, 1967. 20 blz.

Politie en openbare orde. (Amsterdam), Wiardi Beckman Stichting, 1967.
28 blz.(*)

Waterschapsbestel, Het. (Door F. Henkel, C. Kooiman, M. Nijenhuis, e.a.).
Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, (1967). 56 blz.(*)

Stadsvernieuwing. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1974. 128 blz.(*)

Aa, Toon van der, en Lies Janssen. Beginzelen als het ware. (Amsterdam),
Wiardi Beckman Stichting, (1975). 69 blz.(*)

Komende, Het, wetsontwerp: ondernemingsraad nieuwe stijl: discussienota
van de Werkgroep Bedrijfsdemokratisering. Amsterdam, Partij van de
Arbeid, 1975. 12 blz.(*)

Democratisering van het overheidsapparaat: discussienota van de PvdA-

- werkgroep bedrijfsdemocratisering in samenwerking met de Stichting Vormingswerk PvdA. Amsterdam, Partijpers Partij van de Arbeid, 1977. 16 blz.(*)
- Rocard, Michel, en Jacques Attali. Socialisme en economische politiek. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1977. 55 blz.(*)
- Debunne, O. Socialisten, wat ze zijn, wat ze willen: een honderdtal vragen en evenveel antwoorden. Z.pl., z.u., ca. 1978. 280 blz.
- Doef, Jaap van der. "Banen delen is geen half werk": een stellingname over arbeidsdeling, de kwaliteit van arbeid en emancipatie. Utrecht, Stichting Europees Centrum voor Werk en Samenleving, 1980. 47 blz.
- Baneke, P. Nederland en de Indonesische gevangenen. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1983. 116 blz.
- Energie en de Derde Wereld: slotdokument EVS, 1982-1983: afrondende analyse en beleidsaanbevelingen (etc.). Amsterdam, PvdA-pers, ca. 1983. 24 blz.
- Europa en de Derde (Wereld)weg: een oriëntatie op het beleid van de Europese Gemeenschap met betrekking tot de Derde Wereld in het kader van de Europese verkiezingen van 14 juni 1984. Amsterdam, PvdA-pers, ca. 1983. 68 blz. (EVS-dokumentatiereeks; nr. 1).
- "Geloof me, dit is armoe": PvdA-onderzoek naar bezuinigingen. Amsterdam, PvdA-pers, 1983. 51 blz.
- Karl Marx 1883-1983: herdenking van de 100e sterfdag. (Inleidingen door) Ger Harmsen e.a. Amsterdam, Partij van de Arbeid, 1983. 63 blz.
- Lucas, Nicole. Vrouwen, de vergeten helft: een oriëntatie op de positie van vrouwen in de Derde Wereld. Eindred.: Maartje van Putten. Amsterdam, Evert Vermeer Stichting, 1983. 85 blz. (EVS-dokumentatiereeks; nr. 2).
- Multinationals: verslag EVS activiteitenjaar 81/82: verslagen van de brainstormdagen (etc.). Amsterdam, PvdA-pers, 1983. 131 blz.
- Sociale zekerheid in discussie. Amsterdam, (Partij van de Arbeid), 1983. 56 blz. (Deelpublikatie van de Partijbestuurskommissies Verzorgingsstaat en Verzelfstandiging sociale zekerheid).(*)
- Staat, De, verdrukt?: bijdragen/verslag WBS-conferentie 30 oktober 1982. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1983. 151 blz. (Staatkundige notities; nr. 1).

Standpunten: actuele informatie van de Partij van de Arbeid, 1983-1984.

Dl. 1-3.

1: De PvdA en de kernwapens. 1983

2: De PvdA en de woonlasten. 1983

3: De PvdA en het opkomend racisme. 1984.(*)

Stoof, Jan. Kernwapens. (Amsterdam), Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid, (1983). 39 blz. (Aktuele politiek; 83-6).

Vrouwen en geld: discussieproject Rooie Vrouwen in de PvdA. Amsterdam, Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, 1983. 28, 44, 32, 48, 23, 20 blz. (6 afzonderlijke hoofdstukken in een omslag).

Werken aan perspectief: opstellen, toespraken, notities over herverdeling van arbeid, bescherming van sociale zekerheid en stimulering van de economie. Amsterdam, Partij van de Arbeid, ca. 1983. 58 blz.

Beer, Paul de. Arbeidstijdverkorting: noodzaak, mogelijkheden, consequenties. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1984. 164 blz. (Economische notities; nr. 12).

Brinkman, Maarten. Negentig jaar sociaal-democratie in boek en tijdschrift: beknopte bibliografie van de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie - SDAP en PvdA - 1894-1984. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1984. 46 blz.(*)

Contouren voor stelselwijziging sociale zekerheid. Den Haag, PvdA, 1984. 26 blz. + bijl.(*)

Gilhuis, Piet. Pleidooi voor het referendum: over ervaringen elders en de mogelijkheden in Nederland. Met commentaren van: Jos de Beus e.a. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1984. 111 blz. (Staatkundige notities; nr. 2).

Inrichting, De, van het landschap: de invloed van landbouw en verstedelijking op de natuur. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1984. 47 blz. (Volks-huisvesting en Ruimtelijke Ordening Notities; nr. 8).

Je bent jong en je kunt wat...: PvdA-nota over werk voor jongeren. Z.pl., (PvdA), ca. 1984. 45 blz.

Jong Edz., Frits de. "Wij willen ellende wenden": een eeuw sociaal-democratische antwoorden op maatschappelijke uitdagingen. Amsterdam, Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid, 1984. 144 blz.(*)

Leidraad vrouwelijke leden: advies van de landelijke werkgroep aktivering vrouwelijke leden PvdA. (Amsterdam), (PvdA), 1984. 27 blz.(*)

Middel, Bert. Politiek in kleine gemeenten. Amsterdam, Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid, 1984. 40 blz. (Keuzethema Lokale Politiek; 5).

Notities over milieu en energie: zure regen. Amsterdam, PvdA functionele werkgroep milieu en energie, 1984. 32 blz.

Partijlijn, De, 020-272701: standpunten van de Partij van de Arbeid over actuele politieke onderwerpen. (Amsterdam), PvdA, 1984. 85 blz.

Prijs, De, van de schuld: de internationale financiële crisis en de Derde Wereld. Red. Eric Hees en Joan Verloren van Themaat. Amsterdam, Evert Vermeer Stichting, 1984. 190 blz.

Sociaal-ekonomische dilemma's voor de Partij van de Arbeid: voorstel van het PvdA-partijbestuur t.b.v. het aprilkongres 1985 (kaderstellend stuk). Amsterdam, PvdA, 1984. 40 blz. (+ beknopte samenvatting, 17 blz.).(*)

Socialistisch bezuinigen in het gemeentelijk onderwijs: verslag konferenties. Eindred. Tineke Netelenbos, Jan van Muilekom. Amsterdam, Funktionele werkgroep onderwijs in de PvdA, 1984. 50 blz.

Voor buurt en beweging: negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel. (Door) Martin van Amerongen e.a. Amsterdam, Bekker, 1984. 307 blz.

Vrede en veiligheid: een nota van de Tweede Kamerfractie van de Partij van de Arbeid. Z.pl., Partij van de Arbeid, 1984. 199 blz.(*)

Weg uit de crisis: PvdA-plannen voor de jaren 1985 t/m 1987. Amsterdam, PvdA, (1984). 25 blz. Dl. 2 (PvdA-plannen voor herstel en eerlijk delen).(*)

Partij van de Vrijheid

Manifest van de Partij van de Vrijheid. De Kroniek, 19 (1946), nr. 456 (mrt.), blz. 1-4.(*)

Roomsch-Katholieke Staatspartij

Onze staatsinrichting: uitgave ten dienste van de vorming en voorlichting en algemeen staatskundig gebied onder de jongere katholieken van Nederland. 3e herz. dr. Den Haag, Algemeen secretariaat R.K. Staatspartij, 1940. 82 blz.

Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

Sociale arbeid in de gemeenteraden: gemeente-program toegelicht door de daartoe benoemde kommissie uit de sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland. Amsterdam, J.A. Fortuijn, 1899. 86 blz. (Sociaal-Democratische Bibliotheek; nr. IX).

Verslag van het verhandelde op het vijfde Kongres der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gehouden te Leeuwarden op den 2den en 3den April 1899. Amsterdam, J.A. Fortuijn, 1899. 53 blz.

Verbruikerscoöperatie, De, en de SDAP. Z.pl., SDAP, 1900. 39 blz.

Arbeiderspartij, De, in de Tweede Kamer 1897-1901. Amsterdam, SDAP, 1901. 32 blz.

Onze strijd in de Tweede Kamer voor het Nederlandsche volk geschetst door de Sociaal-Demokratische Kamerleden. Amsterdam, Brochurehandel SDAP, (1901). 8 blz.

Schuldregister, Het, der regeering: kritisch overzicht over het sociale werk der regeering in het tijdperk 1897-1901. Amsterdam, SDAP, 1901. 36 blz.

Helsdingen, W.P.G. De Jachtwet in de Tweede Kamer. Amsterdam, Brochurehandel SDAP, (1902). 16 blz.

Wijk, J. van de, en G. Mannoury. Arbeidsduur in Nederland: rapport eener enquête gehouden door de sociaal-democratische studie-club. Amsterdam, z.u., 1904. 101 blz.

Socialisten, De, in het parlement. Amsterdam, SDAP, 1905. 3 dl.

Dl. 1: Niet klerikaal, niet liberaal, maar socialist!

Dl. 2: De socialisten en het militairisme.

Dl. 3: Recht in Nederland en de socialisten.

Waarom wij het kiesrecht willen. Een woord namens de Nederlandsche arbeiders door één hunner. Amsterdam, SDAP, ca. 1906. 16 blz.

Heillooze, De, geest: een woord aan de geloovige arbeiders. Amsterdam, Perscommissie SDAP, 1910. 15 blz.

Wat ieder weten moet: handleiding in den kiesrechtstrijd. Amsterdam, Perscommissie SDAP, 1910. 120 blz.

Alles wordt duur. Amsterdam, Perscommissie SDAP, 1911. 8 blz.

- Gij draagt de zwaarste lasten: strijdt dus voor uw rechten! Amsterdam, SDAP, (1912). 15 blz.
- Goes, F. van der. De prostitutie: een voordracht. Amsterdam, J.J. Bos & Co., (1913). 31 blz.(*)
- Ligt, B. de. Christensocialisme en SDAP. Schiedam, Drukkerij De Toekomst, (1914). 73 blz.
- Troelstra, P.J. De Stockholmsche Conferentie: haar werk en betekenis: rede gehouden voor de federatie Amsterdam der SDAP op vrijdag 26 oktober 1917 in het concertgebouw door mr. P.J. Troelstra met als bijlage het manifest der neutrale delegaties aan de socialisten der oorlogvoerende landen. Amsterdam, Ontwikkeling, 1917. 32 blz.
- Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland, opgericht 26 Augustus 1894: in opdracht van het partijbestuur uitgegeven. Amsterdam, "Ontwikkeling", 1919. 190 blz.(*)
- Wibaut, F.M. Economische bedrijfsorganisatie. Amsterdam, "Ontwikkeling", 1919. 48 blz. (Populair Wetenschappelijke Herdrukken; 3).
- Redevoeringen over socialisatie: verslag der cursussen, gehouden ... 1920 te Amsterdam. Amsterdam, SDAP (etc.), 1921. 90 blz.
- Sannes, G.W. Tegen kapitalisme en communisme: een oproep vóór de sociaal-democratie. Amsterdam, SDAP, (1921). 15 blz.
- Tempel, J. van den. De nieuwe samenleving. Amsterdam, "Ontwikkeling", 1922.
- Verslag van den cursus over gemeentepolitiek gehouden op 3, 4 en 5 november 1922, te Amsterdam. Amsterdam, SDAP, 1923. 128 blz.
- Naar de ontwapening!: tekst van het ontwerp-ontwapeningswet op 3 maart 1925 door de sociaal-demokratische Kamerfractie aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangeboden. (Door) K. ter Laan e.a. 2e dr. Amsterdam, "Ontwikkeling", 1925. 24 blz.
- Troelstra, P.J. Een politiek testament: stenografisch verslag der redevoeringen gehouden door mr. P.J. Troelstra in de vergaderingen der Tweede Kamer op 18 en 26 november 1924. Amsterdam, "Ontwikkeling, (1925). 29 blz.
- Zonden, De, van Ruijs-Colijn: waarom wij van de rechtsche regeering verlost

moeten worden. Amsterdam, "Ontwikkeling", 1925. 16 blz.

Hoogtij: Feestgave Internationaal Socialisties Jeugdfest Pinksteren 1926 te Amsterdam, Amsterdam, Vooruitgang, 1926. 55 blz.(*)

Sociaal-democratische gemeentepolitiek: verslag van de inleiding over gemeentepolitiek gehouden op 22, 23 en 24 januari 1927 te Amsterdam. Amsterdam, Vereeniging van sociaal-democratische leden van gemeenteraden en provinciale staten, 1927. 80 blz.

Met kruit noch degen!: drie wetsvoorstellen ingediend door de sociaal-democratische Kamerfractie: met de Memories van Toelichting, de Voorlopige Verslagen en de Memories van Antwoord. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1932. 52 blz.

Partij, De, in de crisis en de crisis in de partij: een woord van het partijbestuur aan de leden van de SDAP. Z.pl., SDAP, 1932. 16 blz.

Werkloze jeugd: bemoeiingen en ervaringen. Amsterdam, Arbeiders-Jeugd-Centrale A.J.C., 1932. D1. 2-3.

D1. 3: Leer- en werkkampen voor jeugdige werklozen.

Hoe zal het volk oordelen?: wij vragen u, wat wilt gij?: (verkiezingspamflet van de SDAP voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935).(*)

Plan, Het, van de arbeid: rapport van de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P. (J.W. Albarda, voorz.). 5e dr. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1935. 320 blz.

Rode, Het, Noorden: (SDAP-pamflet over sociaal-democraten in Denemarken en Zweden). 1935.(*)

Meer werk, meer welvaart: (pamflet met oproep voor een betoging op 2e Paasdag in Den Haag, georganiseerd door SDAP en NVV, 1938).(*)

Meer werk! meer welvaart!: stemt sociaal-democraten! Verkiezingspamflet voor de Verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1939.(*)

S.D.A.P., De, vooraan!: (verkiezingskrant voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten op 19 April 1939).(*)

Verkiezingspamflet SDAP voor de Provinciale Statenverkiezingen van 19 April 1939.(*)

Banning, W. Gelovig wachten: overdenkingen in de tweede helft van december

- 1941 voor gezin en eenzaamheid. Amsterdam, Ploegsma, 1941. 39 blz.
- Bruin, P. de. Onrust in de SDAP. 's-Gravenhage, HAGA, 1945. 56 blz.
- Drees, W. Op de kentering: het democratisch socialisme en de toekomst. Amsterdam, SDAP, 1945. 40 blz.
- Het heeft geen zin. Amsterdam, SDAP, 1945. 16 blz. Briefwisseling CPN en SDAP over eventuele samenwerking.
- Resocidem (ps. voor J.H. Scheps). Over de mogelijke ontwikkeling van de SDAP tot breede Volkspartij. Den Dolder, "Op Korte Golf", 1945. 76 blz.(*)
- Vermeer, Evert. Wij vechten voor democratie en socialisme. Groningen, De Arbeiderspers (Vrije Gedachten), 1945. 16 blz.(*)
- Wat nodig is: richtlijnen voor wederopbouw en vernieuwing. Amsterdam, SDAP, 1945.
- Deelen, W.J. van. Het gaat om de toekomst. Amsterdam, SDAP, ca. 1946. 15 blz.

Sociaal-Democratische Partij in Nederland

- Gorter, H. Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie. Amsterdam, Brochurehandel Sociaal-Democratische Partij, z.j. 116 blz.
- Gorter, Herman. Sociaal-demokratie en revisionisme. Amsterdam, Sociaal-democratische partij, 1909. 135 blz.
- Wijnkoop, D.J. De "SDP", haar geschiedenis en haar beginselen. Nieuwe verm. en bijgew. dr. Baarn, Hollandia, 1918. 32 blz. (Onze politieke partijen beschreven door hare eigen vertegenwoordigers; no. 6).

Staatkundig Gereformeerde Partij

- Statuten en huishoudelijk reglement van het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (L.V.S.G.S.) en het reglement van Ons Contact. 1976. 20 blz.(*)
- Hoort de roede. Z.pl., Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen, 1981. 2 dl. (Uitgave ds. Kersten en ds. Zandt serie). Dl. 1: Partijredes uitgesproken door ds. G.H. Kersten op algemene (jaar)vergaderingen van de Staatkundig Gereformeerde Partij in de periode 1926-1936. 2e dr.

Dl. 2: Partijredes uitgesproken door ds. G.H. Kersten en ds. P. Zandt op de algemene (jaar)vergaderingen van de Staatkundig Gereformeerde Partij in de periode 1937-1951.(*)

In haar waarde. 's-Gravenhage, SGP, 1984. 2 bd.

1: Het emancipatie-drijven getoetst aan Gods Woord.

2: Overwegingen bij het stemmen door vrouwen. (+ bijlage: Brief van het Hoofdbestuur van de SGP aan de leden ter inleiding op de gedachtenwisseling over de vervolgnota "In haar Waarde II").(*)

Rossum, H. van. Wie heeft lust den Heer te vrezen, 't allerhoogst en eeuwig goed?: partijrede op de Algemene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Utrecht op 25 februari 1984 door Ir. H. van Rossum, voorzitter van de SGP-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Z.pl., SGP, (1984). 15 blz.(*)

Socialistische Partij

Socialistische, De, Partij: haar ontstaan, doel en streven. Amsterdam, Socialistische Partij, 1918. 56 blz. Bevat beginselverklaring.(*)

Socialistische Werkers Partij

Beginselprogram Socialistische Werkers Partij. Amsterdam, SWP, 1960. 32 blz. Bevat ook statuten van de SWP.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Waarom zou ik lid worden van de VVD: (ik stém er toch al op?). ('s-Gravenhage, VVD, z.j.(*)

Koops, W. Federalisme: de Canadese variëteit. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1955. 155 blz. (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 2).

Oud, P.J. Rede van prof. Oud in de Tweede Kamer op 9 februari 1955 over het ontwerp van wet op de lijkbezorging. Z.pl., z.u., (1955). 12 blz. (Overdruk uit: Vrijheid en Democratie).(*)

Argumenten, De, voor en tegen de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie opnieuw getoetst: een repliek. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1958. 40 blz. (Publ. van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting).(*)

Nordlohne, E. Liberalisme voor deze tijd. Z.pl., Jongeren Organisatie voor

- Vrijheid en Democratie, ca. 1959. 25 blz.(*)
- Echtscheiding = Divorce = Ehescheidung. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1960. 148 blz.
(Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 6)
- Belangstelling voor politieke onderwerpen: oriënterend onderzoek op 21-22 mei
1962 ten behoeve van het jongeren-TV-programma van de VVD. Amsterdam,
Bureau voor consumentenonderzoek en marktanalyse, 1962. 22 blz.(*)
- Rijksuitgaven, De. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1962. 51 blz. Dl. 2. (Geschriften
van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 8).
- 2: Begroting en werkelijkheid.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie: (gewijzigde statuten). Bijvoegsel
van de Nederlandse Staatscourant van dinsdag 17 juli 1962, nr. 136.(*)
- Bestuursproblemen grote stad: rapport van een Commissie opgesteld door het
Bestuur van de VVD afd. Amsterdam. Amsterdam, z.u., 1963. 2 blz.(*)
- (Toelichting kandidaten) Tweede Kamerverkiezingen 15 mei 1963 voor de kies-
kringen Amsterdam, Haarlem, Den Helder. Z.pl., VVD (afd. Bloemendaal),
1963. 28 blz.(*)
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie: een korte uiteenzetting van de
voornaamste achtergronden van het politieke denken van deze partij alsmede
van de grondslag van het beleid en van de vormen van organisatie.
's-Gravenhage, VVD, ca. 1963.(*)
- Ziekenfondswezen, Het, in Nederland: ontwikkeling in perspectieven.
's-Gravenhage, Nijhoff, 1963. 264 blz. (Geschriften van de Telders-
stichting; 10).
- Congresrapporten federatie landelijke studentenvereniging Nederland, Amsterdam,
z.u., 1965. 38 blz.(*)
- Economisch, Het, beleid op middellange termijn. 's-Gravenhage, Nijhoff,
1965. 53 blz. (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 13).
- U... en de VVD. 's-Gravenhage, VVD, ca. 1965.(*)
- Liberaal landbouwbeleid. 's-Gravenhage, VVD, ca. 1966. 5 blz.(*)
- Ziekteverzuim, arbeidsschaarste en personeelsbeleid. 's-Gravenhage, Nijhoff,
1966. 25 blz. (Geschriften van de Teldersstichting; 14).
- Ruim baan: meer wegen en doelmatiger weggebruik door prijsmechanisch rijden

- en parkeren. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1968. 100 blz. (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 17).
- Wiegel, Hans. Een partijtje libre. 's-Gravenhage (etc.), Nijgh & Van Ditmar, 1968. 88 blz.
- U... en de V.V.D. 's-Gravenhage, VVD, 1969.(*)
- Havenbeleid in de branding. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1971. 47 blz. (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 20).
- Verzekeringsbedrijf, Het: particulier!: commentaar op "Het particuliere verzekeringsbedrijf", cahier van de Wiardi Beckman Stichting. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1972. 109 blz. (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 21).
- Kunst zinnig subsidiëren. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1974. 65 blz. (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 23).
- Raad, De, van commissarissen in de onderneming van morgen. (Door) W.J. Slagter e.a. 's-Gravenhage, Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 1980. 72 blz. (Geschrift van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 38).
- Campagnedossier VVD voor de Tweede Kamerverkiezingen van 26 mei 1981. Z.pl., z.u., (1981). 46 blz.(*)
- Labohm, P.H. Week-item: bureaucratie: (t.b.v. de Tweede Kamerverkiezingen 1981). Z.pl., VVD, 1981.(*)
- Vademecum voor de propagandist. Den Haag, VVD, ca. 1981. 48 blz.(*)
- West-Europa en de Verenigde Staten. 's-Gravenhage, Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 1983. 88 blz. (Geschrift van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 49).
- Deregulering en privatisering in theorie en praktijk: nota van de VVD-Tweede Kamerfractie. 's-Gravenhage, Tweede Kamer der Staten-Generaal/VVD-fractie, 1984. 45 blz.
- Emancipatie: (stellingen geamendeerd en daarna vastgesteld op de buitengewone Algemene Vergadering van de VVD op 2 en 3 december 1983). Z.pl., z.u., (1984). 6 blz.
- Europese, De, integratie onderweg: enkele liberale bouwstenen. 's-Gravenhage, Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 1984. 66 blz. (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 50).

Grenzen aan de sociale zekerheid. (Door) H.F. Heijmans e.a. 's-Gravenhage, Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 1984. 107 blz. (Geschrift van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 52).

Jongeren tussen vraag en aanbod. Den Haag, Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 1984. 69 blz. (Geschrift van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 51).(*)

Ontwikkelingssamenwerking voor de jaren tachtig. 's-Gravenhage, Commissie ontwikkelingssamenwerking VVD, 1984. 14 blz.

3. TIJDSCHRIFTEN (NIEUWE ABONNEMENTEN OF OUDE JAARGANGEN)

Algemeen

Nederland Waakzaam: christelijk-nationaal volksblad. Jrg. 1 (1934/5); jrg. 2 (1936), nrs. 1-2, 11, 17, 22.(*)

Stem, De, van Ambon: orgaan van de stichting "Door de eeuwen trouw". Nr. 43 (1953); nr. 50 (1954); nrs. 61-244 (1954-1970). Ontbrekende nrs.: nr. 104 (1957), nr. 151 (1961). Na nr. 244 voortgezet als: Zelfbeschikking.(*)

Zelfbeschikking: orgaan van de stichting "Door de eeuwen trouw". Jrg. 1 (1970) - jrg. 14 (1983). Voortzetting van: De Stem van Ambon.(*)

Antirevolutionaire Partij

Antirevolutionaire Staatkunde: driemaandelijksch orgaan van de Dr. Abraham Kuiperstichting ter bevordering der antirevolutionaire beginselen. Jrg. 8 (1934); jrg. 9 (1935), nr. 2 en 4; jrg. 10 (1936).

Antirevolutionaire Staatkunde: maandelijksch orgaan van de Dr. Abraham Kuiperstichting ter bevordering van de studie der antirevolutionaire beginselen. Jrg. 16 (jan. t/m oct. 1940).(*)

ARJA: orgaan van de Anti-Revolutionaire Jongeren Actie. Jrg. 7 (1938/9); jrg. 8 (1939/40), nr. 1-7.(*)

Documentatiedienst ten behoeve van de Anti-Revolutionaire Partij. Samengest. met medew. van de Dr. Abraham Kuipersticht. Jrg. 12 (1967) - jrg. 13 (1968).(*)

Hou' en Trou': orgaan der A.R. propagandaclubs in Drenthe. Augustus 1940 - 7 september 1940. (5 nummers).(*)

Houten, De, Pomp: A.R. Caricaturistisch Weekblad. Jrg. 5 (1926/1927); jrg. 6 (1927/1928), nr. 20 ontbr.; jrg. 7 (1928/1929), nr. 12 ontbr.; jrg. 8 (1929/1930), nrs. 1-18, 20-26.(*)

Nederlandsche Gedachten: officieel orgaan ten dienste van de Antirevolutionaire Partij, haar propaganda en haar A.R.J.A.-clubs. Jrg. 1 (1940/1), nrs. 1-7; jrg. 2 (1945/6), nrs. 1-2, 19-21; jrg. 3 (1947), nrs. 1-10, 12-19; jrg. 4 (1948), nrs. 1-3.(*)

Op Wiek: het Arjosblad. Jrg. 1 (1959), nr. 10.(*)

Vuurtoren, De: A.R. propagandablad. Jrg. 2 (1935), nr. 45; jrg. 3 (1936), nr. 58 + extra nummer; jrg. 4 (1936/7), nr. 61-62 + 5 ongenummerde afl. en 4 extra nummers; jrg. 5 (1938/9), nrs. 77a, 79, 84, 84a, 85a, 86, 88a; jrg. 6 (1939/40), nrs. 89, 91a, 95, 98.(*)

Christelijk Historische Unie

Koningin en Vaderland: christelijk-historisch weekblad voor Gelderland, Overijssel en Utrecht. Jrg. 27 (3 juni 1939). Verkiezingsnummer voor de raadsverkiezing te Kampen.(*)

Democratisch Socialisten '70

Delta: informatieblad voor de federatie Zuid-Holland. Jrg. 01 (1976/77), nrs. 6-12.(*)

Economische Bond

Loods, De: politiek-economisch-literair weekblad. Jrg. 4 (1921); jrg. 2 (1919); jrg. 1 (1918/1919).(*)

Katholieke Volkspartij

Katholiek Staatkundig Maandschrift. Jrg. 9 (1955/1956); jrg. 12 (1958/1959); jrg. 17 (1963).(*)

Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond"

Liberale, Het, Weekblad: off: propaganda-orgaan van de Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond". Jrg. 1 (1936); jrg. 2 (1937/38); jrg. 4 (1939); juni 1945-juli 1946.(*)

Vrijheid, De: algemeen Nederlandsch weekblad (later: Staatskundig weekblad bevattende officiële mededelingen van de Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond"). Jrg. 2 (1922) - jrg. 7 (1928), jrg. 9 (1929) - jrg. 18 (1938). (Augustus 1928 - september 1929 ontbr.).(*)

Liberale Unie

Vaderlander, De: officieel orgaan van de "Liberale Unie". Jrg. 15 (1919).(*)

Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland

Arbeidsfront: strijdblad voor de nationaal-socialistische beweging in Nederland. Nr. 79 (5 aug. 1938); nr. 112 (13 nov. 1939).(*)

Front van nering en ambacht: strijdblad voor nationaal-socialistische ordening. Jrg. 1 (1941), nr. 7; jrg. 2 (1942), nr. 1.(*)

Georganiseerde armoe tegenover volksche welvaart. Overdruk uit "Volk en Vaderland" van vrijdag 9 februari 1940.(*)

Schoon schip!: strijdblad van de kringen 6, 18, 19, 51, 52, 53, 56, 65, 83, 92 van het zuidelijk gedeelte gewest Zuid-Holland der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland. Jrg. 2 (1936), nr. 12 (propaganda-nummer).(*)

Verzuimde kans. Overdruk uit "Volk en Vaderland" van vrijdag 1 augustus 1941.(*)

Vogelvrij: democraten op het oorlogspad. Overdruk uit "Volk en Vaderland" van 15 December 1939.(*)

Volk in Nood: uitgave van de N.E.N.A.S.U. Jrg. 1 (1939), nrs. 9, 12.(*)

Volk sluit aaneen. Overdruk uit "Volk en Vaderland" van vrijdag 20 juni 1941.(*)

Nederlandsche Unie

Unie, De: orgaan van de Nederlandsche Unie. Jrg. 1 (1940) - jrg. 2, nr. 1 (1941) + propagandanr. sept. 1940.(*)

Pacifistisch Socialistische Partij

SVS-bulletin: mededelingenblad van de Stichting Vorming en Scholing PSP.

Z.pl., Henk Lankhorst Stichting. (Abonnement vanaf nr. 76, maart 1984.
Veel eerdere nummers zijn al wel aanwezig op het DNPP).(*)

Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

Socialistische, De, gids: maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiders-
partij. Jrg. 1 (1916) - jrg. 9 (1924). (Jrg. 15 (1930) - jrg. 23 (1938)
had het DNPP al in permanente bruikleen).

Voorwaarts: de mooiste krant van heel het land. Propagandanummer uit 1935.(*)

Sociaal-Democratische Partij in Nederland

Recht voor Allen: orgaan der Sociaal-Democratische Partij. Jrg. 12 (1 mei
1890), nr. 102.(*)

Socialistische Partij

Tribune, De: nieuwsblad van de Socialistische Partij. Jrg. 11 (1975), nrs.
1-4, 6-21; jrg. 12 (1976), nrs. 1-24; jrg. 13 (1977), nrs. 1, 3-24;
jrg. 14 (1978), nr. 1-2.(*)

Staatkundig Gereformeerde Partij

Banier, De: orgaan der Staatkundig Gereformeerde Partij. Jrg. 37 (1958) -
jrg. 40 (1961), jrg. 46 (1967) - jrg. 47 (1968).(*)

Onderling Kontakt. Jrg. 7 (1966) - jrg. 11 (1970).(*)

Ons Contact: driemaandelijks orgaan van het landelijk verband van Staat-
kundig Gereformeerde Studieverenigingen; 1975; 1976, nr. 4; 1977, nr. 3;
1978, nr. 2; 1980, nr. 2, 4.(*)

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Liberaal Reveil. Jrg. 10, nr. 2 (1967) - jrg. 13, nr. 2 (1970).(*)

Parlementaire flitsen: (overdrukken uit Vrijheid en Democratie en de
Vrije Amsterdammer). Zittingsjaar 1950/1951 - 1961/1962.(*)

Vrijheid en Democratie. 1948 (nr. 1 ontbr.); 1949 (nr. 85 ontbr.); 1950;
1951 (nr. 177 ontbr.); 1952 (nr. 563 ontbr.); 1960-1963; 1964 (nr. 802
ontbr.); 1965 (nr. 817 ontbr.); 1966-1967; 1968 (nr. 968 ontbr.); 1969
(nr. 1000 ontbr.); 1970-1974.(*)

Het DNPP ontving verder een aantal pamfletten en losse nummers van tijdschriften uit de periode 1939-1947 van allerlei instanties (o.a. christelijke organisaties, verzetsorganisaties, overheid).

4. ONGEPUBLICEERD MATERIAAL

Boer, Jacqueline de, en Monique Klück. Spreken is zilver, zwijgen is goud?: een onderzoek naar de invloed van het VVD-congres. Leiden, z.u., 1984. 109 blz. Doctoraalscriptie.(*)

Bron Dik, Jan. Christen-democraten en Europa: een onderzoek naar de houding van de ARP, de CHU en de KVP ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen (Inst. voor Geschiedenis, Vakgroep eigentijdse gesch.), (1980). 86 blz. Doctoraalscriptie.(*)

Cornelissen, Mies. Over de rol van de heterocultuur en het seksisme in de Rooie Vrouwengroepen. Z.pl., z.u., 1983. 59 blz. Eindschrift I.V.A.B.O., groep Vrouwen en Welzijnswerk.

Hessing, Ruud. Bij voorkeur: een onderzoek naar het gebruik van voorkeurstemmen. Z.pl., z.u., 1984. Doctoraalscriptie politieke wetenschap Leiden.

Hoekman, Piet. Socialisme en arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894. Groningen, Sociologisch Instituut, 1983. Doctoraalscriptie.

Janzen, Annemiek. Een politieke souffleur in de hoofdrol: wetenschappelijke instituten van politieke partijen in Nederland: de Wiardi Beckman Stichting, de Teldersstichting, het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Oegstgeest, z.u., 1984. 91 blz. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden.(*)

Koole, Ruud. The 'modesty' of Dutch partyfinance: paper to be presented at the Round Table on political finance and political corruption at Pembroke College in Oxford, England. March 26-27, 1984. Z.pl., z.u., 1984. 17 blz.(*)

Koole, Ruud, en Paul Lucardie. Dutch Social Democrats and defence: a (proto-) typical case of Hollanditis?: paper to be presented at the ECPR Workshop on Social Democracy and defence, at Salzburg, April 1984. Groningen, z.u., 1984. 34 blz.(*)

Pijnenburg, A.A.G. Sociaalculturele katholieken en protestanten in Nederland? zoja, de politieke betekenis van dat fenomeen? Rotterdam, Erasmus Univ.,

1983. 50 blz. Ten behoeve van de conferentie over Religie en Macht, 27 mei 1983 aan de Universiteit van Amsterdam.

Pijnenburg, A.A.G., en J.G.A. van Mierlo. Confessioneel Nederland politicologisch opnieuw bekeken: politieke partijen ten overstaan van sociaal-culturele katholieken en protestanten. Rotterdam, Erasmus Univerisiteit, 1983. 31 blz. Ten behoeve van de voorjaarsconferentie van de NSAV over Religie en Macht, te houden op 27 mei 1983 aan de Universiteit van Amsterdam.

Schute, Marlies. De liberale heroriëntatie na de Tweede Wereldoorlog (1945-1948): Oud een brugfunctie vervuld? Z.pl., z.u., 1984. Doctoraalscriptie Nieuwe Geschiedenis na 1870. Katholieke Universiteit Nijmegen.(*)

Singelsma, Sybren. Socialisten, liberalen en Europa: een onderzoek naar de houding van de PvdA en de VVD ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording. 1945-1980. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen (Inst. voor Geschiedenis, Vakgroep eigentijdse gesch.), (1980). 74 blz. Doctoraalscriptie.(*)

Stap, J.J.B. De Staatkundig Gereformeerde Partij tijdens het interbellum. Utrecht, z.u., 1983. 149 blz. Doctoraalscriptie Utrecht.

Woudenberg, Willem. De dreiging van een staatsmloch: de ARP en de cultuurpolitiek, 1945-1955. Amsterdam, z.u., 1983. Doctoraalscriptie Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Politiek Gedrag van Maatschappelijk Kollektiviteiten.(*)

5. OVERIG MATERIAAL

bandopnames van congressen

CPN, buitengewoon congres te Amsterdam, 4-5, 12, 26 februari 1984

SGP, Algemene Vergadering te Utrecht, 25 februari 1984

D'66, 39e Algemene Ledenvergadering te Amersfoort, 26-27 oktober 1984

PPR, najaarscongres te Utrecht, 17 november 1984

CDA, partijraad te Arnhem, 15 december 1984

Van de VVD ontving het DNPP uitgetikte teksten van integrale geluidsopnames van de volgende bijeenkomsten: 37e Algemene Vergadering te Hattem, 16-17 maart 1984; partijraad te Haarlem, 19 mei 1984; partijraad te Utrecht, 22 september 1983; partijraad te Hoogeveen, 17 november 1984.

jaarverslagen

Ook in 1984 ontving het DNPP van verschillende politieke partijen jaarverslagen en financiële verslagen.

archiefmateriaal

- van het VVD-secretariaat ontving het DNPP archiefmateriaal o.a. over vooroorlogse liberale stromingen, de Partij van de Vrijheid en de VVD
- van de heer R. Nijhof ontving het DNPP de archivalia van hoofdbestuur en partijsecretariaat van DS'70 over de periode 1970-1983
- van mevrouw Taal ontving het DNPP een uitgebreide collectie over het Nederlandse liberalisme met name rond de eeuwwisseling, bijeengebracht door dr. G. Taal
- van mevrouw Elsenburg ontving het DNPP materiaal over D'66 uit de verzameling van Sol Schuyer (mede-initiatiefnemer dan D'66).

AUTEURS

A.A. Koeneman is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

R.A. Koole is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

M. Luimstra studeerde (eigentijdse) geschiedenis aan de Rijksuniversiteit in Groningen en is momenteel docent geschiedenis aan het Lienward-college in Leeuwarden.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.